ילקוט למחשבה סוציאליסטית

מעתונות העולם

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

יד טבנקין

מס. 8, ספטמבר 1986, אלול תשמ"ו

ISSN 0334 – 1003

התוכן

ילקוט למחשבה סוציאליסטית מעתונות העולם
מוצא לאור על-ידי
''יד טבנקין'', המכון לחקר הקיבוץ ותנועת העבודה
והמרכז לתרבות ולחינוך, ההסתדרות הכללית
של העובדים בארץ-ישראל

העורך: אשר מניב
מס' 8
ספטמבר 1986, אלול תשמ''ו

סדר, גרפיקה והפקה: מפעלי תרבות וחינוך בע''מ

בגליון זה:

יזמה – כלכלית ובעלות ציבורית בידי הרשות המקומית
– ניסויים חדשים בסוציאליזם

מארכס: ללמד את מארכס * פמיניזם ומארכס
טכנולוגיית המידע והקפיטליזם
פוליטיקאים ופוליטולוגים * פוליטיקה ואמנות
''חופש הביטוי'' במזרח אירופה

יד טבנקין
מס. 8, ספטמבר 1986, אלול תשמ"ו

ההסתדרות הכללית של העובדים בארץ־ישראל
המרכז לתרבות ולחינוך

New Socialist

יוזמה כלכלית בידי הרשות המקומית

לאחרונה התחילו מועצות מקומיות בשליטת הלייבור לקרוא תגר על האורתודוכסיה העסקית, התבוסתנית, אשר היתה רוצה להשליך את אזורי שיפוטן ל"פח הזבל" התעשייתי. כבר אין הן מתחרות זו בזו על אותו מפעל רב־לאומי חמקמק, וככל הנראה בדיוני, אשר נחשב קודם לכן לגאולת שטח השיפוט שלהן. תחת זאת נוקטות הן צעדים לעצור את ההידרדרות ולעודד צמיחה בתחומים הישימים לאזורי שליטתן, באמצעות מגוון מדהים של יוזמות כלכליות - החל בהקמת מועצות יוזמה* וכלה בניצול מירבי של כוח הקניה המוניציפלי.

ההיבט החדשני בגישה זו בכך, שאין כופים פתרונות על כוחות העבודה נגד רצונם. להיפך, את השיפורים בביצוע הכלכלי מחפשות המועצות המקומיות ביחד עם ההנהלות וכוחות העבודה. לעתים אף מקצות הרשויות המקומיות כספים משלהן, כהשקעה ראשונית, כדי למשוך אליהן מימון מהמגזר הפרטי.

במאמרים אשר לפנינו נבחנים הישגיהן של אותן רשויות מקומיות ממספר נקודות מבט שונות.

תנופה מקומית לצמיחה

דוד מילר

באזורי בריטניה הידועים כאזורי שפל, המועצות המקומיות מעורבות זה שנים בפיתוח כלכלי. אולם רוב מאמציהן התרכזו עד כה בהקצאת קרקע ומבנים תעשייתיים ובקידום שטח שיפוטן כ"מיקום אידיאלי" לאותה חברה גדולה וחמקמקה, אשר תביא לאזור משרות וכספי השקעה חדשים, ובכך "תפתור" את בעית האבטלה המקומית. צעדים אלה לא הצליחו מעולם לרסן את גל האבטלה הגואה, ואף לא למנוע את ההתמוטטות הכלכלית המורגשת כעת, לא רק באזורים המוכרים כנפגעי ההידרדרות הכלכלית, אלא גם בחלקי לונדון, במרכז אנגליה ובמקומות אחרים.

מתוך NEW SOCIALIST, ירחון מפלגת הלייבור הבריטית, מס' 30, מארס 1986.
תרגום: שרון נאמני.

דברים אלה פורסמו בירחון בתור מוסף מיוחד, שממנו אנו מביאים כאן את רוב חלקיו.

*המונח האנגלי המקורי לגופים החדשים הוא Enterprise Board; למילה זו שתי משמעויות - גם יוזמה וגם מפעל; אם כי ברור, שגופים אלה נועדו להקים ולשלוט על מפעלים, הרי בגלל תפקידם לחידוש כלכלי העדפנו כאן את המושג "מועצות יוזמה".

מועצות מקומיות רבות עמדו בפני בעיה קשה מה לעשות לנוכח לחץ הפועלים, הקהילות, והאיגודים המקצו־עיים, הזועקים כנגדן "שיעשו משהו" במצב של סגירת מפעלים, פיטורין, ואבטלה גוברת בתחום שיפוטן. מספר רשויות הולך וגדל מאמץ עתה את גישתן של מועצות מתקדמות כגון לונדון רבתי, שפילד, ואחרות, אשר הדגימו את החובה להעביר את הדגש באסטרטגיה כלכלית מקומית לפיתוח הפוטנציאל הטמון בתעשיות המקומיות הקיימות, על סמך הכישורים, הידע, והמומחיות של כוחות העבודה המקומיים ושל הקהילות.

מדיניותן של מועצות אלה לא הסת־פקה ב"עזרה לתעשיה" על־ידי יצירת תעסוקה והשקעה כספית; היא גם הבירה בכך, שהכלכלה קשורה לאיכות העבודה, לדמוקרטיה בתעשיה, לגישה חפשית להזדמנויות, לחלוקת ההכנסות, ובסופו של דבר, גם לאיכות החיים. רשויות אלה משתדלות עתה להתערב באופן פעיל בבניה־מחדש של מגזרי מפתח כלכליים, במטרה להעלות את רמות ההשקעה: לשפר את ההנהלה ואת כישורי העובדים, ולטפח את החדרתן של טכנולוגיות חדשות.

כדי להשיג הצלחה נרחבת יותר בחלוקה־מחדש של העושר הוחל בסדרת יוזמות, המכוונות לעבר סוגי מפעלים מסויימים והמיועדות לקבוצות מסויימות בתוך שוק העבודה: בעלי שכר נמוך, נשים, ומיעוטים אתניים. מעודדים את הקואופרטיבים ואת המפעלים הקהיל־תיים לא רק בתור ספקי משרות, אלא גם בצורה חלופית של ארגון העבודה, המגבירה את השתתפות העובדים. ההכ־שרה נתפשת כהשקעה ביחידים, המש־פרת את מקומם בשוק העבודה. מושג הייצור המועיל לחברה זוכה לטיפוח באמצעות תמיכה במפעלים עתירי־טכנולוגיה. נעשים נסיונות לשפר את מצבם של הנמצאים מחוץ לשוק העבודה, כולל המובטלים, על־ידי קריאות לקידום זכויותיהם של נתמכי הסעד ובעלי השכר הנמוך. ניתנת תמיכה למאמצי האיגודים המקצועיים להבטיח לחבריהם תעסוקה ותנאים משופרים.

אין מועצות אלה טוענות שניתן להתגבר על תחלואי הכלכלה הלאומית הבריטית הנוכחיים באמצעות פעולה מקומית בלבד. אולם הן מאמינות במש־מעות הפוליטית הנרחבת יותר של אסטרטגיות כלכליות הנמצאות בשלבי פיתוח, משום שהן קוראות תגר על הגישה המסורתית, האומרת שקביעת המדיניות הכלכלית וביצועה הן נחלתה של הממשלה המרכזית בלבד.

היום, יותר ויותר רשויות - מערים גדולות ועד למועצות מקומיות קטנות - נוטות לקבוע מדיניות, המכוונת את האמצעים העומדים לרשות המועצה והקהילה לצרכי תעסוקה וכלכלה מקו־מיים ספציפיים. גם רשויות גדולות יחסית, המעורבות זה מכבר בפיתוח כלכלי מקומי, החלו מארגנות מחדש את מבניהן המנהליים, על־מנת לעצב מחדש את מדיניותן הכלכלית ומשמעותה. פעולה זו אינה נובעת משינויי האקלים הפוליטי בלבד: אנשי־מקצוע בתחום ההתפתחות הכלכלית נעשים מודעים להשלכות החידושים, המונהגים על־ידי מועצות כגון שפילד, וסט־מידלנדס, ולונדון רבתי.

הגידול בשיעור מעורבותן של הרשו־יות המקומיות במדיניות הפיתוח הכלכלי אינו מפתיע לנוכח הבעיות הכלכליות הממושכות ברחבי הארץ. אולם למרות הלחץ הממשלתי לקיצוץ ההוצאות המקו־מיות, המועצות מקדישות מקורות מימון (נדירים ככל שיהיו) לפיתוח כלכלי, אף כי אין הן חייבות על־פי חוק לעשות כן.

"מועצות יוזמה"

יוזמה כלכלית הזוכה לאהדה בקרב רשויות מקומיות רבות, בעקבות הנהגתה הראשונית על־ידי מועצות שפילד, וסט־מידלנדס, ולונדון רבתי, היא הקמתן של מועצות יוזמה - כדוגמת המועצה בלנקשיר, הממשיכה לשגשג למרות השינוי הפוליטי בשלטון של מחוז לנקשיר אשתקד.

״מועצת היוזמה בע״מ״ בלנקשיר פועלת בתור רשות בלעדית לביצוע פעילות הפיתוח הכלכלי מטעם מועצת מחוז לנקשיר, כולל השקעות, הכשרה, רכוש, ופיתוח קואופרטיבי. כך הצליחה לנַצל את הרווחים, המופקים במגזר אחד, לשם תמיכה בתכניות תעסוקה אחרות, לא־מסחריות. גם באזורים המוכרים בתור אזורי שפל הצליחו מועצות היוזמה לאתר הזדמנויות להשקעות, על־מנת ליצור ולקיים תעסוקה.

רוב עבודתן של מועצות היוזמה זוכה לסיוע על־ידי ניתוח מגזרי התעשיה העיקריים. לא בלבד שניתוח זה משמש בתור רקע להשקעות בתעשיה, אלא שהוא גם מספק מידע רב על הכלכלה המקומית. ברשויות מקומיות רבות מהווה מחקר מסוג זה בסיס לפיתוח מדיניות כלכלית מקומית. וכדי למנוע כפילויות מחקר במגזרים תעשייתיים המשותפים לאזורים אחדים בבריטניה, הרי רשויות ואיגודים מקצועיים, שיש להם ענין בתעשיות מסויימות, משתדלים להתקשר זה עם זה. למשל, מאמצי המועצות האקני ונוטינגהאם הובילו ליצירת רשת בת 20 רשויות מקומיות, המתמקדת בתעשיית ההלבשה שבאזוריהם. המועצות החברות ברשת מתחלקות במידע על אודות אותה תעשיה ומתאמות זו עם זו את גישותיהן המדיניות. עתה נעשים נסיונות ליצור רשתות דומות של תעשיות הרכב והרכיבים האלקטרוניים.

מרכזי משאבים

יחסים קרובים עם איגודים מקצועיים מקומיים ועם קבוצות קהילתיות עשויים להוות גורם חיוני בפיתוח אסטרטגיות בלכליות מקומיות. פיטורי עובדים או סגירת מפעלים עלולים להתרחש כמעט ללא כל הודעה מראש, ובלי שתהיה לרשות המקומית שהות להיערך לתגובה מציאותית. מידע מוקדם מהנמצאים במקום העבודה יוכל לתרום למניעת מצבים חסרי־תקוה באלה. בדי להקל על קבלת מידע כזה ולסייע למובטלים מקימות הרשויות המקומיות רשת ארצית של מרכזי משאבים לאיגודים מקצועיים ולמובטלים.

מרכז המשאבים של מחוז מרסיסייד משמש את האיגודים המקצועיים, המובטלים, והקהילה בכלל. במשרדיו שוכנת קשת רחבה של ארגונים הפועלים בתיאום עם הרשויות המקומיות, כדי לאפשר התקפה יעילה יותר על גורמים רבים המשפיעים על ההזדמנויות לתעסוקה, תנאי העבודה, ואיכות החיים.

הכשרה

בעוד שהממשלה המרכזית מזניחה את מתקני ההכשרה ומקצצת ללא־רחם במספר החניכים הזכאים לה, רשויות מקומיות רבות נותנות עדיפות גבוהה לתכניות הכשרה במסגרת האסטרטגיות הכלכליות שלהן. מועצת העיר לידס הקימה מספר מרכזי הכשרה המציעים מגוון רחב של תכניות, ומתוכן רבות עתירות טכנולוגיה. כמה תכניות הכשרה, המכוונות לנשים ולמיעוטים אתניים, מקבלות מימון ממקורות מחוץ למועצה. רכישת מיומנויות הנה חלק חיוני בכל אסטרטגיה כלכלית–תעסוקתית המיועדת להביא תועלת לקהילה בכלל ולקבוצות טעונות טיפוח בפרט. פיתוח מיומנויות חשוב לצמיחה כלכלית מחודשת לא פחות מהשקעה פיננסית במבנים מודרניים ובציוד חדיש.

המחסור בכישורים עסקיים בסיסיים עלול לשים מכשול בפני התפתחותם של כל סוגי העסקים – קואופרטיבים וחברות מסורתיות כאחד. רשויות מקומיות אחדות מציעות היום שרותי ייעוץ עסקי, שבחלקם מכוונים במיוחד למיעוטים אתניים.

קואופרטיבים

פיתוח קואופרטיבים היווה חלק עיקרי ביוזמות הכלכליות הראשונות של המועצות המקומיות. דוגמה זו שימשה מופת לרשויות רבות נוספות. היום קיימות ברוב האזורים העירוניים סוכנויות לפיתוח קואופרטיבים מטעם המועצות

המקומיות. אלה תרמו לגידול במספר הקואופרטיבים המנוהלים על־ידי הפועלים: מתשעים בשנת 1980 לאלף ויותר היום.

מדיניות לאומית

במספר גדל והולך של רשויות מקומיות אפשר למצוא היום התחייבות פוליטית, התלהבות, ומומחיות, המאפשרות יוזמות כלכליות חדשות. הדבר מתבטא בהקמת ״המרכז לאסטרטגיות כלכליות מקומיות״. לדעת מייסדי המרכז – מועצות שפילד, מנצ׳סטר, מרסיסייד, ולונדון רבתי – הבעיות הפוקדות את קהילות התעשיה בבריטניה מחייבות פיתוח גישה מתואמת יותר. המדיניות הכלכלית של המועצות שוב אינה בגדר יוזמה מקומית ומוגבלת בלבד; היא מצביעה בבירור על תפקיד הרשויות המקומיות בתהליך הצמיחה הכלכלית המחודשת, יחד עם רה־פלציה מתוכננת בכלכלה הלאומית.

השפעה פוליטית

מיכאל וארד

״הקוראים שלי רוצים לראות דם על השטיח״, אמר עיתונאי בריטי מדוכדך בוועידת השלטון המקומי מטעם מפלגת הלייבור, שהתקיימה לאחרונה בעיר נורוויץ׳. ״הקשקושים על אחווה אינם מענינים אותם.״ הוועידה התקיימה על רקע מתיחות, לא בקרב חברי הלייבור, אלא בין תומכי ממשלת בריטניה השמרנית. במרכז הבמה הפוליטית היה נושא המדיניות התעשייתית. כל הוויכוחים הקריטיים – על הידרדרות הייצור החרושתי, על תפקיד החברות הרב־לאומיות, על חדירת ההון האמריקני – הודגשו בצורה חדה מאד.

כך, אולי בפעם הראשונה, שלט בוועידת השלטון המקומי הוויכוח על כלכלה. במושב הראשון דיבר מנהיג הלייבור, ניל קינוק, על נושא ״מפלגת הייצור״, והדגיש את עבודתן של הרשויות המקומיות שבשליטת הלייבור, מועצות היוזמה וסוכנויות אחרות, כגורם מפתח באסטרטגיה המכוונת לצמיחה מחדש.

אחר כך, בערב, נפתח המרכז לאסטרטגיות כלכליות מקומיות, מרכז חדש למחקר ולמשאבים ליוזמה כלכלית מקומית. באווירה שלטה תחושה של התחדשות. יותר מ־300 נציגים, כולל ראשי מועצות רבים, הצטופפו במועדון הלייבור של נורוויץ׳ כדי לשמוע דוברים מטעם השלטון המקומי והאיגודים המקצועיים. בסוף קם דוד בלאנקט, ראש מועצת שפילד, ואמר לקול מחיאות כפיים סוערות: ״רק כעת אני באמת מאמין שננצח בבחירות הכלליות.״

לכן היתה משמעות רבה להתחייבותו של ניל קינוק על מטרה של יצירת תעסוקה: ״כאשר נקים את הממשלה הבאה, תינתן העדיפות הראשונה לתעסוקה. נפעל לקראת יצירת מיליון מקומות עבודה תוך השנתיים הראשונות. אנו רוצים שהדבר יוביל לצמצום של ממש בתורים לקבלת סעד; לכן, עלינו להבטיח שמקומות העבודה יוקצו לאנשים המובטלים כיום. אנו רוצים שעבודה חדשה זו תחולל שינוי ממשי במצב החברה. לכן נפעל ליצירת מקומות עבודה אמיתיים – לא תכניות־תעסוקה־על־הנייר, לא שתי־משרות־חלקיות־במקום־אחת־מלאה, אלא תעסוקה בת־קיימא.״

לעומת הבטחת ה״מליון מקומות עבודה תוך שנתיים״, יש לזכור את עמדתו של רוי האטרסלי, ימים אחדים קודם לכן, שעל־פיה תתן הלייבור עדיפות לשמירה על רמת אינפלציה נמוכה לעומת יצירת תעסוקה, במקרה של סתירה בין השתיים. בפולמוס על רמת התעסוקה הרצויה במשק, ועל דרגת

העדיפות שתינתן לחזרה לתעסוקה מלאה, מתמקד הוויכוח על האסטרטגיה הכלכלית של הלייבור.

על־פי נסיון הרשויות המקומיות זיהה קינוק חמש תכונות מפתח, שיש ליישם אותן בפיתוח מדיניות ייצור למען תעסוקה מלאה. המדיניות חייבת להיות אסטרטגית, תוך מחוייבות מתוכננת וארוכת־טווח לתעשיות, למגזרים בתוך התעשיות, וליישומן של טכנולוגיות חדשות ושל הכשרת עובדים. בהקשר להכשרה ולחינוך תבע קינוק תכניות לימוד בלתי־גזעניות ולא לפי חלוקה מינית, וכן הזדמנויות לחינוך מתמשך לאורך כל החיים. הוא העיר כי 53% מסך ההוצאות הממשלתיות על מחקר וטכנו־לוגיה מכוון היום למגזר הצבאי, ושיבח את מאמצי הרשויות המקומיות לפתח יישומים חדשים לשינוי טכנולוגי.

מעל לכל הדגיש קינוק את עקרון הייצור למען צרכים מיוחדים ואת הרחבת הדמוקרטיה. הוא התייחס לצורך בבקרה על הזיהום ובהספקת אוכל נקי כחלקים בלתי־נפרדים ממדיניות הייצור, וזיהה את הדמוקרטיה כערך מרכזי במדיניות הכלכלית של הלייבור. "משמעות הדבר היא עידוד הקואופרטיבים בייצור ובשרותים. משמעות הדבר היא החובה להיות אחראים בפני הקהיליה. משמעות הדבר היא טיפוח ברור של האיגודים המקצועיים. משמעות הדבר היא קידום הדמוקרטיה הכלכלית, אשר בלעדיה תישאר הדמוקרטיה הפוליטית בלתי־מושלמת, מעוכבת, סובלת מחוסר־אונים וממחסור באמצעים."

בסך הכל, כפי שאמר, "ברור כי מדיניות כלכלית זו אינה כזאת שהיה מנסח אותה בנקאי"... ובסך הכל הראה נאומו, כי הלך־מחשבתם של מנהיגי המפלגה תואם את דרכי פעולתן של רשויות מקומיות חדשניות רבות לאורך השנה החולפת.

הוועדה המשותפת למדיניות השל־טון המקומי מטעם הלייבור מקיימת כעת ישיבות תכופות, שבהן מעצבים את מצע

המפלגה בענינים אלה לקראת הבחירות הכלליות הבאות. לאחר ועידת נורוויץ' ברור, כי הולכת ונוצרת תמימות דעים במפלגה על חיוניות תפקידן של הרשויות המקומיות בתכנית להבראה כלכלית בבריטניה.

כבר עתה טוענים בצוות ''שרי הצללים'' של הלייבור בבית הנבחרים העוסק באיכות הסביבה, שאת ההוצאות הממומנות על־ידי ארנונות ומסים מקומיים אין לכלול בביקורת השנתית על ההוצאות במגזר הציבורי. רבים בשלטון המקומי היו מעדיפים להרחיק לכת עוד יותר. לדעתם, יש להעניק לרשויות המקומיות משקל מכריע בקביעת סדר העדיפויות להשקעות אזוריות בתכניות של הממשלה המרכזית. אחרי ככלות הכל, גורמים כגון החלטות ההשקעה של שרות הבריאות הממשלתי, או הלאמת התעשיות, או מדיניות מיקום מושביהם של משרדי ממשלה שונים, עשויות להשפיע בצורה מכרעת על רווחתה של כל קהיליה.

ברור, כי באסטרטגיה הכלכלית של כל ממשלת לייבור עתידית יוקצה תפקיד חשוב לרשויות המקומיות. תוך שבועות מעליית ממשלה חדשה לשלטון ניתן יהיה ליצור מקומות עבודה רבים בשרות הציבורי – רובן במסגרת השלטון המקומי: עובדי תחזוקה, כוחות עזר נוספים, עוזרות בית מטעם שרות הברי־אות. אולם אין כוונה ליצור משרות אר־עיות ברמת שכר נמוכה. יודגשו השקעות על כבישים, בתי־ספר, מסילות־רכבת, בתי־חולים, ושיכון. רוי האטרסלי כבר הינחה את הרשויות המקומיות להתחיל להכין מצעים ותכניות.

אולם בגלל הצורך לקבוע אתרים, לאייש צוותים מקצועיים, ולהוציא מכר־זים, לא תורגש השפעתה של יצירת מקומות עבודה על־ידי השקעות עד לשנה השניה או השלישית של ממשלת לייבור עתידית. הגורם השלישי של התכנית הכלכלית החדשנית, המוצעת על ידי הלייבור, יהיה קביעת מבנה חדש לתעשיית ייצור, על סמך נסיונן של לשכות תעסוקה ושל מועצות היוזמה המקומיות/אזוריות. היום מבינים יותר ויותר, שתהליך זה הנו איטי וארוך־טווח מטבעו, וכי יעברו שלוש עד ארבע שנים בטרם יתחיל להניב פרי. אולם לשם חידושם של יסודות הייצור החרושתי ושל המסחר הלאומי יהיה צורך דחוף להתחיל בעבודה כבר בחודשים הראשונים של הממשלה החדשה, על בסיס של שותפות אפקטיבית של השלטון המקומי והמרכזי.

ישנה תמיכה מסויימת בהצעה, שהמועצות יחוייבו להציג ניירות עמדה, המכונים ''מדיניות ותכניות כלכליות'', על־מנת לקבל סיוע מהממשלה המרכזית למפעליהן הכלכליים. אך עדיין נשאלת השאלה: מה יהיה תפקידו של השלטון האזורי תחת ממשלת לייבור? ברור, שתכנית ההבראה תצטרך להיות מושתתת – לפחות בשלביה הראשוניים – על מוסדות פוליטיים ומוסדות שלטון מקומי קיימים; אלא שיש עדיין לדון – ומוקדם ככל האפשר – בשאלה אם להאציל סמכו־יות לדרג האזורי או לאו.

בנורוויץ' בלטה ברית חדשה ובוטחת בין מנהיגי הלייבור שבשלטון המקומי לבין האיגודים המקצועיים במגזר הציבורי. שתי קבוצות אלה יבקשו להגיע להבנה עם המכהנים כיום כ''שרי צללים'' של הלייבור בנוגע לגישה העשויה להינקט על־ידי ממשלת לייבור עתידית. לסובלנות ולתמיכה ההדדית בין מנהיגי השלטון המקומי לבין פעילי האיגודים המקצועיים תהיה חשיבות מרכזית בביצוע התכנית הכלכלית העומדת להידון בקרוב.

במובנים רבים שוב היה השלטון המקומי לכוח המניע של מפלגת הלייבור. בדומה ליוזמתו של הרברט מוריסון בשנות ה־30, שאיפשרה ללייבור לבסס עליה את כוחה כדי להגיע לשלטון ברמה הלאומית, כן נובע רוב כוחה של הלייבור היום ממחוייבותן, עוז רוחן, ונחישותן של כ־100 רשויות מקומיות, המחוללות חידושים במדיניות כלכלית, בשוויון

ההזדמנויות, ובכל מגוון השרותים המסור־רתי.

אך בל נשכח, שבאסטרטגיה החדשה של הלייבור יש עוד מקום רב להתפתחות. יש להקדיש תשומת לב יתרה – ברמה הלאומית והמקומית כאחת – לבעיות הנובעות מהשתלטות גורמים רב־לאומיים על הכלכלה הבריטית; ויש להמשיך ולפתח אסטרטגיות יעילות אשר ישימו קץ לאפלייתן של הנשים ושל קהילות המיעוטים.

דוגמה לעולם

ג'ון פלמר

אנשים המעורים במועצות יוזמה ובצורות דומות של התערבות כלכלית מקומית מבינים היטב, שאת רוב הבעיות הכלכליות שהם נתקלים בהן ניתן לפתור אך ורק על־ידי פעולה ברמה הלאומית ואף הבינלאומית.

לאחרונה מרשימה התפשטותן, ברחבי העולם, של סוכנויות מקומיות ואזוריות לפיתוח כלכלי במגזר הציבורי. תנועות סוציאליסטיות ומתקדמות בארצות שונות רואות את נסיונן של מועצות היוזמה הבריטיות כמגדלור מעודד בנוף כלכלי קודר.

דומה, שלא היה שבוע במשך השנתיים האחרונות, אשר בו לא התקיים במועצת היוזמה של לונדון רבתי ביקור מאיגוד מקצועי בינלאומי, קואופרטיב, רשות מקומית, או משלחת מטעם ממשלה לאומית. תהליך הלימוד בביקורים אלה אינו חד־סטרי; גם מועצת היוזמה של לונדון רבתי למדה רבות – למשל מהקואופרטיבים הבסקיים, מהתאגדויות האומנים האזוריות באיטליה, ומהמרכזים לחידושים טכנולוגיים במערב גרמניה.

בשנתיים האחרונות החלו כמה מדינות לעצב במתכוון את יוזמותיהן לתעסוקה מקומית על־פי דוגמת מועצת היוזמה של לונדון רבתי. היום ישנם תריסר גופים ציבוריים, באותו מספר של ארצות, המבצעים מחקרים או פרוייקטים לקראת הקמתן של מועצות יוזמה דומות לזו של לונדון.

דומה שהרשות המקומית הראשונה, שחיקתה במישרין את לונדון, היתה מועצת העיר מלבורן באוסטרליה. גם רשויות לייבוריות נוספות באוסטרליה – בדרג העיריה והמדינה כאחד – מתעניינות בגישה זו, למרות היעדר תמיכה חזקה מצד הממשלה הפדרלית. עיריית ולינגטון, בירת ניו־זילנד, מקימה אף היא מועצת יוזמה.

גם הארגון לסחר הדדי, הפועל בחסות מועצת לונדון רבתי, איפשר מגעים עם ארצות מתפתחות אחדות, לשם עידוד הסכמי סחר בלתי־מנצלים. ודאי שיש מקום רב לשיתוף פעולה בינלאומי מסוג זה, ואף לגיוס שלטונות לאומיים ומקומיים מתקדמים לשם מתן תמיכה חיובית בנסיונות כאלה.

יש לזכור כי עבודה כזאת – חשובה וחדשנית ככל שתהיה – אסור להוציאה מהקשרה. יש לזכור במיוחד, שרק מדיניות סוציאליסטית רדיקלית, הכוללת תכנון ובעלות ציבוריים ברמה הלאומית, הקואופרטיבית, האזורית, והמקומית כאחת, תוכל לעמוד כנגד המשבר היסודי הפוקד את החברה הקפיטליסטית. אך יחד עם זאת, יש לתת עדיפות גבוהה מאד לשיתוף פעולה מירבי בין יוזמות בדרג המקומי, האזורי, הלאומי, והבינלאומי, כחלק ממאמץ ממושך לחיסולה של קללת האבטלה ההמונית.

גם ברחבי אירופה המערבית מעורר הדבר ענין רב. ביוון כבר הקימה הממשלה את "הסוכנות הפן־הלנית לפיתוח מקומי", אשר לדבריה הושפעה רבות על־

ידי הדגם הלונדוני, אם כי המוסדות הממשלתיים המקומיים/אזוריים באותה ארץ אינם מפותחים יחסית. גם ממשלת מלטה מקיימת שיחות על הקמת גוף הדומה למועצות היוזמה; וכמוה רשויות עירוניות גדולות בצרפת (במיוחד במחוז ואל־דה־מארן), ספרד (כולל ברצלונה), וגרמניה המערבית (שצורת השלטון המבוזרת של אזורי ה״לנדר״ שלה יש בה יתרון בולט מבחינה זו).

בארצות מסויימות דווקא קל יותר לבצע יוזמות מדיניות מסוג מועצות היוזמה מאשר בבריטניה עצמה. מלבד ההתפתחות הגדולה יותר של קואופרטי־בים שבשליטת הפועלים, קיימת במדינות אחדות - במיוחד בבלגיה - מערכת משפ־טית, שעל־פיה נהנים גופים מקומיים ואזוריים, כבר היום, מחלק מאפשרויות הפיתוח החסומות עדיין בפני מועצות מקומיות בבריטניה.

גורם חשוב לא פחות הוא מעורבותם העמוקה של איגודים מקצועיים אירו־פיים במדיניות חברתית־כלכלית אקטי־ביסטית, כגון התביעה לייצור המועיל לחברה, העידוד לטכנולוגיות המדגישות את הגורם האנושי, והדרישות לקיצורן והגמשתן של שעות העבודה. לאחרונה החלו איגודים מקצועיים בדנמרק ובמערב גרמניה במתן פרסום לעבודתן של רשתות הטכנולוגיה שבחסות מועצת היוזמה של לונדון רבתי.

ההתלהבות מיוזמות תעסוקה מקו־מיות נהנית בתקופה האחרונה, מפופו־לריות פוליטית מסויימת, וזה בא לידי ביטוי גם בתמיכה המוגברת מצד הקהי־ליה האירופית. נעשים צעדים ראשוניים להידוק הקשרים המוסדיים בין גופים הפועלים באזורים אלה - בדומה לארגון המקשר בין קואופרטיבים בקהיליה האירופית, ואשר העניק תמיכה חזקה ביריד הסחר הקואופרטיבי הבינלאומי שנערך מדי שנה בלונדון על־ידי מועצת היוזמה שלה.

בעיה: הזדמנות שווה לכל

נעמי וויין

בתור חזון, זה דבר מושלם. לאחר עלייתה לשלטון של ממשלת לייבור הבאה, תיצור רשת מועצות יוזמה עשרות ואף מאות אלפי מקומות עבודה חדשים ברחבי הארץ. יתר על כן: המועצות יבטיחו, שאלה יהיו עבודות טובות ונות־נות סיפוק, בחברות רווחיות, בעלות איגודים מקצועיים חזקים, וכי נוהלי התעסוקה באותם מפלעים יהיו בהתאם לעקרון של שוויון ההזדמנויות במלוא מובן המלה. הבעיה היא, כי ברגע שמוע־צות היוזמה יחליטו לדבוק עד לסוף בחלק אחד כלשהו ב״קטלוג שאיפות״ זה, יגלו שלחצי החלקים האחרים מקשים עליהם את העבודה. תוצאותיו של גילוי זה יהיו תלויות בנכונותן של מועצות היוזמה להיגמל מהתמכרות השמאל לפוליטיקה של ״רשימת קניות״. אם הן מתכוונות ברצינות למלא אחר הבטחת שוויון הזדמנויות לקבוצות כגון נשים/שחורים/נכים, יהיה עליהן לבחור בברי־רות חדשניות, קשות, ומעל לכל - עקרו־ניות.

מועצות היוזמה יצטרכו להתמודד לא רק עם דעות קדומות בוטות, בורות, ועוינות, המאפיינות יחסם של מעבידים מסויימים כלפי קבוצות מסויימות, אלא גם עם הבעיה הסבוכה יותר של ״אפליה ממוסדת״. הדבר ידרוש מהן לקרוא תגר על נוהלי תעסוקה מקובלים רבים, אשר, גם אם לא התבססו במקורם על כוונת אפליה מודעת, גורמים היום לאפליה נרחבת בגלל השפעתם הבלתי־שווה. יתכן אפילו, שבסופו של דבר, ייאלצו המועצות לתבוע שינויים בהיבטי־מפתח מסורתיים

של מאבק המעמדות, ואף לדרוש את ביטולם של היבטים אלה, בגלל האפליה הנגרמת על־ידם למגזרים נרחבים מתוך מעמד הפועלים עצמו.

דוגמה פשוטה היא התעקשות איגודי בעלי־המלאכה על כך שחניכים ייכנסו לעבודה בשנות העשרה לחייהם. תנאי זה נולד מתוך כוונה למנוע הצפת השוק בכוחות עבודה ולהגביל את יכולת המע־בידים לאכוף משמעת עבודה ולהוריד שכר; אולם היום הוא מהווה גורם אפ־לייתי משום שהוא סוגר בפני ציבור הנשים את הפתח לסוגי עבודות רבים. נשים רבות בשנות העשרה אינן מעיזות אף לשקול את הכניסה למקצוע הנחשב ״גברי״. מועצות יוזמה, שמדיניות שוויון ההזדמנויות שלהן כוללת עידוד כניסת נשים לתפקידים מיומנים לא־מסורתיים, יצטרכו לדעת כי, ביום מן הימים, יהיה עליהן להגיע להתנגשות חזיתית עם מה שהיה לאחד מסעיפי ה״אני מאמין״ של האיגוד המקצועי.

שוויון הזדמנויות למעשה דורש הרבה יותר מאישור התחייבות לטיפול הוגן בכול. מדיניות של שוויון הזדמנויות אין בה ולא כלום, אם אין היא כוללת חלוקה מחדש – מאלה שהרוויחו מהזדמ־נויות בלתי־שוות לאלה שהפסידו עד כה.

החלוקה מחדש מתבצעת בשלושה מישורים. מוכר לכולנו הוא מישור ההע־ברה מן המעבידים לעובדים. בעייתית יותר לתנועת העבודה הוא האתגר שבמדיניות שוויון ההזדמנויות והעוצמה בין פועלים. למשל, מועצת יוזמה הנחושה בדעתה להגביר את הכשרת השחורים לתפקידים מיומנים תצטרך אולי לפסוק, שבחברות, המקצות היום את כל העבודות המיומנות ללבנים, יהיה מסלול ההכשרה לתפקידים כאלה פתוח בעתיד לשחורים בלבד.

מועצות יוזמה בעלות משאבים מוגב־לים ייתקלו בצורה שלישית של חלוקה מחדש. חברות שיזדקקו במיוחד לסיוע מצד מועצות היוזמה לא יהיו דווקא עתירות נכסים. הואיל ושוויון הזדמנויות עולה כסף, יצטרכו המועצות לדאוג להקצאת תקציבים ספציפיים, נרחבים למדי. אלא שגם כאן מכשול. למשל: מועצת יוזמה מקצה 20,000 ליי״ש לשינוי בניה במקום עבודה מסויים כדי להבטיח נגישות לעובד מרותק לכסא גלגלים – ובכך עלולה לגזול ממימונן של שלושה מקומות עבודה אחרים. במילים אחרות, לא תמיד תוכל מועצת יוזמה לשלב יצירה מהירה של מקומות עבודה רבים ככל האפשר עם מדיניות רצינית ויעילה לשוויון הזדמנויות. אולם אם מועצות היוזמה לא יפעלו על בסיס של שוויון הזדמנויות, יהיו סוגי אנשים שהמועצות לא יוכלו ליצור עבורם מקומות עבודה בכלל.

הואיל והכוונה לחלוקה מחדש, המתחייבת משוויון הזדמנויות, עשויה להתקבל בפחות מאהדה כללית, יצטרכו מועצות היוזמה להקדיש תשומת לב למציאת שיטות אפקטיוויות לביצוע. הגישה הוולונטרית, או גישה המבוססת על ״שכנוע״, היא המאפיינת את הממ־שלה השמרנית הנוכחית. תנועת העבודה אינה מאמצת גישה כזו בפה מלא, אך גם אינה שוללת אותה לחלוטין. אמנם נכון שגורמי השמאל והאיגודים המקצועיים מרבים לפרסם גינויים חריפים של חולשת החוקים האוסרים אפליה. אולם בפועל, הם מתנגדים לכל התערבות חיצונית ספציפית העלולה להתנגש בחופש המו״מ הקיבוצי – ובכך מצביעים על העדפתם לגישת שכנוע וולונטרית.

ברם, בגישה זאת טמונות מגבלות יסודיות. היא מתעלמת לחלוטין מנושא החלוקה מחדש, ואף מן האפשרות שלהנהלות ולעובדים ותיקים כאחד יהיה אינטרס סמוי בשמירת הסטטוס־קוו. אין היא מציעה, איפוא, כל דרך ממשית כיצד להגיב במקרה של סרוב לשתף פעולה מצד המועמדים לשכנוע – גישה זו אינה מודה אפילו בקיומה של הבעיה. לכן, הגישה הוולונטרית היא מפלה במהותה. היא נותנת עדיפות לאינטרסים של גור־מים המבצעים מדיניות של אפליה או נהנים ממנה. בכל מערכת המבוססת על גישה כזאת תלוי קידום ענינם של המופ־

(המשך בעמ׳ 10)

new left review

מיכאל ראסטין

"סוציאליזם מוניציפלי"
לקחי האסטרטגיה התעשייתית של לונדון

בשנים האחרונות, הקשות לשמאל בבריטניה, היתה בכל־זאת סיבה גדולה לתקווה: יוזמותיו של "הסוציאליזם המוניציפלי" החדש, של מועצות אזוריות ומקומיות, כגון מועצת לונדון רבתי. אלה הצליחו להוכיח את הערך החיובי של הקצאת משאבים ציבוריים – למשל, בתחומי התחבורה והבילוי – בתקופה המצטיינת בהתקפות מרוכזות וחזקות על הוצאות ממשלתיות. הן הצליחו לרכוש לעצמן אוהדים חדשים בקרב רבדים חברתיים מסויימים, ובו־בזמן להגן נמרצות על האינטרסים של הפועלים, בתור יצרנים וצרכנים כאחד. והן השכילו להשתמש היטב באמצעי התקשורת – אף יותר מהממשלה הנוכחית המודעת כל־כך לחשיבותם.

לא פחות חשובה היא העובדה, כי מועצת לונדון רבתי (GLC), וכמוה מועצות מקומיות אחרות, העניקו תשומת־לב חדשה לכלכלה, בתור הגורם היסודי בקביעת איכות החיים בתוך הערים. הן דחו את התיאוריה המסורתית, שהשלטון המקומי צריך להגביל את פעולותיו לעניני התשתית החברתית, הצריכה הקיבוצית, והרווחה, בעוד הייצור יטופל על־ידי המגזר הפרטי והמדינה. הן הבינו שהאבטלה והידרדרות התעשיה הנן בעיות יסודיות לקהל בוחריהן, וכי עליהן להתמודד עם נושאים אלה אם ברצונן לדאוג לרווחת התושבים שבתחומן.

רבות מיוזמותיה של מועצת לונדון רבתי מתמקדות בנושא ההבראה הכלכלית. הן תמיכתה בתחבורה ציבורית ובדמי־נסיעה נמוכים, והן התערבותה בתחום הכלכלי, קשורות להתחייבות לתעסוקה. אחד ממעשיה החשובים ביותר היה הקמת "מועצת

מתוך new left review, לונדון, מס' 155, פברואר 1986. תרגום: שרון נאמני.

(המשך מעמ' 9)

לים בטוב־ליבם ובהסכמתם דווקא של אותם אנשים העשויים להרוויח מהמשך אי־השוויון בתעסוקה.

אם ברצון מועצות היוזמה לקדם בכנות את ענינם של האנשים שלמענם מונהגת מדיניות שוויון ההזדמנויות, יהיה עליהן לאמץ גישה אחרת. ברור, מעצם הגדרתם של אותם אנשים כ"מופ־לים", כי מקומם בשוק העבודה הנו חלש ורעוע, אם הוא קיים בכלל. משמעות הדבר היא, שלאותן מועצות היוזמה המתכוונות ברצינות להגשים הלכה למעשה עקרון שוויון ההזדמנויות, צפויה התנגדות עזה. אמנם מחד, אל להן לזנוח כליל את הנסיון להשיג הסכמה מרצון למדיניותן; אולם מאידך, יצטרכו לפתח, ולהיות נכונות ליישם, מגוון אמצעי אכיפה. מדיניות שוויון הזדמנויות, שאינה כוללת מנגנון שיבטיח את עמי־דתה בפני התנגדות מצד בעלי הזכויות, אינה אלא הטפת מוסר ללא תכלית – כלומר, היא אינה מדיניות כלל.

היוזמה", כגורם האחראי לביצוע של מדיניותה התעשייתית. מועצת היוזמה חיפשה דרכים להציל ולשקם מפעלים שנקלעו לקשיים (באותם מקרים שבהם הסכימו המעבידים לפעול על־פי הנחיותיה של מועצת היוזמה בנוגע לזכויות האיגודים המקצו־עיים ולשוויון הזדמנויות). היא מימנה רכישת מפעלים על־ידי פועליהם, הקמת קואופרטיבים קטנים רבים, וכן הקימה רשתות טכנולוגיה קשורות למוסדות אקדמיים, כדי לאפשר את ביצוע שלבי המחקר והניסויים של פרוייקטים חדשים. היא עסקה בפיתוח נכסים בדרכים לא־מקובלות, תוך נסיון לשלב פיתוח זה עם הבראתם של מגזרי מפתח במשק הלונדוני. הודות למימון זה, היא תרמה באופן משמעותי גם להווי ולתרבות של לונדון, ותמכה במפעלים רדיקליים שלא היו מחזיקים מעמד בלעדיה – למשל, שבועון לתרבות אלטרנטיבית בלונדון. האמצעים שעמדו לרשות מועצת היוזמה של לונדון רבתי (כ–30 מיליון ליש"ט לשנה) היו זעומים יחסית להיקף הבעיה – כ–400,000 מובטלים. לכן מן הראוי לראות את הצלחתה בעיקר בתור נסיון והדגמה של דרכים לעידוד יוזמות ותכנונים כלכליים מצד קבוצות קטנות, ולא בתור פתרון אמיתי לבעיות האבטלה הלונדונית.

התענינות חדשה זו מצד השלטון המקומי בתחום הייצור (ולא בתחום החלוקה) נבעה מקורות שונים. בין היתר, יש להזכיר את ה"פרוייקטים לפיתוח קהילתי", שהוקמו בשנות ה־70 במימון משרד הפנים הבריטי. גם החייאת תורת הכלכלה המארכ־סיסטית תרמה לשינוי כיוון זה לעבר תחום הייצור; שהרי על־פי מארכס, תחום זה אינו רק מקום התהוותה של ההכרה המעמדית, אלא גם כוח כלכלי, שהתפתחותו היוותה מניע ראשי של הקפיטליזם - וגם, אולי, תנאי מוקדם לסוציאליזם. מקור שלישי ליוזמות אלה היה התנגדותם של נציגי האיגודים המקצועיים לשינויים בתעשיה שנכפו על־ידי גורמי ההון החל במחצית שנות ה־70, ולאבטלה שנבעה מכך. מושגי התכנון האלטרנטיבי והייצור המכוון לתועלת החברה, שצמחו מתוך תנועה זו, מהווים גורם מפתח במחשבתם הכלכלית של המועצות המקומיות הנשלטות עתה בידי השמאל.

לאחרונה הפיקה מועצת לונדון רבתי מסמך בן 600 עמודים, "האסטרטגיה התעשייתית של לונדון" (להלן - את"ל), המסכם את הלך מחשבתה, תכנונה, ופועלתה של המועצה בתחום הייצור. זה עתה פורסם מסמך־עזר אחר, "האסטרטגיה הפיננסית של לונדון" (להלן - אפ"ל) ועוד שני מסמכים, "תכנית העבודה של לונדון" (תע"ל) ו"האסטרטגיה הכלכלית של לונדון" (אכ"ל) עתידים להתפרסם. את"ל מסביר את הגישה הרחבה של אסטרטגיה תעשייתית–כלכלית זו ומביא יותר מ־20 דוגמאות ליישומה במגזרים שונים של המשק. זהו מסמך מלא מידע, קריא ומובן – דוגמא ומופת לסוג התיעוד, שיש להביאו בהישג ידם של הפועלים והאזרחים, כחלק מתהליך הדמוקרטיזציה הכלכלית.

ההצעות שבמסמך פותחו על בסיס של מחקר תיעודי ושיחות עם נציגי איגודים מקצועיים ועם קבוצות צרכנים. רבים מן הדו"חות המגזריים משקפים דאגותיהם – כגון הדאגה ליצירת תעסוקה, להישרדות עסקים, תחבורה, ושרותים בשכונה, לאיכות הסביבה (בדו"ח מגזר האנרגיה), ואף לטיפוח צריכת מזון אתני ומזון בריאות (בדו"ח תעשיית המזון). ההצעות בתחומים שבהם היתה מועצת לונדון מעורבת במיוחד – טיפול בילדים, תחבורה, אנרגיה, בריאות – היו עניניות באופן מיוחד. גם הדו"ח על תעשיות התרבות מגדיל לעשות בתמיכתו החדשנית בפלורליזם אמיתי בעתונות ובאמצעי תקשורת אחרים. את נקודת ראותם של גורמי ההון במעט שאין מוצאים במסמך, אף לא בתור סדר עדיפויות חלופי שיש לקחתו בחשבון. עובדה זו משקפת לא רק את מחוייבותה הסוציאליסטית של מועצת לונדון רבתי, אלא גם את חוסר היכולת שלה ליצור דו־שיח עם גורמי הון משמעותיים, עקב מגבלותיה במשאבים ובכוחות.

אסטרטגיה שמאלית של ״צד ההיצע״

מועצת לונדון רבתי מגדירה את גישתה הכלכלית כשונה הן מקיינסיאניזם והן ממוניטריזם. ליתר דיוק, אפשר לומר, שבעוד המוניטריזם דחה את הקיינסיאניזם מצד ימין, הרי אסטרטגיית לונדון שוללת אותו מצד שמאל. הימין ביקש להאיץ יצירה חדשה של הון באמצעות כוחות השוק. הגישה הניאו־קלאסית של ״צד ההיצע״ התקיפה את המכשולים שהציבו האיגודים המקצועיים בפני פעולת השוק. היא ניסתה לשחרר הון להשקעות פרטיות על־ידי צמצום ההוצאות הציבוריות, שבביכול ״דוחקות הצידה״ את הפעילות במגזר הפרטי, וביקשה לכפות משמעת שוק (ובעלות פרטית) על פעילויות המגזר הציבורי. הגרסה הבריטית של גישה זו לא היתה ליברלית כלל, אלא בוטה, אוטוריטרית ומכוונת לטובת המעמדות הגבוהים. דומה, שמשימתה התרכזה יותר בהקניית יתרונות למעמדות בעלי הרכוש (באמצעות הטבות מס, החלשת האיגודים המקצועיים, והעברת נכסים לבעלות פרטית) מאשר ביצירת תנאים אוניוורסליים לעידוד התחרות. בכל אופן, מרשם זה אינו מוביל להבראת המשק הבריטי (גם אם הוא גורם להעשרתם של אחדים).

גם מתכנני מועצת לונדון רבתי מקבלים את הצורך הכלכלי בשינויי מבנה. הקפיטליסטים והמרכסיסטים מסכימים כאן, שלא ניתן להתעלם מחוק הערך. מגזרי המפתח בכלכלה לא יוכלו להמשיך להתקיים, אלא אם הייצור והשרותים באותם מגזרים יהיו תחרותיים. הבעיה היא להבטיח ששינויי המבנה הדרושים יהיו ״לטובת הפועלים״, ולא ״לטובת ההון״. כוונתם של מחברי המסמכים הלונדוניים בביטויים אלה היא, כנראה, שיש לבצע את שינויי המבנה בדרכים החופפים את האינטרסים של הפועלים בתעסוקה בטוחה ובשכר גבוה, תוך מתן עדיפות למוצרים מועילים הקשורים לצרכים חברתיים. שינויים על־ידי כוחות השוק אינם מגינים על אינטרסים אלה. להיפך, הם כבר הרסו מיליונים של מקומות עבודה ואינם מספקים צרכים חברתיים חיוניים. כוחות השוק אינם מהווים גם גורם יעיל לשינוי מבנה מבחינת רווחת הכלכלה הלאומית; למעשה, הם הסבו נזקים כבדים למשק הבריטי.

המסמכים מביעים ביקורת על המוסדות הפיננסיים בבריטניה, שלא הצליחו להסתגל למשימה של פיתוח השקעות ייצור. כמעט שאינם מעורבים ישירות בניהולם של חברות ומגזרים כלכליים; הם קובעים את ההשקעות על־פי קני־מידה של ריווחיות קצרת־טווח וערכם של נכסים קבועים, ללא התייחסות לפיתוח מוצרים ושווקים חדשים לטווח ארוך. גם הזרוע התעשייתית לא היתה יעילה יותר – ולא רק הסוציאליסטים מודעים לכך. אפ״ל מתאר את היחסים, הקרובים הרבה יותר, בין הפיננסים, הממשלה, והתעשיה ביפן, במערב גרמניה, ובצרפת, ואת השיפור המוקנה לביצועיהם התעשייתיים כתוצאה מכך. היבט זה חוזר על הנושא העיקרי של ביקורות קודמות רבות: השתלטותו של המגזר הפיננסי על הכלכלה הבריטית.

מועצת לונדון רבתי מציעה להתקיף בעיות אלה על־ידי מעורבות ישירה של סובנויות מטעם השלטון המקומי (בגיבוי הממשלה הלאומית) בהבראת מגזר הייצור. אפ״ל מציע להקים בנק השקעות פדרטיבי, לאומי ואזורי, לניהול משאבים, במגזר הפיננסי, ומועצות יוזמה לאומיות ואזוריות לשינוי מבנה התעשייתי. האמצעים לפיתוח זה יבואו מקרנות הפנסיה של עובדי הממשלה והחברות הציבוריות, שיועמדו (כך מציע המסמך) לרשותם של גופים חדשים אלה, בלי לגרוע מזכויות פנסיה או הטבות כלשהן. זוהי הצעה לתכנית בעלת אוריינטציה ביזורית־מקומית, שניתן לכנותה ״סוציאליזם של קרנות פנסיה״. סביר להניח, כי עקרון השימוש בקרנות הפנסיה של העובדים כדי ליצור רווחה אמיתית ומשרות אמיתיות, יתקבל בהתלהבות של ממש בקרב העובדים עצמם.

תכניות אלה דורשות יכולת טכנית למעורבות בפיתוח תעשייתי; ולדבריהם של מחברי המסמכים עצמם, יתכנו קשיים בהגשמת יכולת זו. לא לעתים קרובות מוצאים באותם אנשים שילוב של כשרונות הדרושים להצלחת מפעלים, יחד עם תחושת אחריות חברתית החיונית לדמוקרטיה כלכלית. תרבות העסקים עויינת במיוחד לכל פיתוח שכזה. אמנם, בנסיבות מסויימות, ניתן לגייס משאבים אנושיים מקרב פעילי האיגודים המקצועיים ומקרב אותם אזרחים שהוחזקו עד כה מחוץ לחוג מקבלי ההחלטות. אך ללא גיוס יוצא־דופן ממש, קשה לקוות שתהליכים אלה יחוללו במהרה את הכישורים האנושיים הדרושים לביצוע החידושים הנחוצים. ההצעות אינן מתעלמות מקשיים אלה. עובדה היא, שכל תכנית נרחבת של "שינויי מבנה לטובת הפועלים" עלולה להיתקל בפקקים רציניים בנוגע ל"הון האנושי".

את הבעיות המעשיות הכרוכות בביצוע "שינויי מבנה לטובת הפועלים" ניתן לבטא, במונחים סוציולוגיים, כבעיה של אסטרטגיות מעמדיות. הבעיה היא: מי, או מה, ישחק את תפקידה של הבורגנות התעשייתית המחדשת, שהיתה חלשה כל־כך בבריטניה? מסמכי לונדון מציעים גישת פשרה, שבה רואים את ההתערבות המקומית (ואת הקואליציות הבין־מעמדיות, העשויות לקום לצדה) כזרוע אחת בלבד מתוך תכנית אסטרטגית, שתנקוט גם צעדי ויסות והתפשטות קיינסיאניים. בעקבות ספרו של נוב (ראה "כלכלת הסוציאליזם", ילקוט, מס' 7), ישנו ביסוס תיאורטי להנחה, כי הודות לריבוי מוקדי ההחלטות בכלכלה מודרנית, צעדי השוק עשויים להביא תוצאות מהירות יותר מרבבות התערבויות מתוכננות בדרג הלאומי והמקומי כאחת. והרי ביזור השווקים היום רדיקלי עוד יותר מביזור השלטון המקומי. נראה, כי שילובן של התערבויות אירו־קיינסיאניות והתערבויות מתוכננות מ"צד ההיצע" מהווה ברירה מתאימה ביותר לאפשרות הפוליטית של השמאל בטווח הקצר.

קריטריונים להתערבות כלכלית

ניתן להצביע באת"ל על מספר קריטריונים כדי להצדיק המלצות להתערבות בכל מגזר כלכלי. הללו כוללים יצירת תעסוקה, ייצור מועיל לחברה, וחלוקת מוצרים או שרותים לטובת המקופחים. למשל, המסמך תומך בשרותי טיפול יומי לילדים עד גיל חמש בנימוק שאלה ייצרו אלפי מקומות עבודה, יענו על צורך חברתי מובהק, ויסייעו במיוחד לנשים עובדות. כל עוד שוררים אבטלה, חוסר־שוויון, וקיפוח נרחבים, קריטריונים אלה ייראו כמעט מובנים מאליהם בעיני רבים.

ברם, מסמכים אלה מסתפקים בהצגת קווים מנחים פוליטיים רופפים, ואינם קובעים מסגרת כלכלית לתכנון חלופי. התנאים המוצעים אינם תמיד עולים בקנה־מידה אחד זה עם זה. למשל, קיימת סתירה פוטנציאלית בין האינטרסים של הייצרנים ושל הצרכנים. לא ניתן להגיע לידי שילוב מושלם בין מחירי תחבורה נמוכים (עם יתרונותיהם לנוסעים) מחד, ושפע עבודה בחברות התעופה (עם יתרונותיו לייצרנים) מאידך. ואם יביאו בחשבון גם השלכות אקולוגיות, יתווסף רובד נוסף בעימות בין עובדי חברות התעופה לבין החברה ככלל.

אמנם נכון, שאפשר להשיג תוצאות טובות יותר בעבודה הנותנת סיפוק מאשר בתנאי עבודה משפילים. רשויות מקומיות המנסות לבזר שרותי תיקונים ואחרים עשויות לגלות לעתים, שאפשר להיטיב עם עובדים ומשתמשים גם יחד על־ידי יצירת משרות חלקיות. אך אין להניח, שתמיד ניתן להגיע להרמוניה כזאת בין קבוצות יצרנים לבין החברה כולה, במיוחד כשמדובר בסוגי עבודה חד־גוניים או בלתי־נעימים מטבעם.

בכלל, יהיה לעובדים רבים אינטרס בהשקעת פחות זמן ומאמץ – ואילו לצרכנים רבים יהיה אינטרס במוצרים ושרותים זולים יותר. העבודה הנה מקור תועלת, ולא רק מקור עלות – כפי שהבהירה האבטלה. ובכל־זאת, רבים היו מעדיפים לעבוד פחות שעות, אילו זה היה אפשר. עדיין יש לבחור – בתנאים של מחסור יחסי – בין האינטרסים המידיים של הייצרנים לבין אלה של המשתמשים במוצרים ובשרותים.

אי־בהירות דומה מאפיינת את מושג המפתח באת"ל: "ייצור מועיל לחברה". במקרים רבים ייראה עקרון זה כהגיוני בהחלט. אולם למעשה, זהו מונח כוללני ובעל פירושים שונים ורבים. המושג אינו מאפשר קביעת תנאים ברורים וחד־משמעיים, שישמשו בקווים מנחים נוקשים לכלכלה אלטרנטיבית. באותו מסמך עצמו אפשר למצוא למושג "ייצור מועיל לחברה" את כל הפירושים הבאים:

(1) ניצולם של משאבי הון ובמיוחד עבודה, כנגד אי־ניצולם בגלל פיטורין וסגירת מפעלים. הואיל וניתן להוכיח, כי יצירת עבודה מועילה תעלה מעט פחות מתשלום דמי אבטלה, הרי טענה זו כשלעצמה תוכל לשמש הצדקה כמעט מספקת לסוגים רבים של השקעה ציבורית. אלא שתנאי זה לבדו היה גם מצדיק כמעט כל צעד התפשטותי, במגזר הפרטי והציבורי כאחד – מלבד, אולי, "הקיינסיאניזם הצבאי" המאפיין את צמיחת המשק האמריקני בשנים האחרונות.

(2) המסמך משתמש במושג "מועיל לחברה", בניגוד ל"מועיל ליחיד", כדי לסמן עדיפות לאותם מוצרים שהשימוש בהם הוא משותף – למשל, מרכזי כביסה שכונתיים לעומת מכונות כביסה ביתיות. אולם אבחנה זאת אינה לוקחת בחשבון, שמוצרים רבים המוגדרים כ"פרטיים" מהווים, למעשה, חלק מרכושם של בתי־אב שלמים, ולא של בודדים מנותקים. אם כן, למעשה, אין זו אבחנה בין היחיד לבין החברה. הצפיה בטלוויזיה עשויה להיות פעילות חברתית יותר מביקור בקולנוע.

(3) אבחנה שלישית היא בין המוצרים והשרותים המוקצים בכוח החלטה ציבורית או פוליטית לבין אלה המוקצים על־ידי השוק. מושג זה לוקח בחשבון שאת עיקרי הרווחים מהוצאה ציבורית יקבלו אלה שאינם עשירים. ישנם מקרים, שבהם עקרון זה יזכה לתמיכת הרוב – למשל, הוצאת כספים על מרפאות בריאות הציבור לעומת פרסומי סיגריות, או על גנים לאומיים לעומת אחוזות פרטיות. אך אין לקבל כמובנת־מאליה אל עליונותן של החלטות פוליטיות, הואיל וגישה זו אינה תמיד מבטאת את רצון הבריות. למשל, לא יהיו תומכים רבים להחלטה להפקיע את כל הגינות הפרטיות לטובת הקמת פארקים, או לאיסור השימוש במכוניות פרטיות ולחייב את השימוש באוטובוסים. גם אין להניח, ששרותי חינוך ובריאות ציבוריים פועלים בהכרח לטובת העניים, שכן גם בתחום זה, הצרכנים הגדולים הם כנראה המעמדות הבינוניים.

(4) רעיון אחר במסמך הוא, שהפועלים יבחרו בעצמם, באופן מודע, את המוצרים המועילים לחברה – על סמך ערך התועלת המוכח של מוצרים אלה – לעומת המוצרים המיוצרים בהתאם לכוחות שוק בלתי־אנושיים או לערך חליפין. רעיון זה מבטא את העובדה החשובה, כי הכוח המניע הראשוני ליצירת מוצרים חדשים הוא צרכי האנשים ורצונותיהם, כפי שהם משתקפים בתפישות היצירתיות של המעצבים והייצרנים. ההשתתפות בהחלטות אלה היתה צריכה להיות חלק בלתי־נפרד מחוויית העבודה. השווקים אינם מערכות ייצור; לכל היותר, הם מהווים מנגנון בחירה בין מוצרים שונים, או בין שיטות ייצור שונות. הבנה זו נובעת מהתפנית שחלה לאחרונה בקרב הכלכלנים: הפניית תשומת־הלב מתחום החלוקה לתחום הייצור, ומתחום הצריכה לתחום העבודה.

אין אני שולל אף לא אחד מהערכים החיוביים המפורטים באותו מסמך על תועלת לחברה. אך חובה עלינו לנסח בבירור את העקרונות ואת הקריטריונים להחלטות כלכליות הנובעים מהם. לשם קבלת החלטות לא־שוקית דרושה לנו תיאוריה, ולא רק ריטוריקה.

הצורך במיקרו-כלכלה סוציאליסטית

יתכן, שיחד עם היתרונות בתפנית במחשבה הכלכלית הסוציאליסטית - מכיוון החלוקה לייצור - יש בה גם חסרונות. נדמה, שמחברי את״ל זנחו כליל את הגישה הניאו־קלאסית להקצאת משאבים. אך זניחת תחום המיקרו־כלכלה כרוכה, כנראה, גם בהקרבת המשאבים האנטלקטואליים של כלכלת רווחה - כלומר, בהקרבת הביקורת על האינטרסים הפרטיים, כפי שפותחה על־ידי בעלי דעות פחות או יותר סוציאל־דמוקרטיות התומכים בהוצאה ציבורית ופיקוח ממלכתי. תיאוריות שיטתיות אלה של ליקויי השוק, המבוססות על מושגים של עלות ותועלת לחברה, קריטריונים לחלוקת העושר ולרווחה, וכו׳, יש בהן כדי לשמש הצדקה לרוב ההתערבויות המוצעות על־ידי את״ל. הרעיון של ״רווחה הניתנת למדידה״, החיוני לגישה זו, מצביע לעבר הערכות כמותיות של הקצאות חלופיות, דבר הדרוש לשם קבלת החלטות רציונליות בתנאי מחסור.

אחת ההנחות הסמויות של מסמך את״ל היא, שישנם משאבים בלתי־מנוצלים כמעט בשפע, ולכן כמעט כל שימוש חברתי של משאבים אלה יהיה מוצדק. עבודותיו של הכלכלן ההונגרי ינוש קורנאי הצביעו על הקונפליקטים שעלולים להתעורר בכלכלות של תכנון מרכזי בין העובדים לבין הצרכנים. בסופו של דבר נראה, כי כל גישה ייצורית-מארכסיסטית לא תוכל להתקיים ללא תאוריה מיקרו־כלכלית כלשהי; וכי נקודת הזינוק לתיאוריה זו חייבת להיות עיבוד מחדש של הביקורת על ליקויי שוק, ששימשה בעבר הצדקה אנטלקטואלית עיקרית למעורבות מדינת הרווחה הקיינסיאנית לאחר המלחמה.

את״ל מגלה יחס דו־משמעי לשוק. הוא מודה שיש להתמודד עם האילוצים ״הפוליטיים״ (כפי שהוא מכנה אותם) של תחרות השוק. נראה, איפוא, שמועצת לונדון סבורה, כי בעת החלטות על השקעות יש לקחת בחשבון תנאים של רווחיות (שאם לא כן, לא יוכלו המפעלים להתקיים - גם לא הקואופרטיבים); אך יחד עם זאת, אין לקבל את הלגיטימיות המוסרית של קריטריונים אלה. אבחנה זו בין הסכמה מוסרית לבין קבלה מעשית עלולה להיראות אקדמית ואף צבועה.

הכניעה לדרישות השוק - גם באי־רצון - פירושה הודאה בציווי ההון. וכי יש דרך אחרת לקבוע הצלחתו של מפעל מסויים בשוק ממדידת ההחזר על ההון שהושקע באותו מפעל? ההון הוא אחד הגורמים בכוחות הייצור; יש לו תפקיד בלכלי חיוני - מלבד היותו אינטרס עויין. מנקודת ראות זו, אין לבצע שינויי מבנה אך ורק ״לטובת הפועלים״; הם יצטרכו להיות גם ״לטובת ההון״ (כלומר, לטובת התפתחותם היעילה של כוחות הייצור) - גם אם לא לטובת בעלי ההון הקיימים. עובדה זו עושה את שאלת הבעלות והשליטה על ההון לגורלית יותר.

גישת את"ל היא, למעשה, מחולקת. הכלכלה "האידיאלית", כפי שהיא מתבטאת במסמך, מורכבת מייצרנים זעירים של מוצרים בעלי "ערך־תועלת" ישיר למשתמשים מזוהים. זהו חזון קומוניטרי למדי, קצת "ירוק", המושפע ממארכס הצעיר. לעומת זאת, המשק המציאותי זקוק לשינויי מבנה מתמידים, שלמענם קיומו של השוק הוא הכרחי. על מועצת לונדון להכיר בכך שבעיית מבנה המשק אינה רק מטרד זמני (אם כי דחוף) הפוקד את בריטניה, אלא תכונה קבועה של הקפיטליזם. יתר על כן, תכונה זו, המחייבת העברות עובדים ממקצוע למקצוע וממקום עבודה למקום עבודה, היא גם תנאי מוקדם חומרי לשיפור באיכות החיים וברווחת הכלל. אחת הסיבות לירידת מחיריהם של מחשבים, ספרים, נסיעות וכו' היא פיתוח שיטות ייצור הזקוקות לפחות עובדים; כך מתפנים אנשים, שיוכלו אחר־כך לייצר דברים אחרים, לעצמם או לאחרים. גם מערכת בבעלות חברתית ודמוקרטית תצטרך לפעול כך.

מסקנות

מתכנני לונדון התמקדו בנושאים מעשיים ולא תיאורטיים; ואם כן, מגבלותיה של אסטרטגיה זו נובעות בחלקן משיטה מקוטעת זו. אך יש לקוות, שימשיכו לבחון גם את הבעיות התיאורטיות הפוקדות את גישתם, ולפתח טענות משכנעות יותר לטובתה. המתחים הגלויים בעמדותיהם משקפים את הלחצים החריפים, הטמונים בכל נסיון ליישם קני־מידה סוציאליסטיים בעת קביעת החלטות בעולם קפיטליסטי.

חובה להבטיח, כי לאחר ההחלטה לפרק את מועצות ערי המטרופולין בבריטניה, לא יתפוררו היוזמות וההתקדמות שהשיגו מועצות אלה. כוחו הפוליטי של השמאל החדש במפלגת הלייבור נבע עד כה מהשימוש במשרות פוליטיות ובהעסקת "אינטלקטואלים אורגניים" – בניגוד לחזון אידיאליסטי יותר המצפה להתחדשות הלייבור כתהליך שיתחיל בשורשי המפלגה (כלומר, השכונות ובאיגודים המקצועיים) ויצמח כלפי מעלה. בגלל מקורות הכוח של השמאל החדש קיימת סכנה לפיחות ערכו בתור מופת פוליטי ולחידוש ההעדפה של הסגנון המיושן של הנהגה חוקתית–ריכוזית במפלגה.

לדעתי, חובה על כל ממשלה שתקום אחרי ממשלת תאצ'ר לחדש ולחזק את כוחו של השלטון העירוני או האזורי. כחלק חשוב באותה רפורמה ביזורית, יש לתת לשלטון האזורי כוחות תכנון כלכלי ותפקיד משמעותי בניהול תכנית ליצירת תעסוקה ולהבראת המשק. לאחר מכן אפשר יהיה לשקם את הבסיס להתחדשות הפוליטית של השמאל. כך אפשר לפתח תכניות (שבהכרח תהיינה ארוכות־טווח) למבנה חדש של הייצור, בדומה לזו המפורטת במסמך האת"ל.

עלינו להבין, שהקמתן של מועצות אזוריות או עירוניות בעלות כוח כלכלי משמעותי תספק את התנאים למגוון התפתחויות בתחומים שונים. באזורים מסויימים ניתן יהיה לצפות ליצירת יחסים הדוקים בין השלטונות הנבחרות למוסדות ההון. באחרים, שבהם כבר כמעט נעלם הון הייצור, צפוי עידוד לשלטון המקומי שיאמץ תפקיד סוציאליסטי יותר בנסיונותיו ליזום את הבראת המשק. לכל אזור ואזור יהיה מבנה התפתחות משלו.

החשוב מכל הוא לדאוג לתנאים, שיאפשרו את המשך כיוונה של התחלה מבטיחה זו. קל יהיה להניח לאנרגיה של מועצות ערי המטרופולין להתפזר לכל הרוחות. בדרך זו תוכל מפלגת הלייבור לשכוח את לקחיו של החידוש המשמעותי ביותר אשר הנהיגה מזה דורות – ולהמשיך בשקיעתה ההסטורית. דומה, שאין היום תנאים לשינוי כוללני לטובת הסוציאליזם. אבל יתכן שיש בידינו אמצעים שיבטיחו גם ביזור השלטון וגם חיזוק יכולתו לתקן את המשק. זהו הלקח המיידי ביותר של האסטרטגיה התעשייתית של לונדון, ועל השמאל להעניק ללקח זה עדיפות עליונה.

הרברט טיבר

Zukunft

הלאמה - כולה טעות?

חייבים לשאול את השאלות הנכונות. העיסוק הבלעדי במעשים פליליים אפשריים במשק הציבורי, המקובלת על אמצעי התקשורת, לא תקדם אותנו (אף כי יש לבדוק היטב ולהוקיע התנהגות בלתי־חוקית או רשלנות של פרטים); גם הטלת ספק טוטאלי בזכות קיומו של מגזר מולאם, בגלל הפסד שנתי גבוה בתשלובת התעשייתית האוסטרית הגדולה ביותר, לא תתקבל על דעתם של סוציאליסטים כאסטרטגיה הולמת. הדיון ברפורמה צריך להתנהל בעת ובעונה אחת במישור המעשי, במישור הייחודי, ובמישור העקרוני. אסור לבודד ולמקד אותו במפעל אחד או שניים, אלא יש לכלול בו היבטים עקרוניים של המערכת כולה; כן יש לדון בסבסוד לחקלאות, המסתכם במיליארדים לשנה, כבעיה כוללת.

דיון ברפורמות בתעשיה המולאמת חייב להתבסס על ניתוח חסר־רחמים וחסר־פניות, אך כיוונו צריך להיקבע גם על־פי עמדות ערכיות: התייחסות עקרונית לתפקיד המדינה במדיניות הכלכלית בכלל, ולתפקודו של המשק הציבורי בפרט. מנקודת ראות זו יש חשיבות בהבהרה שהבהיר הקנצלר: הצעדים, שיינקטו כדי לבטל את המפתח המפלגתי באיוש גופים ניהוליים ומפקחים בתעשיה המולאמת, לא נועדו לדה־פוליטיזציה של המערכת. ולאור הפירוש שרוב אמצעי התקשורת מעניקים לצעדים אלה, יהיה צורך לחזור ולשנן הבהרבה זו שוב ושוב.

אני סבור שחבילת הרפורמות שהוצגה על־ידי הממשלה אכן יוצאת מנקודות המפתח: שיפור מבני הארגון וקבלת ההחלטות והקמת מנגנוני מידע ופיקוח בתעשיה המולאמת, כדי למנוע התפתחות שתהפוך אותה ל״מגזר מוגן״. אולם כוונות הממשלה גם מבהירות, שסוציאליסטים אינם רואים אלטרנטיבה סבירה לקיומה של תעשיה מולאמת.

אולם דווקא הרעיון של ביטול המגזר המולאם הולך וצובר תאוצה בחוגי השמרנים והמשק הפרטי בשבועות האחרונים. ההסכמה בין שתי המפלגות הגדולות, שהיתה קיימת עוד ב־1984, ביחס לעיקרון ההלאמה (אף כי לא ביחס לפרטי ישומו), מוטלת עתה בספק. כך הציע נשיא התאחדות התעשיינים האוסטרית, בורלה, באורח חד־משמעי לנהוג בתעשיה המולאמת בדרך כלל לפי הדוגמה האנגלית. לדעתו, ״הדרך היחידה להבראת המפעלים הממלכתיים היא החזרתם בהדרגה לבעלות פרטית, ללא סנטימנטים.״ משום כך יש צורך לתאר ביתר פירוט את תכניתם של השמרנים הבריטיים לחזרה לבעלות פרטית.

״המופת״ של תאצ׳ר?

במשך שלושים שנה פעל באנגליה, ללא עוררין, משק ציבורי, שחוסנו הכלכלי ומשקלו כנותן עבודה אף גדלו, ליד משק פרטי חולני. על המגזר הציבורי

מתוך Zukunft (״עתיד״), כתב־עת סוציאליסטי לפוליטיקה, כלכלה ותרבות, אוסטריה. חוברת 2, פברואר 1986. תרגום: רות הדס.

נמנו כ־20 תעשיות מולאמות, מאורגנות כ"תאגידים ציבוריים" (או "רשויות" ציבוריות) וכפופות לחוקים המיוחדים להם, וכן כ־30 תאגידים ציבוריים נוספים מסוג אחר, ושורה של מפעלים שמבחינה משפטית נוהלו כמו חברה פרטית (חברת הנפט הבריטית, ליילנד, רולס־רויס ואחרות). התעשיות המולאמות לבדן הפיקו ב־1980 כ-10% מהתל"ג והיוו שביעית מכלל ההשקעות הבריטיות; הן העסיקו מיליון וחצי עובדים ושלטו בתחומי האנרגיה, התובלה, התקשורת, הברזל והפלדה.

ב־1979 הציבו השמרנים סימן שאלה רדיקלי בפני כל אלה: מצע הבחירות שלהם הבטיח "את אחת הרפורמות הרדי־קליות ביותר במבנה הכלכלי והתעשייתי של הממלכה המאוחדת מאז 1945." ב"חיסול החשבונות" של ה"תאצ'ריזם" עם מדינת הרווחה הקיינסיאנית, והחל־פתה במונטאריזם ובהחיאת האמונה בתפקודו האופטימלי של השוק החופשי, שימש המעבר לבעלות פרטית מלכתחילה גורם מכריע: אות לדחיקת רגליה של המדינה מכל תחומי המשק והמדיניות הכלכלית, ולשיבה למדינה "המינימא־לית" ("פחות ממשל הוא ממשל טוב").

בתכניתה לביטול ההלאמה בתעשיה חותרת ממשלת בריטניה לשתי מטרות מוצהרות עיקריות: להעלות את יעילותם של המפעלים הנוגעים בדבר, ולחזק ולקדם את התחרות. המטרה הראשונה מבוססת על האמונה הבלתי־מעורערת, כנראה, שמפעלים ציבוריים נחותים מדרך הטבע, כביכול, ובאורח בלתי־נמנע ממפעלים פרטיים.

לשני היעדים העקרוניים יש מטרות נלוות, הצומחות כמו אוטומטית ממימוש הראשונות: התחשבות גדולה יותר בצר־כנים, "חרות חדשה עבור מנהלי התע־שיות הללו", וכן אפשרויות חדשות לגמרי ל"איש הקטן" (במיוחד אצל המועסקים באותן תעשיות, שיכולים עתה לרכוש מניות ולהסתפח למעמד הבעלים).

ולבסוף, ישנה מטרה נוספת: להקל על תקציב המדינה השחוק - משמע סיוע להשיג את המטרות הפיסקליות המגבי־לות (המונטריסטיות), שממשלת תאצ'ר קובעת לעצמה מדי שנה. מסבירים, במיוחד בהבהרות למדיניות הממשלה שלאחר מעשה, שאין זה יעד ראשוני, אלא תוצאת לוואי רצויה. במציאות נראה לרוב המשקיפים, שמטרה זו זכתה עד עתה לעדיפות ראשונה.

אין ממשלת בריטניה מצביעה היום רק על הצלחת המכירות שלה, אלא גם על הצלחת המפעלים שנמכרו - וכך היא חוזרת ומאשרת לעצמה את המשפט הקדום שלה בדבר נחיתותם האימננטית של מפעלים בבעלות ציבורית. על־פי טענותיה, כמעט בכל המפעלים נמסר על זינוק במחזור ובהשקעות, ובאחדים אף נוצרו מקומות עבודה חדשים, בניגוד לחששות של מתנגדי ההעברה לבעלות פרטית. תוצאות אלו מיוחסות למעין "מהפכה תרבותית" - קרי, לשינוי דרסטי בגישה ובהתנהגות של מנהלים ועובדים, שאמור להתרחש ברגע שהם מוצאים את עצמם במגזר הפרטי.

המציאות הבריטית

אמינותם של דיווחים תעמולתיים אלה היא יחסית משתי בחינות: ראשית, המפעלים שנמכרו עד כה היו רווחיים גם לפני המכירה. חלק לא מבוטל מן הרוו־חים המוגדלים נבע מכך, שהממשלה מחקה את החובות של חלק מהמפעלים שנמכרו ו/או ויתרה על ההכנסות שהגיעו לה מ"הון הדיוידנדות הציבורי". שנית, המספרים המראים על עליה בהשקעות לאחר המכירה מטעים, משום שאותה ממשלה בולמת במודע את הרצון להשק־עות במפעלים ממלכתיים, בנימוק "שדו־חקים את רגלי היוזמה הפרטית."

יתר על כן, נודע לפחות במקרה אחד, שהקופה הציבורית לא נסגרה בפני מפעל גם לאחר העברתו לבעלות פרטית: לפי "אקונומיסט" זכתה חברת "איירו־ספייס" ב־1984 להשתתפות ממשלתית

משמעותית בבניית האיירבוס A320, בלי שיהיה לממשלה פיקוח כלשהו על השימוש בכספי ציבור אלה על־ידי חברה שהפכה להיות פרטית.

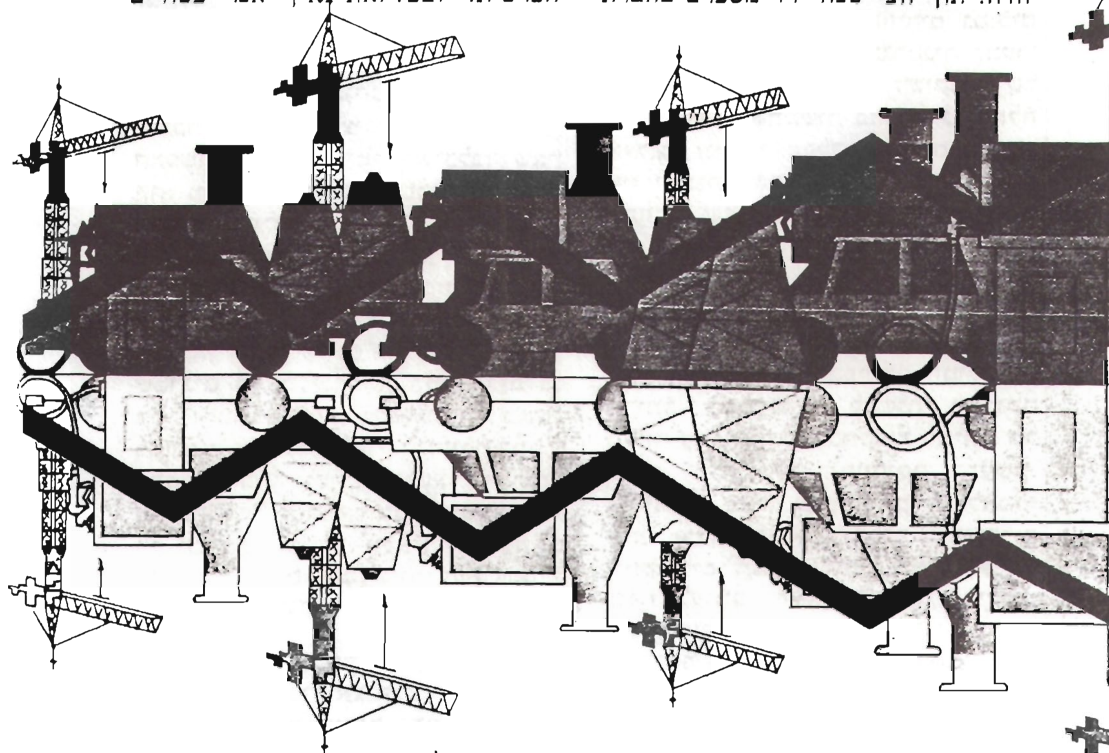
אכן, המכירה המאסיווית של מפעלים ממלכתיים לא יצרה כלל את "הקפיטליזם העממי" המיוחל - כפי שהוא לא נוצר בשעתו בגרמניה המערבית על־ידי העברת חברת פולקסוואגן לבעלות פרטית. שעה שממשלת בריטניה עוד עלוזה על ששני מיליון משקיעים קטנים ו־220,000 מועסקים ב"בריטיש טלקום" (חברת תקשורת) רכשו מניות בחברה זו, היו "מעצבי השוק המשניים" כבר מוצפים בהצעות מוכרים וקונים. עוד ביום הראשון לסחירתן בבורסה סיכמה אחת הפירמות האלו, "הרוואֵרד סקיוריטיז", עיסקאות ביותר משישה מיליון במניות של "בריטיש טלקום."

כבר במכירות קודמות של מפעלים ממלכתיים ירד מספר בעלי המניות ירידה חדה: תוך חצי שנה ירד מספרם בחברת "קייבל אנד ויירלס" מ־150,000 לפחות מ־26,000; ב"איירוספייס" ירד מספרם הכולל ב־83%, ומספר בעלי המניות הקטנים אפילו ב־93% (מ־44,000 ל־3,300).

המספרים שפורסמו על־ידי האוצר הבריטי ב־1985 על "השתתפות מועסקים ומשקיעים קטנים", מתייחסים, תוך ראיית הנולד מתוחכמת, רק לתקופה שמיד אחרי המעבר לבעלות פרטית. למרות שלפי מספרים אלה 99% מן המועסקים רכשו במקרים מסויימים מניות במפעלם, נשאר חלקם בהון החברה זעיר עד כדי גיחוך: הוא נע בין 0.1 ל־4.3 אחוז.

התיישרות לפי מפעלים פרטיים?

מאזן הנסיון הבריטי בביטול ההלאמה מעורר ספקות - אפילו על־פי אמות המידה של הגיון העדפת הבעלות הפרטית. ובכל־זאת אין אנו פטורים

תעשיה ציבורית ופרטית - שחור-לבן?

מלשוב ולשאול את השאלות המגדירות את ההבדל בין מפעלים פרטיים לציבוריים, ומלהשיב עליהן. שכן יש לכך מסקנות פוליטיות.

הואיל ומפעלים ציבוריים הם עקרונית גורם זר בכלכלה של שוק קפיטליסטי פרטי, הם נזקקים לצידוק לעצם קיומם, משמע, הם זקוקים למטרה ציבורית בניסוח מחודד: אם מפעלים ציבוריים חותרים לאותן מטרות כמו מפעלים פרטיים, אם אין להם יעדים נוספים, הרי שהבעלות הציבורית היא למעשה מיותרת.

אכן, במישור העיוני יש הסכמה רחבה, שייחודו המכריע של המפעל הציבורי וההבדל המהותי בינו לבין המפעל הפרטי הוא בקביעת יעדים ציבוריים: המפעלים הציבוריים הם "יחידות כלכליות שתכליתן הממוסדת היא לשרת באופן בלתי־אמצעי משימות ציבוריות", נאמר בחוברת על המשק הציבורי. זהו גם הגרעין של תורת התפקוד של המשק הציבורי.

על כן, מי שנוקט אסטרטגיה של הפיכת המפעל הציבורי לדומה ככל האפשר למפעל הפרטי, לא בלבד שאין הוא מוציא את הרוח ממפרשי התובעים מכירה לבעלות פרטית, אלא הוא נותן בידם את הנימוק המשכנע ביותר. קל יותר להגדיר את ההבדל בין שני סוגי המשק בכל הנוגע לייצור תשתית (אם כי גם כאן נכפה עלינו הוויכוח עם ניאו־שמרנים וניאו־ליברלים, המערערים גם על "מונופולים טבעיים") מאשר בתעשיה המייצרת לשוק והחייבת לעמוד בתחרות בינלאומית. בנושא זה היתה תשובתם של הסוציאליסטים עד עתה לא רק מכוונת לכלכלה, אלא היא נגעה גם במדיניות פנים, במדיניות חוץ, במדיניות בטחון ובמדיניות דמוקרטית.

הטיעון הפוליטי למען הלאמה אינו מתמצה רק בסיטואציה היסטורית מסויימת, שבה היא היתה נחוצה. הנימוק, שלאור היעדרו של הון פרטי אוסטרי גדול יכולה ההלאמה של תעשיית חומרי הגלם, בעלת החשיבות האסטרטגית, למנוע השתלטות הון זר ואת התלות המסוכנת הכרוכה בכך - נימוק זה תקף היום כפי שהיה בעבר.

רבים חוזרים ומזכירים: קיומה של תעשיה מולאמת היא אחד התנאים המהותיים לשותפות החברתית בארצנו, שכן אילו תעשיה זו היתה בידיים פרטיות, לא היה נוצר האיזון הדרוש בין עוצמת המעסיקים לבין העובדים. זאת ועוד: הצידוק הכלכלי לתעשיה מולאמת - שנבדלת מן המשק הפרטי לא רק בצורת הבעלות - טמון גם באפשרות להשתמש בה להשגת יעדים פוליטיים-כלכליים של המדינה.

הישגים היסטוריים

הרי שתי דוגמאות מן העבר, כיצד משיגים יעדים כלל־משקיים באמצעות מפעלים מולאמים: אספקת חומרי גלם, כגון פחם או פלדה, במחירים נמוכים ב-10–20% מן הנהוגים בגרמניה המערבית, תרמה ללא ספק לשיקומן של התעשיות המשתמשות בחומרי גלם אלה אצלנו. (מחירי הפלדה האוסטרית היו עוד בשנות ה־70 המוקדמות מתחת לרמת התחרות של ארצות השוק המשותף; הם הועלו בהדרגה רק אחרי חתימת הסכם הסחר החופשי.)

באמצעות צמיחתם המהירה והמאוזנת יחסית תרמו המפעלים המולאמים תרומה משמעותית להשגת תעסוקה מלאה בשנות ה־50. בתקופת המיתון של 1952 ירדה כלל התעסוקה בתעשיה ב-12.3%, בעוד שבמפעלים המולאמים היא ירדה ב-0.3% בלבד. המספרים המקבילים לשנת המיתון של 1958 הם 1.4% לעומת 0.7%. השפעתם המייצבת של מפעלים מולאמים בתקופות משבר התבררה גם ב־1975: התעשיה המולאמת, תוך שהיא יישמה תכנית השקעות משלה לטווח בינוני, העלתה את חלקה בכלל ההשקעות בתעשיה מרבע ליותר משליש.

הירידה הקלה בתעסוקה בשנים שלאחר מכן, עד 1978, נבעה מן הרצון לאזן את הפגיעה הקשה של המשבר ב־1975 מן הזווית התעסוקתית על־ידי נקיטת צעדי הגנה בתחום מדיניות התעסוקה ביחס לעובדים מקומיים: אי־מילוי תקנים שהתפנו בגלל פרישה, קיצור זמן העבודה יחד עם השתלמויות, חופשות ב״ימי גשר״ וכו׳. המגזר המולאם היווה, אם כן, בסיס חשוב למדי־ניות הממלכתית של תעסוקה מלאה, לאחר הנסיגה המאסיבית של 1975: בלעדיו היה סכר התעסוקה המלאה נפרץ וגורם למספר ניכר של מובטלים קבועים עוד לפני המשבר של שנות ה־80. בהקשר זה צריך להזכיר, כי מדינות שנתנו לאבטלה להגיע לשיעור גבוה במהלך המיתון, לא הצליחו מאז להשתחרר ממנו. מסתבר, שהיווצרות מספר מובטלים גדול מולידה תהליכים שליליים, המחזקים תופעה שמדיניות התעסוקה האוסטרית הצליחה למנעה מלכתחילה.

חייבים, כמובן, להתייחס ברצינות לשאלת עלותה של מדיניות מעין זו. אלא שאפשר להשיב עליה תשובה של טעם רק בהתחשב בעלויות הפיסקליות והכלל־משקיות הנובעות מן הצורך לקיים את המובטל מחד, ומההפסד בהכנסות מאידך.

גם אם מרחב התמרון הפיסקלי מצטמצם בגלל צרכי מימון ממושכים יותר, אין להתייחס להצלחה של מדיניות תעסוקה מייצבת בתעשיה המולאמת כאל זכרון היסטורי בלבד. אין כאן טיעון להב־טחת מקום העבודה בכל מחיר, אבל יש כאן טיעון למען הכרה בתפקיד המפעלים הציבוריים: לסייע להשגת יעדים של מדיניות כלכלית כוללת, ולהגביר את השפעתה של המדיניות המקרו־כלכלית.

מה שנחוץ לנו

התייצבות ברורה מאחורי קיומה ותפקידה הייחודי של התעשיה המולאמת (יחד עם ההלם המבריא שאירועי העת האחרונה גרמו) יוצרת תנאים טובים להתחלה חדשה; זו כבר נראית בשטח בתחום הארגון וקבלת ההחלטות ובתחום המוצרים, אך גם בעיצוב תפישות יצור חדשות - משמע בבניית מערכות יחסים חדשות בתעשיה.

במדיניות המוצר אין צורך בשינויי כיוון רדיקלי; אין ולא היה ערעור על ההכרח לחדור לתחומים חדשים, כולל מוצרי טכנולוגיה מתוחכמת. אולם יש צורך להתאים ולכוון את קצב הגיוון ואת היקפו, ויש להעביר את עיקר המאמץ לתחומים, שבהם הכושר הטכנולוגי כבר קיים או התחיל להתפתח. אין זאת אומרת, שיש לדחות נסיונות לנצל בדרכים שונות ידע מחו״ל, אך דווקא בתחום זה אין לפעול בחיפזון וללא הכנה עצמית מספקת. מדינה תעשייתית קטנה, כמו אוסטריה, אינה חייבת להשתתף בכל צעד טכנולוגי. תחנות לתצפית טכנולו־גית, כגון אלו שכבר קיימות, יכולות, תוך שיתוף הדוק עם המדע, לאתר מובלעות טכנולוגיות ואפשרויות פיתוח למפעלים כאן, ולנצלן.

מה שנחוץ לנו אינה תורה של צמצום התעשיה המולאמת, אלא אסטרטגיה של התקדמות נמרצת, בעלת פרספקטיווה ברורה; המרכיב החשוב ביותר באסטר־טגיה זו הוא גיוס המשאבים המקומיים למחקר, לפיתוח ולמידע, והיא תתייחס לרכישת ידע מחו״ל באמצעות תכניות משותפות, כאל אפשרות משלימה.

כדבריו של פרדיננד לסינה: ״משי־מתו הגדולה של המשק הציבורי בעתיד היא להוכיח, שאפשר למלא משימות ציבוריות תוך שמירה מירבית על כדאיות כלכלית וסבירות חברתית ואקולוגית. לשם כך יש צורך במאמץ רב, אך אין כל תועלת בבריחה לחלומות של רומנטיקה ירוקה או ב״קיטור״ השמרני על ״המדינה בעלת אלף הידיים״. שתי הגישות תורמות אמנם לערעור בטחונה של האוכלוסיה, בייחוד של המועסקים במפעלים ציבוריים, אך אין בהן כדי לסייע לפתרון בעיות השעה.״

Annals of Public and Co-operative Economy

רוברט או'קונור

פיתוח קואופרציה חדשה

שיעור האבטלה הגבוה מאד בכל אירופה מדאיג ביותר את הממשלות ואת כל האזרחים האחראיים. הצעירים נפגעים במיוחד מניפוץ אשליות ומניכור. הם נושאים את עיניהם למגזר הפרטי ולממשלות לקבלת עבודה, אך למרות כישורים טובים, רק מעטים זוכים לעבודה. בנסיבות אלו, בני־אדם מאבדים את האמון בגורמים חיצוניים; רבים יותר ויותר מגיעים למסקנה שהפתרון האפשרי היחיד טמון בעזרה עצמית. אחת מדרכי העזרה העצמית היא הקמת קואופרטיבים של עובדים.

אפשר לראות בקואופרטיב עובדים צורה מתקדמת של שיתוף עובדים (O'Connor and Kelly, 1980). בצורה האורתודוקסית של שיתוף עובדים נבחרים אחדים מביניהם למועצת המנהלים. ואילו בקואופרטיב עובדים, המפעל הוא בבעלותם ובשליטתם הבלעדית של העובדים. לעתים קרובות מכנים התאגדויות מעין אלו "קואופרטיבים סגורים" - להבדיל מהתאגדויות שהחברות בהן פתוחה בפני לא־עובדים, והעובדים עצמם הם רק לעתים רחוקות גם חברים.

לקואופרטיב העובדים, או לחברה המנוהלת על־ידי העובדים, ארבעה מאפיינים עיקריים (Vanek, 1971):

- הראשון והחשוב ביותר הוא שהמפעל נשלט ומנוהל על־ידי מי שעובדים בו. ההשתתפות צריכה לכלול את כל העובדים (אם כי אין זה כך תמיד במציאות) והיא מבוססת על שוויון - לכל חבר קול אחד.

- המאפיין השני הוא חלוקה הוגנת של ההכנסות. אין זאת אומרת, שהכל מקבלים שכר שווה; אך החלוקה חייבת להיות מוסכמת על הכל, ועבודה שווה באינטנסיביות ובאיכות זוכה לחלק שווה בהכנסה.

- שלישית, חברי הקהיליה העובדת אינם בעלים על נכסי ההון שהחברה משתמשת בהם. הבעלות היא של הפירמה בתור ישות משפטית, והחברים אינם יכולים למכור או להרוס נכסים אלה - הם משתמשים בהם לפי מיטב יכולתם.

- המאפיין הרביעי הוא עיקרון החופש, והוא בעל שני היבטים. מחד, העובד חופשי לקבל, לא לקבל או לנטוש עבודה מסויימת. מאידך, המפעל חופשי לשכור או לא לשכור אדם מסויים.

יתרונות וחסרונות

יתרונות

(1) חברה בניהול עצמי מסוגלת יותר מעסקים אחרים להציע תמריצי עבודה אופטימליים; אם כל שאר הגורמים שווים, הפריון בסוג זה של מפעל עולה על כל סוג אחר.

מתוך Annals of Public and Cooperative Economy, מוצא לאור על־ידי CIRIEC, המרכז הבינלאומי למחקר ומידע על כלכלה ציבורית וקואופרטיבית, אוניברסיטה של ליאג', בלגיה, דצמבר 1986.

הכותב הוא מרצה במכון למחקר כלכלי וחברתי, דבלין, אירלנד. תרגום: רות הדס.

(2) מפעלים בניהול עובדים עשויים להיות יעילים יותר מחברות קפיטליסטיות בעקיפת פגמים של השוק ועיוותים של תחרות; שכן קואופרטיב מסוגל, בדרך כלל, לעבוד באותה מידה של יעילות בקנה-מידה קטן יחסית כמו בקנה מידה גדול. לכן אין הוא מוכרח לגדול, אם אין בכך כדי להגדיל את הכנסת החברים.

(3) הואיל והחברים עובדים למען עצמם, הם יהנו ישירות מהצלחת המפעל. לפיכך אפשר לצפות שיהיו רק סכסוכים מעטים בין העובדים להנהלה, פחות שביתות - ולכן פריון משופר.

(4) בתקופות מיתון, קואופרטיבים יכולים לסייע לשמירת רמת התעסוקה על-ידי ויתורים לטווח קצר, כדי שהמפעל ימשיך להתקיים. מפעלים קפיטליסטיים, שנסגרים בימי משבר, נמכרים לעתים לידי הפועלים, שהופכים אותם לקואופרטיבים. כך קרה בעבר ועדיין קורה בארצות רבות, בייחוד בארה"ב, באיטליה ובצרפת.

(5) הואיל ואין אנשים מבחוץ הנוטלים לעצמם חלק מן הרווחים, זוכה קואפרטיב, בדרך כלל, לתמיכה חזקה בקהילה שבה הוא פועל; ואכן, במקרים רבים בא חלק ניכר מן ההשקעה וההון החוזר מתושבים מקומיים, שאינם עובדים בקואופרטיב. זה גורם חשוב מאד בהקמת קואופרטיבים, שלעתים קרובות מתקשים בגיוס הון.

חסרונות

(1) קואופרטיבים רבים קטנים וסובלים מן החסרונות של כל מפעל קטן.

(2) קואופרטיבים סובלים תכופות ממחסור בהון בגלל מיעוט המשאבים של החברים ובגלל מחסור בבטחונות שהקואופרטיב יכול להציע כדי ללוות כסף. יש חוקרים הטוענים, ש"דילמת הבטחונות" היא אחת הבעיות הרציניות ביותר של קואופרטיבים.

(3) קואופרטיבים רבים נכשלו בעבר בגלל ניהול גרוע והיעדר מיומנות בשיווק. לכך יכולות להיות שלוש סיבות: (א.) העובדים מיומנים בייצור, אך חלשים בניהול ובשיווק; (ב.) אם יש שכר שווה או כמעט שווה, אי-אפשר לשלם שכר גבוה עבור ניהול טוב; (ג.) במקרה של הצלחה כלכלית, עלולים להירתע מקבלת חברים חדשים, כדי לא להקטין חלקם של החברים בהכנסה - ולכן מקבלים עובדים שכירים, ובמשך הזמן עלול הקואופרטיב להפוך לחברה רגילה והחברים לבעלי מניות.

צמיחת הקואופרציה החדשה בעולם

בעוד שהתנועה הקואופרטיבית הכללית נפוצה בכל העולם (כ-326 מיליון חברים), מספר המועסקים בקואופרטיבים של עובדים קטן יחסית, להוציא אזורים אחדים. ביוני 1984 פעלו בבריטניה כ-1000 פירמות בניהול עצמי, בהשוואה לקומץ בלבד עשר שנים קודם לכן. עם זאת, הגיע מספרם הכולל של עובדים מלאים רק ל-6500, ועוד 2230 עובדים חלקיים, או ממוצע של תשעה עובדים לכל פירמה (Luyster, 1984). אך קיימות כמה חברות גדולות מאד, כגון סקוט-באדאר, מפעלים כימיים בנורת-מפטנשיר, המעסיקה כ-500 עובדים. לפני 10 שנים השקיעה ממשלת הלייבור הבריטית כמה מיליוני לי"ש כדי להפוך שלוש חברות גדולות, שפשטו את הרגל, לקואופרטיבים של עובדים: את העיתון "סקוטיש דיילי ניוז", את "קירקבי מניופקטשרינג אנד אנג'ינירינג קמפני" ואת "מרידן מוטור בייסיקל מניופקטשרינג קמפני." ה"סקוטיש דיילי ניוז" החזיק מעמד רק חודשים אחדים; "קירקבי" פעל במשך ארבע שנים, ו"מרידן" כשבע שנים (O'Connor and Kelly, op. cit. pp. 49–53).

תנועת האיגודים המקצועיים בוויילס פתחה לפני שנים אחדות במסע נמרץ להקמת קואופרטיבים, אך מנקודת

ראות תעסוקתית לא מילאה ההצלחה אחר התקוות. בכל־זאת נוסדו 57 קואו־פרטיבים חדשים (Rigge and Young, 1981). בסקוטלנד ישנם עתה 68 קואו־פרטיבים, המעסיקים 381 עובדים מלאים ו־127 חלקיים; באירלנד הצפונית 18 קואופרטיבים מעסיקים 337 עובדים מלאים ו־46 חלקיים.

ברפובליקה האירית פועלים עתה כ־כ־20 קואופרטיבים, המעסיקים 200 עובדים (Linehan and Tucker, 1983). בו־בזמן מתנהלות כמה וכמה תכניות הכשרה במקומות שונים בארץ, וסביר להניח שבמשך 12 החודשים הקרובים תתפתח שורה של מפעלים נוספים בניהול עצמי. כן ישנן קבוצות של מוב־טלים באזורים עירוניים וכפריים, שהקימו קואופרטיבים קטנים; אלה נמצ־אים בשלבי התפתחות שונים ואין לי כמעט מידע עליהם.

במונדרגון, בחבל הבסקים שבספרד, מועסקים למעלה מ־18,000 איש בפיר־מות בניהול עצמי. זהו חלון הראווה של קואופרטיב העובדים בעולם כולו, שמאות מבקרים מרחבי תבל פוקדים אותו מדי שנה. לפני 25 שנה, מונדרגון היה איזור עני ותת־מפותח. היום, אף בעיצומו של משבר כלכלי, זהו מרכז תעשייתי משגשג. (--- **כאן בא תיאור מפורט יותר על מונדרגון, שלא מצאנו לנחוץ לחזור עליו פה, שכן הקורא הישראלי מכיר, בדרך כלל, את הנושא מפרסומים קודמים. ראה, למשל, חוברת "שיתוף וניהול עצמי", בהוצאת יד־טבנקין - המע'**).

דוגמה אחרת להתפתחות קואופרטי־בית נפוצה היא השיטה היוגוסלווית. (---). הניהול העצמי ביוגוסלוויה הוחל תחילה על התעשיה, אך הורחב בהדרגה וקיים היום גם בשאר המגזרים; עד 1974 הוא הפך לחלק בל־ינותק מכלל המערכת החברתית. יוגוסלוויה היא ארץ קומוניס־טית, וצריך להיות זהיר ביחס לאפשרות של אימוץ שיטות הניהול העצמי שלה על־ידי כלכלה מעורבת. יש, איפוא, להתייחס לדגם היוגוסלווי במידה רבה של הסתייגות.

גם בצרפת ובאיטליה ישנן תנועות קואופרציה חזקות. על־פי מחקר של ועדת הקהיליה האירופית המשותפת מ־1981 (דו"ח על ארצות, כרכים 2, 3) היו בצרפת ב־1980 726 קואופרטיבים של עובדים, שהעסיקו 32,500 איש. המגזרים המיוצ־גים ביותר הם: (1) בניה ותעשיות קרובות: 40% מכל הקואופרטיבים. (2) שרותים מקצועיים ותרבותיים: 17%. (3) דפוס והוצאה לאור: 12%. (4) הנדס־אות מתכת וחשמל: 12%. כ־8% מקואופר־טיבים אלה מעסיקים מעל 100 עובדים, בעוד ש־8% נוספים מעסיקים 50-100 עובדים. השאר הם עסקים קטנים.

באיטליה פעלו, בסוף דצמבר 1979, 1632 קואופרטיבים, שמספר המועסקים בהם נאמד ב-70,000-80,000. ארבע הקבוצות העיקריות הן: בניה 752 קואו־פרטיבים; תעשיה 276; שרותים 488; בעלי מלאכה 116. מ־1974 עד 1979 עלה מספר הקואופרטיבים מ־905 ל־1632 - כלומר גידול של 80% במשך ארבע שנים. בממוצע הוקמו מדי שנה 145 קואופרטי־בים, ונוספו 5000 מקומות עבודה. כ־80% מהקואופרטיבים התעשייתיים החדשים נוצרו על בסיס של מפעלים פרטיים קטנים או בינוניים, (פחות ממאה עוב־דים) שנקלעו לקשיים כספיים. מרבית הקואופרטיבים לבניה ולשרותים, לעומת זאת, הוקמו מן היסוד. (Oakshott, 1978)*

בארצות סקנדינוויה ובישראל, שבהן יש תנועה קואופרטיבית כללית חזקה מאד, לא התפתחו קואופרטיבים בקנה־מידה רחב, אף כי נעשו נסיונות שונים להקים תנועה כזאת. עם זאת נראה, כי בישראל היא מתחילה בשנים האחרונות להתפתח. לרוב הקיבוצים יש עתה גם ענפי תעשיה, אף כי רבים מן העובדים באלה הם שכירים רגילים. לעומת זאת, כל מערכת התחבורה הציבורית בישראל היא קואופרטיב עובדים (O'Connor and Kelly, op. cit., p. 103).

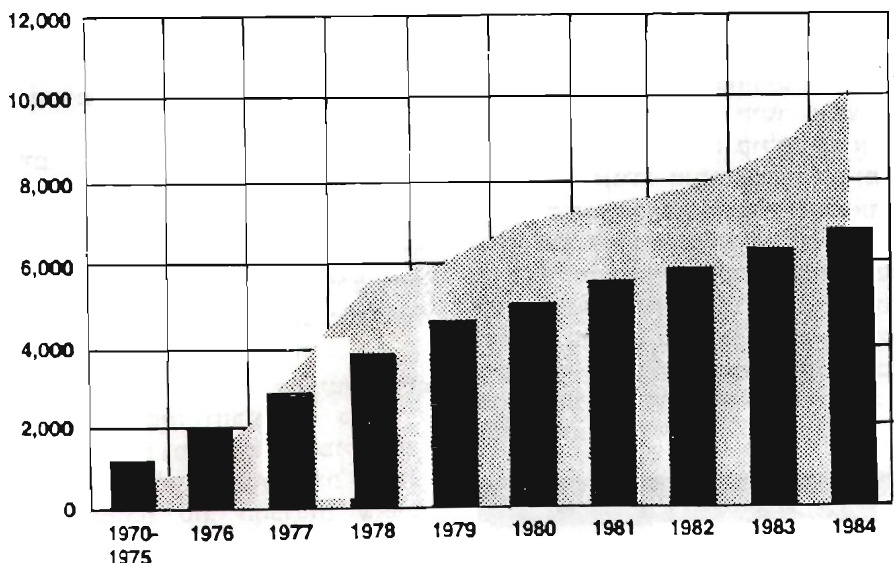
*מספרים מעודכנים יותר על צמיחת הקואופרציה בארצות רבות - ראה "ילקוט למחשבה סוציאליסטית", מס. 7.

אף על פי שכורכים בדרך כלל את תנועת הקואופרציה באידיאולוגיה סוציאליסטית, הרי אחדים מהקואופרטיבים המצליחים ביותר בקנה־מידה עולמי קיימים דווקא בארה"ב. אין להשיג נתונים על המספר הכולל של מפעלים אלה, או על מספר המועסקים בהן, אך נראה שהתנועה צברה תאוצה בשנים 1980–82, בעקבות התקפלותן של חברות קפיטליסטיות רבות. דומה, כי למארגנים של קואופרטיבים בארה"ב אין ענין רב באידיאולוגיה: הם מעונינים לשמור על מקומות העבודה שלהם בתקופת שפל כלכלי, ומוכנים לנסות כל שיטה שיש בה סיכוי להצלחה. לאור דמי האבטלה ותשלומי הרווחה העלובים המקובלים בארה"ב, אין בכך הפתעה. באמריקה, או שאתה עובד, או שאתה עומד בתור לבית תמחוי.

הדחף להקמת קואופרטיבים בארה"ב בא באותה מידה מקיהליות מקומיות, שבהן נסגרו מפעלים גדולים, כמו מן העובדים במפעלים. כאשר מפעלים גדולים נסגרים, נפגעת הקהילה פגיעה קשה; כוח הקניה בסביבה יורד, חנויות ותעשיות שרות שונות נאלצות להפסיק את העסקים. בנסיבות אלו משקיעה הקהיליה כולה מאמצים בהפעלה מחודשת של המפעלים הכושלים (Woodworth, 1984).

בצפון–מערב ארה"ב קיימים מאז שנות ה־30 כמה קואופרטיבים ללבידים, בבעלות עובדים חלקית או שלמה. 20% מאימפריית הענק של "סירס", המעסיקה 400,000 איש, שייכים עתה לעובדים; בתאגיד קרייסלר מגיעה בעלות העובדים ל־162 מיליון דולר; "מילווקי־ג'ורנל" ו"שיקגו נורת־וסטרן ריילרוד" עברו לגמרי לידי העובדים. 2000 עובדים בפילדלפיה נמצאים עתה בתהליך רכישת 20 חנויות מזון "איי אנד פי.", שנסגרו כדי להפכן לסופרמרקט. בתחילת 1984 רכשו 10,000 עובדים את מפעל הפלדה "וירטון" מ"נשונל סטיל"; "יו.אס. שוגר", מפעל הסוכר הגדול בארה"ב, נרכש על־ידי עובדיו. רבים אחרים הוקמו לאחרונה או נמצאים בתהליך הקמה; בן יש חברות קפיטליסטיות רבות המציעות מניות לעובדיהן במחיר מוזל. למשל, ארבע חברות תעופה אמריקניות מכרו לעובדיהן 20–30% ממניותיהן, תמורת ויתורים בתחום השכר, ומאות חברות אחרות הולכות באותה הדרך.

גידול הפרוייקטים לבעלות עובדים על מפעליהם בארה"ב

(מקור: המרכז לבעלות עובדים, ארה"ב)

מה מעכב פיתוח קואופרטיבי?

במסגרת של מחקר על קואופרציה מטעם הקהיליה האירופית המשותפת ב־1981 (כרך 1, סקירה כללית) שלח "המרכז הלאומי לסיוע" בלונדון שאלון למדינות חברות, כדי לעמוד על הסיבות להיעדר התפתחות בתחום הקואופרציה. להלן סיכום של התשובות המובנות יותר שהתקבלו:

גרמניה: היעדר בסיס אידיאולוגי, במיוחד באיגוד המקצועי. חוסר הענין שפדרציות קואופרטיביות מגלות בקואופרטיבים יצרניים; ניגוד האינטרסים הנובע מן ההבדל בין תפקידיהם של מי שתורמים הון ומי שתורמים עבודה; בעית גיוס ההון.

אירלנד: רעיון הקואופרטיב התעשייתי אינו מוכר דיו, וחסר יעוץ משפטי ופיננסי להתארגנויות חדשות. הבנקים אינם מתלהבים מהענקת הלוואות.

איטליה: היעדר תמיכה ממלכתית; עמדות של האיגוד המקצועי, שבעבר, בדרך כלל, התנגד לקואופרציה; חוסר יעילות או חוסר יכולת של ארגוני קואופרציה ארציים; גישת המעמדות העובדים, שמסרו את הניהול המעשי של העסקים לאחרים, ואינם רוצים לקחת חלק בהנהלה.

הולנד: כוחה של התעשיה הפרטית, המתעלמת ממושג הדמוקרטיה התעשייתית; חוסר ענין מצד האיגודים המקצועיים, שעודדו באורח פעיל רק את הקואופרציה הצרכנית; אי־היציבות של רבים מהקואופרטיבים המוקדמים, שהתפרקו לעתים קרובות בגלל מתחים בין העובדים וחוסר הענין שהופגן על־ידי השלטונות, מוסדות פיננסיים ואוניברסיטאות ביחס לתנועה הקואופרטיבית.

בריטניה: הארגונים הקפיטליסטיים בתחום התעשיה והפיננסים מפותחים היטב, וכמוהם גם התעשיות המולאמות – כך שאנשים לא ירצו לסכן את חסכונותיהם תמורת סוג ההכנסות שאפשר לקבלן מקואופרטיב.

בבחינה פורמלית יותר של הנושא אמר או'מאהוני (1979): "למרות היתרון של ניהול עצמי ולמרות רצונם הטוב של הכלכלנים החשובים ביותר, דומה שהחברה בניהול עצמי אינה מסוגלת להפוך לצורה של ארגון עסקי נורמלי במסגרת כלכלת השוק. החברה הקפיטליסטית המסורתית, על מגוון צורותיה, משגשגת למרות פגמיה, בעוד שהחברה המנוהלת על־ידי העובדים קיימת בקושי. או'מאהוני ממשיך ומסכם, שהקמת מפעלים זקוקה ליַזָמות, וכי בחברה הקפיטליסטית המסורתית ניתן למלא תפקידים אלה באורח ישיר ופשוט. ואילו החברה המנוהלת על־ידי העובדים אינה מקדמת תפקידים של יַזָמות, ולרוב אינה נחשבת כעסק טוב בעיני עובדים, ספקי אמצעים אחרים או בעיני חוסכים. יתרה מזו: עצם המושג של ניהול על־ידי העובדים מבוסס על הנחה מוטעית, שהניהול והשליטה בחברה הקונוונציונלית נובעים מן הבעלות. ברגע שמכירים בעובדה, שהשליטה בעולם העסקים נובעת מן היזמות (בעיקר מיכולתו של אדם אחד), מתגלים הניגודים הפנימיים של החברה המנוהלת על־ידי העובדים, ומתברר שהיא לא תוכל להתפשט בכלכלת השוק, אלא במקרים מיוחדים.

בתשובתו לטיעון זה אומר פאנינג (1982), שאו'מאהוני הציג מודל מיוחד מאד, שאין להניח כי השלכותיו מתייחסות לעולם הממשי. אין הכרח, שהיוזם יהיה אדם אחד. אם מבהירים נקודה זו, כי־אז כל הנימוקים לחוסר אפשרות, כביכול, ליזמות באורח קולקטיבי אינם מספקים. פאנינג מוסיף, שאילו היזמות של עסק היתה באמת מוגבלת לאדם אחד, צריך היה להוציא מן החשבון חלק גדול מן העסקים הקפיטליסטיים בימינו. קשה לטעון, שבתאגידים הגדולים תפקידי היזמות נמצאים בידי אדם אחד. בארגונים אלה מתחלק תפקיד היַזָמות בין מחלקות רבות, ולפעמים אף נמסר לקבלני־משנה.

ביצד לקדם פיתוח קואופרציה?

הוצעו שיטות רבות להקמת מפעלים בניהול עצמי (Linehan et al, 1981

(Taylor, 1983 Paton, 1978), אך הפעם אתרכז בדברים שהשלטון המקומי יכול לעשות. הצעתי הראשונה היא לפרסם ברבים, שהשלטון המקומי מעונין בקידום התפתחות כזו. הצעד הבא הוא, ש"קציני הפיתוח האזורי" יזהו בתחומיהם קבוצות של מחפשי עבודה, שעשויות לגלות ענין בהקמת קואופרטיבים. את הקבוצות הללו יש לכנס יחד ולבקשן להציע את סוג המפעל שהם מעונינים להקים. על קצין הפיתוח להגיש את הרַעיונות המוצעים לבחינה על־ידי רשות הפיתוח התעשייתי או על־ידי מומחים אחרים, כדי להיווכח אם יש להן סיכויי הצלחה ואם קיים שוק למוצר המוצע. אחרי שתימצא תכנית־בת־ביצוע, שתפרט את הציוד, את גודל המפעל או המבנים האחרים שיידרשו, את מקור חומרי הגלם (אם יש צורך בכאלה), את השווקים שמתכוונים אליהם ואת סוג ההכשרה, אם נחוצה כזאת, צריך לחשב את עלות כל הרכישות וההון החוזר, ולעמת אותה עם מענקים ושאר מקורות כספיים. לעיבוד תכנית כזאת יהיה צורך בייעוץ ובסיוע, וגם כאן יוכלו "רשויות הפיתוח האזורי" למלא תפקיד חשוב. על ההכשרה לכלול חשבונאות, שיטות סחר, שיווק וכו', נוסף על מיומנויות בעבודת הייצור. רצוי שבתי־ספר על־יסודיים ישקלו גם הם עריכת קורסים להכשרה מסוג זה, שבמהלכם יימסר גם מידע על קואופרטיבים והדרכים להקמתם.

קבוצות המקימות קואופרטיב יהיו, בדרך כלל, מוגבלות בהון, ובנקים עלולים להירתע ממתן ההלוואות הדרושות. במקרים כאלה יהיה אולי צורך לפנות לתושבים מקומיים ולאיגודי אשראי. לכן נחוץ, שמארגני קואופרטיבים ישתדלו לרכוש את התמיכה של מנהיגים מקומיים, כגון כמרים, מורים, נציגי־ציבור וכו'.

יש להזכיר כאן חוליה הכרחית נוספת. כאשר מקימים קבוצה, יש צורך למצוא מנהל. רצוי, כמובן, שהוא יבוא מתוך הקבוצה עצמה, אך קשה להניח שאדם כזה יימצא בתוכה, לפחות בהתחלה. סביר, איפוא, שהמנהל יהיה אדם בעל נסיון מחוץ לקבוצה. טיפוס האדם הדרוש, שעל "קצין הפיתוח האזורי" למצאו, עשוי להיות גמלאי או אדם מובטל בעל נסיון ניהולי. אם לא נמצא כזה, צריך לנסות לקבל אדם בעל כישורים מתאימים בהשאלה מאחד הארגונים הגדולים הקיימים. רצוי ששלטונות מקומיים, שמחליטים לטפח קואופרציה, יאתרו מאגר של מנהלים כאלה, כדי שאפשר יהיה להזדקק להם בשעת הצורך.

היעדרו של מוסד ארצי בעל אמצעים לקידום קואופרטיבים של עובדים מהווה גורם מעכב מאד באירלנד, והתקדמות אמיתית תתחיל רק אם יתגברו עליו. אולם עד אז יכול השלטון המקומי לסייע בהתענינות, בעידוד ואולי גם בהקצאת מבנים ראשוניים.

ביבליוגרפיה

Campbell A. (1981 a), *Mondragon 1980,* ICOM Leeds.

Campbell A. (1981 b), *Producer Co-operatives in Eastern Europe- Lesson for the West,* ICOM, Leeds.

Fanning C.M. (1982), *Does Entrepreneurship Preclude Worker Co-operatives?* Economic and Social Research Insititute Seminar Dublin.

Linehan M. con O'Leary & Tucker (1981), *How to start a Co-op, Bank of Ireland Centre for Co-operative Studies, UCC, Cork.*

Linehan M.& Tucker V, eds. (1983), Workers Co-operatives, Potential and Problems, Bank of Ireland Centre for Co-operatives Studies, UCC, Cork.

Luyster c. (1984), *The New Co-operatives: A directory and resource guide, 3rd ed,* Co-operative Development Agency, London

Marshall A. (1925), *Principles of Economics, McMillan, London, 8th edition.*

Oakeshott R. (1978), *The Case for Workers Co-operatives,* London, Routledge and Kegan Paul.

O'Connor R. & Philip K. (1980) *A Study of Industial Workers Co-operatives,* The Economic and Social Research Institute, Broadsheet No. 19, Dublin.

O'Mahony D. (1979) "Labour Management and the Market Economy," *Irish journal of Business and Administration Research,* Vol. 1, No.1. April.

Paton R. (1978), *Some Problems of Co-operative Organisation,* Milton Keynes Co-operative Research Unit for the Open University.

(המשך בעמ' 28)

RELATIONS INDUSTRIELLES

הם ס. ג'יין ואנתוני ג'יילס

שיתוף פועלים-לקוחים

המיתון הכלכלי בשנות ה־70 המאוחרות וראשית שנות ה־80 החריף מתחים בין מעסיקים, איגודים מקצועיים וממשלות. בנסיון להסביר תחלואים כלכליים (ולהציע דרכי תיקון) התמקדו מנהלים רבים, פקידי ממשלה ואנשי אקדמיה בשורה של "בעיות" ביחסים התעשייתיים: פריון עבודה יורד, אי־שקט תעשייתי, נוהלי עבודה מגבילים, עליית שכר וכו'. הדאגה הכללית הולידה תגובות שונות בארצות שונות. באחדות הופעל לחץ כבד על האיגוד המקצועי, בצורת תביעות לוויתורים בשכר ובהטבות, העברת מפעלים ואיומי פיטורים, ושינויים רטרוגרסיוויים בחוקים הנוגעים להסכמים הקיבוציים. בארצות אחרות, בייחוד אלו שממשלותיהן סוציאל־דמוקרטיות, הוצעו "אמנות חברתיות", כדי להניע את תנועת העבודה להשלים עם רפורמה ביחסי עבודה

מסיבות שונות לא נקטו בצפון אמריקה בדרך "האמנה החברתית". אך כיוון ששמו לב, כי לתכניות שיתוף של מועסקים ביפן ובאירופה היתה, כנראה, השפעה ברוכה, הרי הוקמו בשנים האחרונות מספר גדל והולך של ועדות משרתפות לעובדים ולהנהלות, ונערכו ניסויים בעיצוב העבודה, במטרה להעלות את הפריון ולשפר את איכות חיי העבודה.(1)

מתוך Relations Industrielles, מוצא לאור על־ידי המחלקה ליחסים תעשייתיים, אוניברסיטת לאוואל, קיבק, קנדה, כרך 40, מס' 4, 1985.

הכותב ג'יין הוא פרופסור בפקולטה לניהול, אוניברסיטה של ניו-ברנסוויק. הכותב ג'יילס הוא פרופסור-עוזר באותה פקולטה.

המאמר הזה מתפרסם כאן בקיצורים קלים. תרגום: רות הדם

דרגות שונות של שיתוף

"שיתוף עובדים" הוא אחד המושגים היותר חלקלקים ביחסים תעשייתיים -

(המשך מעמ' 27)

Plunkett foundation (1981), *Trade Union Attitudes to Producer Co-operatives,* Papers 11-15 of the Plunkett Foundation Sixth Co-op Seminar, Oxford, "Proxpects for workers co-operatives in Europe" *Report for Commission of the European Communities* (1981).
Vol. I: *Overview,* Mutual Aid Centre, London
Vol. II: *Country Reports First Series: Denmark, Greece, Republic of Ireland. The Netherlands, Spain. The UK, Mutual Aid Centre,* London.
Vol.III: *Country Reports Second Series: Belgum, France, Federal Republic of Germany, Italy* TEN-Cooperative de conseils, Paris.
Rigge M. & Young M.(1981), *Workers Co-operatives and their environment: Comparative Analysis,* National Aid Centre, London, Study 81/39 for the EEC Commission.
Stettner L. (1979) "The Role of Co-operatives in Israel", *London Review of International Co-operative* Vol. 20,No.2.
Taylor A. (1983) *Workers Co-operatives — How Local Authorities Can Help,* ICOM Publications Leeds
Vanek J. (1971), *The Participatory Economy,* Ithaca, New York, Comell University Press.
Woodworth W.P. (1984), Brigham Young University, Utah, USA, *CIRCOM, Fourth Interntional Symposium,* Tel Aviv.

בין השאר משום שאנשים וקבוצות שונים מייחסים לו משמעויות שונות. לצורך מאמר זה תהיה תועלת בהבחנה בין "שיתוף עובדים" ל"דמוקרטיה תעשיי־תית." האחרונה מאופיינת, בדרך כלל, ביעדים חברתיים רחבים. הדוגלים בה שואפים להרחיב תהליכי קבלת החלטות דמוקרטיים מן התחום הפוליטי אל הכלכלה, באמצעות ביטול או הגבלת הזכויות והסמכויות של ההירככיה התע־שייתית השלטת. הואיל והמחסום העי־קרי בפני קידום הדמוקרטיה התעשייתית הוא מבנה הבעלות על הקנין (שהתפלגות השליטה בהחלטות תעשייתיות נובעת ממנה), הרי האסטרטגיה הנפוצה ביותר היא הפעלת "לחץ פוליטי על ממשלות, על־מנת לקרב אותן להשקפות העובדים והאיגודים המקצועיים, בדבר שינוי אופיו של המשק, לקראת יעדים בעלי כיוון חברתי".(2)

במאמר זה מתמקד המושג של שיתוף עובדים בתחום צר יותר: השתתפות העובדים בהנהלת המפעל הבודד. מנקו־דת ראות זו מהווה שיתוף העובדים דרך אפשרית אחת לדמוקרטיה תעשייתית – אם כי תכניות רבות לשיתוף עובדים אינן משיגות את המטרה של שינוי יחסי עובד־מעביד.

אפילו בגבולות הגדרה מצומצמת זו, יש צורות שונות של שיתוף עובדים בשלוש סוגיות חשובות: ראשית, השיתוף יכול להתבצע בכמה מישורים שונים בתוך המפעל. למען הפשטות, אפשר לזהות שלושה מישורים עיקריים: מישור התאגיד, שבו עוסקים במדיניות לטווח ארוך, כגון בחירת המוצר והשוק, החל־טות עיקריות בתחום הפיננסים והתכנון, ואופני השימוש ברווחים; המישור המוסדי או המפעלי, שבו עוסקים בהחל־טות מינהליות לטווח קצר ובינוני, כגון הקצאת משאבים מוגבלים, ארגון עבודה כלל־מפעלי, תכניות יצור, החלטות תע־סוקה ופיקוח על עלויות ואיכות; המישור של מקום העבודה, שבו מתקבלות החל־טות תפעול יום־יומי כגון סידור עבודה, נוהלי עבודה, ארגון פיזי של מקום העבודה וקצב הייצור.

שנית, השיתוף עשוי להשתנות בהתאם למידת ההשפעה שיש למועסקים על קבלת ההחלטות בהנהלה. בקצה התחתון של הרצף ידחו המעסיקים כל השפעה של העובדים על הנהלת המפעל, ולהסתמך במקום זאת על סגנון ניהול אוטוריטרי־מסורתי ועל מבנה ארגוני הירככי; בקצה העליון יתבטא השיתוף בשליטה מלאה של העובדים על תהליך הניהול, כפי שקורה במספר מפעלים יוגוסלוויים ובקואופרטיבים שבבעלות העובדים. בין הקצוות יש שורה של אפשרויות: מסירת מידע לעובדים (בדרך כלל, כדרך להשגת הסכמתם להחלטות שמתקבלות במקום אחר, או כאמצעי לפיקוח ארגוני); התייעצות עם עובדים (באמצעות מועצות יצור משותפות); מו״מ קיבוצי; ושיתוף בהכרעות (כלומר, זכות וטו לעובדים).

שלישית, אופן השיתוף יכול להיות ישיר או בלתי־ישיר. צורות שיתוף ישירות מערבות מועסקים באופן אישי בהחלטות שנוגעות לעבודתם או לסביבתם המי־דית; ואילו צורות בלתי־ישירות משתפות את העובדים בקבלת החלטות באמצעות נציגים או שליחים – כולל מו״מ קיבוצי, מועצות עובדים ונציגי עובדים במועצות מנהלים. אחדות מצורות השתתפות אלו עשויות לפעול בכמה רמות של ההירככיה הארגונית.

אפשר להזכיר מימדים נוספים: שרלוט גולד, למשל, מבדילה בין גופים השתתפותיים על־יסוד מספר נציגי המוע־סקים ודרכי בחירתם.(3) יש להוסיף גם את השוני בטווח הנושאים הכפופים לשיתוף; זה גורם חשוב וההשתתפות יכולה לחול על כל נושא. ולבסוף אפשר להוסיף גם צורות בלתי־פורמליות של שיתוף עובדים.

יצוג במועצות מנהלים

תיאורטית שולטים במפעלים פרטיים הבעלים, שבדרך כלל מוסרים את התפקיד לידי מועצת מנהלים. כך נראה,

שאחת הדרכים להרחבת השתתפות העובדים תהיה בשיתופם, או בשיתוף נציגיהם, במועצות אלו. מהם הנושאים שמוטלים כאן על כף המאזניים?

בשורה של ארצות מערב אירופה הסתמנה מגמה להבטיח שיתוף במועצות באמצעות חקיקה. בגרמניה המערבית, למשל, הרחיב חוק "השיתוף בהכרעות" מ־1976 את הייצוג "הפריטטי" במועצות המנהלים לכל המפעלים המעסיקים יותר מ־2000 עובדים. בשוודיה הוענקו לעובדים ב־1972 זכויות של יצוג-מיעוט על בסיס נסיוני; ב־1976 הפכו זכויות לקבועות וכל התכנית הורחבה גם למפעלים קטנים יותר. בהולנד, שינויים משפטיים משנות ה־70 המוקדמות מאפשרים למועצות עובדים למנות מועמדים למועצות מפקחות ומעניקים להם זכות וטו בענין מינויים. בדנמרק איפשר חוק מ־1974 לבחור שני נציגי עובדים למועצות מנהלים, אם רוב המועסקים מסכים לכך; ב־1980 הוגדל הייצוג לשליש מחברי המועצה. יצוג ברמת מועצת המנהלים הוחל בנורווגיה ב־1972 ובאוסטריה ב־1974. בבריטניה ובצרפת המליצו ועדות חקירה ממשלתיות על יצוג עובדים במועצות מנהלים, אך ההמלצות לא יושמו.[4] גל היוזמות הללו דעך קמעה בשנים האחרונות, משום שהמיתון מיקד את תשומת הלב בנושאים כגון הבטחת מקום העבודה והשפעת השינויים במבנה התעשייתי. אולם המגמה הזאת מוסיפה להתקיים אצל רבים.

ראוי לשים לב לשימוש הכמעט אוניוורסלי בתחיקה, כדרך להצבתם של מנהלים-עובדים ברוב ארצות אירופה המערבית. עובדה זו נובעת חלקית מן הצורך לשנות תקנות הנוגעות למבנה תאגידים, אך היא גם משקפת את התנגדותם של המעסיקים. בגרמניה, למשל, התלוותה לחקיקה על "שיתוף בהכרעות" של 1976 מחלוקת פוליטית חריפה.[5] ואכן, כתוצאה מהתנגדות המעסיקים, נרתע המחוקק מלהורות על יצוג פריטטי אמיתי: רק שלושה מבין עשרה נציגי העובדים הם פעילי האיגוד המקצועי; שישה הם עובדי צווארון לבן וכחול; האחרון הוא עובד הנהלה, וכפי שטען האיגוד המקצועי, סביר להניח כי במקרה של תיקו הוא יצביע עם נציגי בעלי המניות. על כל פנים, בעלי המניות שולטים במינוי יו"ר המועצה, ולכן בקול המכריע במקרה של מבוי סתום.

אף על פי כן, תקפו המעסיקים המערב־גרמניים את החוק כמנוגד לחוקה, בטיעון שהוא פוגע בזכויות הבעלות, ומענין שבית המשפט החוקתי החליט שהחוק אינו פוגע בזכויותיהם של בעלי המניות, משום שאינו מקנה לעובדים יצוג פריטטי אמיתי.[6] ביסוד הוויכוח הפוליטי טמונות תפישות שונות של שיתוף: ההנהלה תתנגד לכל הסגת גבול של ממש בזכויותיה המיוחדות בקבלת החלטות, גם אם היא מוכנה לפעמים לייצוג העובדים כמיעוט, כדי "לפקוח את עיניהם למציאות השוק"; האיגוד המקצועי לעומת זאת, רואה בייצוג במועצות המנהלים דרך להרחבת השפעתו על החלטות המפעל ולכן יתייחס בהסתייגות לתכניות שאינן מקנות עוצמה ממשית.

ברוב הארצות יש תקנה משפטית המחייבת חברי מועצות מנהלים להתחשב ב"אינטרסים הכוללים" של החברה;[7] עובדים שהם חברי מועצה מנותקים לעתים קרובות מקשר סדיר עם מי ששלחו אותם; תהליך בחירתם והכשרתם של עובדים חברי מועצות גורם לכך שרובם מקבלים את היעדים הכוללים של החברה ואת הנחות היסוד של דרכי ההנהלה הרציונליים. את הדבר הזה אפשר להדגים על־ידי המצב בשוודיה. מעסיקים שוודיים התייחסו תחילה בביקורת לרעיון של עובדים כחברי מועצות מנהלים, חלקית משום שחששו שאותם עובדים לא יוכלו להתמודד עם הנושאים העומדים בפני המועצות. אולם תכניות הכשרה שנועדו להקנות למנהלים החדשים את הרקע הדרוש חיסלו את החששות. מנקודת ראות של האיגוד המקצועי נוצרת כאן אולי בעיה. בשוודיה התגברו עליה, משום שהתחיקה בנושא

עובדים-מנהלים היא רק חלק מאסטר־טגיה מקיפה יותר של תנועת העבודה. כפי שהדגישו חוקרים רבים, שיטה של עובדים-מנהלים תיטיב לפעול, אם היא משולבת בצורות שיתוף אחרות. נשוב לנקודה זו בסיכום.

הנסיון הבריטי משנות ה־70 יכול לשפוך אור על מגוון הדעות הרווחות בקרב האיגודים המקצועיים בנושא עובדים-מנהלים.(8) ב־1977 המליצה "ועדת בולוק" על שיתוף עובדים במועצות המנהלים בחברות גדולות. ההצעה נת־קלה בהתנגדות עיקשת לא רק מצד המעסיקים, אלא גם מצד קבוצות משמ־עותיות בתוך האיגוד המקצועי. כתוצאה מכך, היא קודם כל "דוללה" ולבסוף ננטשה לחלוטין. ברית מוזרה זו היתה אפשרית בגלל התפישות השונות של השיתוף שהניעו את הוויכוח: בעיני המעסיקים, ההצעות היוו פגיעה בלתי־נסבלת בשליטת המנהלים; בעיני חלק מן השמאל באיגוד המקצועי, התכנית נשאה בחובה סכנה של הפיכת עובדים למנה־לים; ואילו חלק מאנשי ימין באיגוד המקצועי התנגדו מחשש של סחף במו"מ קיבוצי חפשי.

כדברי בטסן: החוקים הקיימים באירופה על יצוג עובדים במועצות המנהלים הם פשרות מורכבות בין אידיאלים והשקפות שונים. בדרך כלל, הם מכירים בזכותם הדמוקרטית של העובדים להיות מעורבים בקבלת החלטות מרכזיות של החברה, אך באותה עת מגבילים זכות זו. הם מכירים בזכות העובדים להשפיע על המועצה, אך שמים סייגים ליכולתם לעשות כן. הם מסכימים שהעובדים צריכים לקבל מידע ולהבין את מדיניות החברה, אך גם מסירת המידע כפופה למגבלות. סתירות אלו תלויות במידה שהאינטרסים של בעל המניות והעובד הם משותפים או מנוגדים. התוצאה היא שיטה של יצוג עובדים כביכול ברמת מפתח של החברה, שקשה לכנותה דמוקרטית באורח משמעותי כלשהו.(9)

מבחינה חשובה אחת אפשר לראות את הנסיון המערב־אירופי באור חיובי. אמנם העובדים הפגינו רק לעתים רחו־קות סיפוק רב מנציגיהם במועצות המנהלים, אבל תלונתם העיקרית היא על המידה המוגבלת בלבד של השפעת המנהלים-עובדים. אין זו קריאת תגר על הרעיון עצמו, אלא על חוסר התקדמות נוספת.

צורות חדשות של השתתפות בארגון העבודה

בעשור האחרון היו באירופה ובאמ־ריקה הצפונית דיונים וניסויים רבים, בתחום הרפורמות בעבודה ושיתוף עוב־דים בעיצוב ובביצוע תפקידים. הללו כוללים, בין היתר, העשרת תפקידים, קבוצות עבודה אוטונומיות, זמן עבודה גמיש ושיתוף בביצוע עבודות. רפורמות מסוג זה כרוכות, בדרך כלל, בהרחבת השתתפותם הפורמלית של העובדים בהחלטות שוטפות במקום העבודה, אך לא בהכרח הן קשורות בשליטה מוגברת בהחלטות המתקבלות ברמות גבוהות יותר. הואיל ורבות מהחלטות אלו מעצבות את אופיה הבסיסי ואת מטרתה של הפעילות במקום העבודה, יש לראות בהשתתפותיות בארגון העבודה "השתת־פות משנית."

בשורה של ארצות מעורבות הממש־לות ברפורמות עבודה. ממשלת מערב גרמניה, למשל, יזמה ומימנה תכנית מחקר על ההומניזציה של חיי העבו־דה (10). ממשלת צרפת פעלה לעידוד רפורמות בעבודה באמצע שנות ה־70 על־ידי הקמת "סוכנות לאומית לשיפור תנאי העבודה", מורכבת משלושת השותפים ליחסי עבודה, ועל־ידי הרחבת תפקידיהן של מועצות הייצור. ממשלות סקנדינבו־יות תמכו באורח פעיל בניסויי רפורמות בעבודה, שהמעסיקים והאיגוד המקצועי ערכו אותם במשותף. ממשלות צפון־אמריקניות נקטו צעדים דומים: ממשלת ארה"ב הקימה "מרכז לאומי לפריון ואיכות חיי העבודה".(11) וממשלת קנדה אימצה חלק ניכר מן המחקר והניסויים בתחום "איכות חיי העבודה".

דומה, שרוב התכניות הממשלתיות מכוונות בעיקר לשיפור יחסי העבודה, כאמצעי להעלאת הפריון ולצמצום הסכ־סוכים במקום העבודה. "גישת מנהלים"

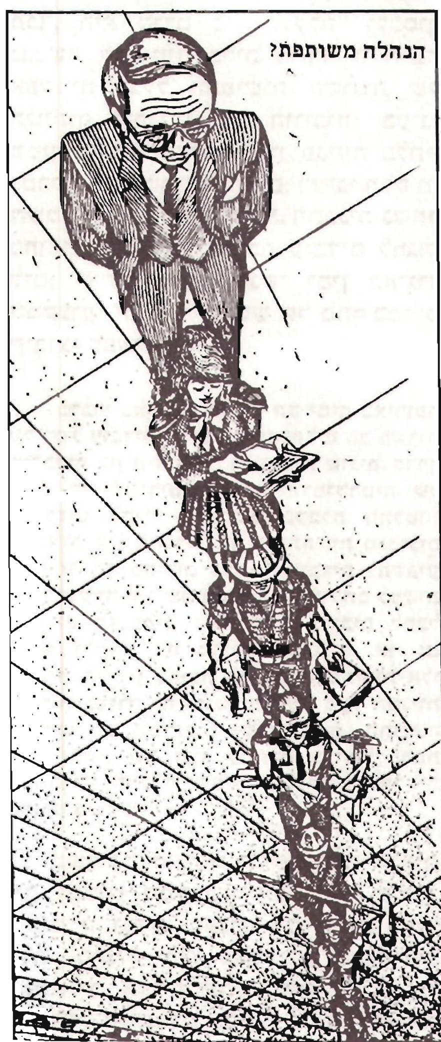
זו אינה מפתיעה: יוזמות של שיתוף בארגון העבודה מצד המעסיקים באו, בדרך כלל, בתגובה לעלויות של תחלופת עובדים, היעדרות, שביתות פראיות וגילויי ניכור אחרים אצל העובדים. אכן, כמה חברות גדולות, כגון ג'נרל מוטורס בארה"ב ו"של" בקנדה, עיבדו תכניות קואופרטיביות בגלל לחצים תחרותיים קשים או בגלל בעיות ביחסי העבודה.

האוריינטציה ההנהלתית של רוב תכניות הרפורמה בעבודה צעננה את התלהבותם של חלק מאנשי האיגוד המקצועי; ואכן, מנהיגות איגוד פועלי־המכוניות בקנדה חלוקה בענין תכניות "איכות חיי העבודה", וכמה סניפים של האיגוד הפסיקו להשתתף בניסויים. ובכלל, איגודים מקצועיים בצפון אמריקה הביעו תכופות היסוסים ביחס ליוזמות מסוג זה. עצם העובדה, שהיוזמה באה מצד ההנהלות, מעוררת חשדות ביחס לכוונתן. אך הסיבה החשובה ביותר לחששות נובעת מן התוצאות האפשריות של תכניות רפורמה בעבודה. ראשית, אין כל ודאות שהעובדים יזכו לחלק גדול יותר בשליטה על סביבתם בעבודה. מחקר שהוזמן על־ידי פדרציית האיגודים המקצועיים (AFL–CIO), למשל, מצא שרוב המשתתפים בניסויי "איכות חיי העבודה" שנבדקו, "לא חשו שהם רכשו השפעה רבה יותר."(12)

מנהיגים רבים באיגוד המקצועי של צרפת ואיטליה הגיעו למסקנה, שיעדי ההנהלות בתכניות כאלו מערערים את מלחמת המעמדות; הם טוענים, שעל העובדים לשאוף לשליטה בכל הגורמים המשפיעים על חיי העבודה שלהם. בבריטניה רואה האיגוד המקצועי במו"מ הקיבוצי את האמצעי לטיפול בשינויים בארגון העבודה. בניגוד לגישה זו, האיגודים המקצועיים בסקנדינוויה מתייחסים באהדה רבה יותר לרפורמות בעבודה. מכאן מתבררת החשיבות הגדולה של התחשבות בתפישות השיתוף של העובדים והאיגוד המקצועי. ראשית, האיגודים הסקנדינוויים יכלו לקחת חלק פעיל בעיצוב אופיה של הרפורמה בעבודה; שנית, יש קשר הדוק בין הרפורמות בעבודה לבין תכניות שיתוף אחרות; שלישית, לא השתמשו בתכניות אלו לערעור הקשרים בין העובדים לאיגוד המקצועי. בקיצור, יש קשר ישיר בין עמדותיו של האיגוד המקצועי לבין יכולתו להשפיע על תוכנן וכיוונן של רפורמות שיתופיות בעבודה.

דמוקרטיזציה של תכניות להצבר הון

באירופה המערבית היה לוויכוח על שיטת ניהול התאגידים אופי פוליטי גלוי

יותר מאשר בצפון אמריקה. אחת מתכניות השיתוף השנויות ביותר במחלוקת ידועה כ"תכנית הדמוקרטיזציה של הצבר הון."[13] על־פי תכניות זו חייבים למסור אחוז מסויים מן השכר ומרווחי החברה, לפני ניכוי מס, לקרן בשליטת האיגוד המקצועי לרכישת הון עצמי בחברה. למשל, באוקטובר 1983 הציעה ממשלת שוודיה תכנית שנויה במחלוקת שידועה כ"קרן קולקטיבית של השכירים" – רעיון חדשני שנועד להגביר את השקעות העובדים בתעשיה.[14]

כל קרן תהיה רשאית לרכוש עד 8% ממניותיה של חברה כלשהי הממשלה תמנה את מועצות הניהול של הקרנות, בנות תשעה חברים קבועים, שבהן מובטח רוב לנציגי העובדים. הקרנות תידרשנה להניב תשואה ריאלית של 3% על ההון המושקע, וההכנסה תימסר למערכת הארצית המשלימה של הגימלאות. כדי לממן את התכנית תידרשנה החברות לשלם מס מיוחד על רווחים ריאליים מעל רמה מסויימת; מוצע שאלה יהיו 20% של בסיס חישוב המיסים, וכי הסכום יהיה פטור ממס. ההיטל על השכר יתבטא בתרומה משלימה לקרן הגמלאות בסך 0.2% של השכר והמשכורות.

הממשלה טוענת שהקרנות יגדילו את המלאי של הון הסיכון שיעמוד לרשות החברות, יעודדו השקעות יצרניות, יצמצמו שחיקת השכר ואת האינפלציה ויחזקו את הדמוקרטיה התעשייתית. המתנגדים, כולל "קונפדרציית המעסיקים" וקבוצות תעשייתיות ועסקיות אחרות, טוענים שהקרנות הקולקטיביות מהוות איום על כלכלת השוק החפשי בשוודיה ויביאו בסופו של דבר להעברת רכושם לידי הציבור. שלוש המפלגות הלא־סוציאליסטיות הודיעו שהן מחוייבות לביטול מערכת הקרנות, אם יעלו לשלטון.

האיגוד המקצועי בצפון אמריקה הפגין ענין רב במדיניות ההשקעות של קרנות פנסיה. האיגודים טוענים, שיש להשתמש בקרנות כאלו לקידום המר"מ הקיבוצי ויעדים חברתיים, ולא בלבד למירב ההכנסה.

תכניות לשיתוף ברווחי חברות, שנועדו בעיקר להגברת הפריון ונאמנות המועסקים לחברה, היו קיימות במערב אירופה ובצפון אמריקה זה כמאה שנה. הוויכוח מאז מלחמת העולם השניה איננו על המושג הטכני של שיתוף ברווחים כשלעצמו, אלא על שינוי באופיו. הפטרנליזם הגלוי של תכניות מוקדמות זכה לביקורת גוברת מצד התפישה המדגישה את הצורך בצדק חברתי ואת התחושה שיש להעניק למועסקים השפעה רבה יותר על החלטות ההנהלה. הניגוד בין שיתוף ברווחים כשיטת תמריץ לבין תכניות להצבר הון למען דמוקרטיזציה צריך להיות ברור לכל.

תפישות השיתוף המנוגדות

הצעות לשיתוף נתפשות וזוכות להיענות שונה מצד חלקים שונים במערכת יחסים בעבודה. כל אחד מ"השחקנים" הראשיים יש לו "הגיון שיתוף" מיוחד משלו. הענין מתמקד בעיקר בשיתוף העובדים בקבלת החלטות. אלא שממשיכים להציג גם את השאלה, אם העובדים רוצים בכלל להשתתף במה שעל־פי המסורת נחשב לקבלת החלטות "הנהלתיות" סקרים מצביעים כל הזמן על כך, שלרוב העובדים אין נטיה "עקרונית" מודגשת לתמוך בהשתתפות, או שאיפה להשתתף אישית בקבלת החלטות ברמה הגבוהה. אם כן, האם שיתוף עובדים הוא "ריפוי" שהפציינטים מתייחסים אליו פחות בחיוב מאשר ל"מחלה" עצמה?

כמה מחקרים הראו, שעובדים מתייחסים לשיתוף ביחס "תכליתי" יותר מאשר "עקרוני". כפי שנאמר בדו"ח של OECD על שיתוף עובדים: "תכניות שיתוף אחדות נכשלו בעבר, דווקא משום שהעובדים לא ראו את עצמם זוכים בכל הטבה אישית כתוצאה מהן."[15]

בעוד שאידיאולוגים של שיתוף עובדים יראו בכך אולי ממצא מייאש, הוא משמש תזכורת מועילה, שמי שמאיצים בהם להשתתף, יבחנו את ההצעה במונחים של השפעתה המעשית על המטרות והאינ־טרסים שלהם. ואמנם סקרים ומחקרים אחרים מצביעים על רצונם של עובדים להשתתף בקבלת החלטות שיש בהן כדי להשפיע על האינטרסים המידיים שלהם, או על עבודתם ותנאי העסקתם. יתרה מזו: אף אם עובדים מעטים, יחסית, מבי־עים עניין בהשתתפות אישית בקבלת החלטות ברמות הגבוהות, אין להסיק מכך שאינם תומכים בקיום גופים השתת־פותיים ברמות אלו.

הכרחי להוסיף כאן גם את מושג האינטרס הקולקטיבי. צורה מסויימת של שיתוף עשויה למשוך עובדים אינדיווי־דואליים, ובו־בזמן להיתפש כנוגדת אינטרסים קולקטיביים. על כן, אפשר לצפות להיענות חיובית של העובדים אם ההשתתפות כרוכה בשיפור ישיר ובעל משמעות בנסיון העבודה הקולקטיבי.

אף כי קשה לעשות הכללות בדבר גישתו של האיגוד המקצועי לשיתוף, אפשר להבחין במסגרת התייחסות כל־לית. איגודים מקצועיים נוטים להתיי־חס לסוגי השיתוף השונים במונחים של השפעתם על מבנה היחסים החברתיים במקום העבודה ובמפעל; מכאן, שבמידה שהשפעת האיגוד, או השפעת חבריו, תתחזק, סביר להניח שיתמכו בתכנית השיתוף. כדי להבין את רתיעת האיגודים ממעורבות בתכניות שיתוף צריך לזכור, שכנציגים של אינטרס העובדים, הם שופטים הצעות שיתוף במונחי השפעתן על חבריהם; לפיכך, שיתוף שאינו מקנה עוצמה ממשית, שכולל ויתורים המנוג־דים לאינטרסים הקולקטיביים של העוב־דים, או שיש בהן כדי לפלג את חבריהם, נתפש בצדק כבלתי־מספק. עם זאת, בתור ארגונים, הם שופטים הצעות שיתוף במונחים של ההשפעה שתהיה להן על מעמדם, סמכותם ועצמאותם שלהם עצמם. אין כל הפתעה בכך, שאיגודים מקצועיים דואגים להשפעתם של סוגי שיתוף שונים על האינטרסים והארגון הקולקטיביים. ככלות הכל, האיגוד המקצועי הוא הרבה יותר ממכשיר לייצוג מספר גדול של פרטים. טעם קיומו הוא התארגנות קולקטיבית כאמצעי לתיקון אי־שיווי המשקל בין עוצמת המועסקים האינדיווידואליים לזו של מעסיקיהם.

גם המעסיקים חותרים לשורה של מטרות, אך במפעל קפיטליסטי, הרווחיות נשארת יעד עיקרי, והיא שמנחה את הפעילות. מטעם זה, פריון העבודה הוא שאלת מפתח מבחינתם: רמת המאמץ המושקע על־ידי העובדים; מידת שיתוף הפעולה של המועסקים; ההשפעה של נוהלים ותקנות עבודה פורמליים ובלתי־פורמליים על היעילות הכלכלית; רמת ההתנגדות האינדיווידואלית והקולקטי־בית לסמכות ההנהלה; ורמת השכר ביחס לתפוקה. יכולתם של המעסיקים לכוון את פעילות העובדים כדי לקדם את מטרות המפעל תלויה במידת השליטה שיש להנהלה על ההתנהגות ועל קבלת ההחלטות במפעל. לאור מרכזיותם של הפריון והשליטה בעיניהם, אין זה מפתיע שהם מתנגדים בתוקף לכל שיתוף המעניק עוצמה וסמכות משמעותיים לעובדים ו/או לאיגוד המקצועי. עם זאת, אין זה מפתיע, שמעסיקים רבים ערכו ניסויים בצורות שיתוף מוגבלות, שיש בהן סיכוי להעלאת הפריון בלי לאבד את השליטה הכוללת.

מעסיקים מסבירים לעתים קרובות את רתיעתם משיתוף המועסקים בטיעון, שלעובדים חסר ידע מתאים, שיש להם ״פרספקטיבה מוגבלת״, או שקבלת ההח־לטות תהיה מסורבלת מדי; לאמיתו של דבר, העברת עוצמה אמיתית לידי העוב־דים קוראת תגר על בסיסו של המפעל הקפיטליסטי - ולכן התנגדותם של מעסיקים להתפתחות כזו רציונלית בהחלט מנקודת ראותם.

מסגרת ההתייחסות שבאמצעותה המדינה ונציגיה מטפלים בנושא שיתוף העובדים נקבעת על־ידי אופיה של כל־כלת היוזמה הפרטית, על־ידי מאזן העוצמה הפוליטית בחברה, ועל־ידי

שיקולי המדיניות האלקטורלית. אחד האילוצים המרכזיים של המדיניות הממלכתית נובע ממבנה הבעלות על הקניין. הואיל והתפקוד הכלכלי מכוון (לפחות בחלקו) על־ידי ההשקעה הפרטית וההשקעה מושפעת מן הרווחים הצפויים, נאלצות ממשלות מערביות לאמץ מדיניות שאינה פוגעת באינטרסים הבסיסיים של המעסיקים. לכן, רק בנסיבות יוצאות־דופן מאד יאכפו ממשלות תכניות של שיתוף עובדים, שיש בהן כדי לשנות את האופי הבסיסי של קבלת החלטות בתעשיה. בדרך כלל, ממשלה תאמץ תכניות של שיתוף שיש בהן סיכוי לשיפור הפריון הכלכלי, להפחתת מתחים גלויים בין עובדים להנהלות או לצמצום סכסוכים תעשייתיים. מאזן העוצמה הפוליטית בחברה עשוי להניע ממשלות לקדם סוגים שונים של שיתוף עובדים - למשל, תמורת הסכמת האיגוד המקצועי לחלקי מדיניות אחרים (כגון נסיונה של הממשלה הבריטית בשנות ה־70 להשיג את תמיכת האיגוד המקצועי במדיניות השכר שלה, תמורת הבטחה לקדם את הדמוקרטיה התעשייתית[16]), או כדי להפחית את הקונפליקט החברתי הקיים (כגון הרחבת זכויות ההשתתפות בצרפת אחרי 1968[17]).

לנוכח תפישות מנוגדות אלו, ברור מדוע יוזמה מצד תנועת העבודה היא מכרעת להצלחת ההרחבה של שיתוף העובדים. ככל שהאיגודים המקצועיים נטלו יוזמה והציגו הצעות משלהם על סדר יומו של הוויכוח הפוליטי, הם בדרך כלל הצליחו להטביע את חותמם על הטון והכיוון של הרפורמה. אף כי אין שום תנועת איגודים מקצועיים המרוצה לגמרי מקצב ההתקדמות או מהיקף המבנים ההשתתפותיים הקיימים, אלה שהשקפותיהם עיצבו את הניסויים שנעשו, הפגינו את מירב ההתלהבות ושיתוף הפעולה. לעומת זאת, איגודים שחסרה להם עוצמה פוליטית מספקת וראו שתפישות השיתוף של הנהלות ו/או הממשלה שולטות בסדר היום, היססו יותר בהיענותם, וההתקדמות נשארה מוגבלת.

אין להסיק מכאן, שאין חשיבות לגורמים אחרים. גורמים אידיאולוגיים, אסטרטגיים וארגוניים יש להם בהכרח תפקיד חשוב בהערכת תנועת העבודה לגבי שיתוף עובדים. בכל זאת, עובדה היא, שאיגודים מקצועיים וחבריהם אינם רק מגיבים באורח שונה על הצעות זהות, אלא הם ניצבים גם בפני הצעות שונות.

לקחים מהנסיון

אמרנו, שלשיתוף עובדים יש משמעות שונה לגבי כל אחד מן השותפים למערכת היחסים התעשייתיים. המסקנה העיקרית מטיעון זה היא, שלא ניתן להגיע להסכמה נייטרלית או טכנוקרטית על שיתוף עובדים וכי הנושא טומן בחובו אפשרות של מחלוקת וסכסוך. מי שרוצה ברצינות לקדם את שיתוף העובדים - יהיו אלה אקדמאים, מנהלים, אנשי איגוד מקצועי או קובעי מדיניות - חייב להתמודד עם הפראדוקס המוזר, שרעיון שנועד לצמצם קונפליקטים, עלול לשמש בעצמו מקור של קונפליקט.

צריך לראות בשיתוף עובדים אסטרטגיה אפשרית לכל קבוצה. לעובדים הוא יכול לשמש דרך לצמצום הניכור, להחזרת מעט כבוד לחיי העבודה, והוא יכול להעניק להם קול בהחלטות המושלות בסביבתם; בשביל האיגוד המקצועי הוא יכול להוות אסטרטגיה להרחבת השפעתו על החלטות שעד כה נתקבלו מחוץ לטווח השמיעה שלו, וגם למען האינטרסים הקולקטיביים של חבריו; בשביל המעסיקים הוא יכול לייצג אסטרטגיה לפתרון בעיות פריון, שליטה ולגיטימיות; בשביל ממשלות הוא יכול לשמש אסטרטגיה כדי להתמודד עם יעדי המדיניות הכלכלית ו/או לצמצם מתחים חברתיים. ברם, דווקא משום שהוא מייצג מגוון כזה, עלול שיתוף העובדים להיות גם מקור של קונפליקט.

למרות הכל, יש גם חפיפות אפשריות ביעדים האסטרטגיים של הצד־

דים. תפישות השיתוף השונות אינן מנוגדות זו לזו לחלוטין. כאשר כל צד מכיר באופן ברור בסיכויי שפשרה תקדם את האינטרסים שלו, יש סיכוי להתקדמות. על ההנהלות לבחון מחדש את השקפתן שיש לשמר את זכויותיהן המירחדות בכל מחיר; בו־בזמן עליהן לוותר על "דוקטרינות הזכויות הנותרות" (שעל־פיה ההנהלה שומרת לעצמה את כל הזכויות שלא שונו במפורש במו"מ). אולי חשוב עוד יותר לקידום שיתוף בעל משמעות, שהאיגוד המקצועי יחרוג מהגדרות השיתוף של ההנהלות (או הממשלה) ויפתח במקומן יוזמות אסטרטגיות מתוך מסגרת ההתייחסות שלו עצמו.

ראוי להזכיר עוד לקח אחד מן הנסיון. אף על פי שיש סיבות טובות למקד את תשומת הלב בשיתוף בתחומים שבהם העובדים יכולים לקחת חלק ישיר בתפקידים ניהוליים רלוונטיים לעבודתם ולמצבם במקום העבודה, אין לראות אף אחד מסוגי השיתוף האפשריים כסוגיה מבודדת. שורה של חוקרים הצביעו על כך, שסיכויי ההצלחה הרבים ביותר צפויים לגישה, שתפעל בו־זמנית בכמה רמות. למשל, התפשטות הקואופרציה וניהול עצמי ברמת מל[illegible]יבודה (הצורה הקשורה לעבודה) בארצות סקנדינוויה אירעה תוך הרמוניה עם התפתחות צורות יצוג ו"קבוצות אינטרסים" של דמוקרטיה תעשייתית. בארצות אחרות באירופה ובצפון אמריקה, שבהן הצורות השונות של שיתוף מתקיימות לעתים קרובות בנפרד, מתייחסים האיגודים המקצועיים בחשדנות לשיתוף פעולה בניסויים של ארגון מחודש במקום העבודה

לבסוף, צריך לשקול אם עדיף לקדם את שיתוף העובדים באמצעות צעדים משפטיים או על־ידי תכניות וולונטריות. הדרך הוולונטרית מושכת מהיבטים מסויימים: אפשר להתחשב בנסיבות הייחודיות של המפעל הבודד; אפשר לטפח תהליך למידה הדרגתי; אפשר לצפות למידת מחוייבות סבירה מצד מנהלים בכירים ונציגי האיגוד המקצועי; ניתן לשמור על גמישות. אך יש גם מי שדוגל בדרך החקיקה - ביניהם אדמס, שטיעונו מתבסס על תפישה "פוליטית" של יחסי התעסוקה; לפי טיעון זה, הדמוקרטיה היא בעלת ערך פנימי, ולכן "אין צורך בצידוק משני כדי לכונן אותה."(17) נראה שהקבוצה השלטת במבנה הקיים של היחסים החברתיים בתוך מפעל פרטי תשאף לשימור מעמדה. כפי שניסח זאת מנהל בכיר בתאגיד צפון־אמריקני, בטיעונו נגד רפורמות השתתפותיות של העבודה: 'אין בהיסטוריה דוגמאות רבות של אוליגרכיות, שפינו את מקומן בחן וברצון טוב."

לכל דרך יש יתרונות וחסרונות. אך אולי מוקדם מדי לבחור ביניהן - שכן בחירת דרך מניחה מראש, שמי שהעניין נוגע לו כבר החליט לנוע. אפשר אולי להתווכח על אופיו של היעד הסופי, אך מי שמעוניין ברצינות בעיצוב מחודש של היחסים התעשייתיים, אל לו להתעלם מן התועלת הפוטנציאלית של שיתוף עובדים מורחב.

הערות

1. Hem C. Jain, Worker Participation: Lessons from the European Experience, *Management Review,* May 1980.
2. Solomon Barkin "Labour Participation: A Way to Industrial Democracy", *Relations Industrielles,* vol. 33, no, 3, July 1978, p.402.
3. Charlotte Gold, *Employer — Emplyee Committees and Worker Participation,* Ithaca 1976.
4. Alfred L. Thimn, *The False Promise of Codetermination,* Lexington Books, 1980 Hem C. Jain, *Worker Participation: Success and Problems,* New York, Praeger, 1980, Industrial Democracy in Europe Research Group, *European Industrial Relations,* Oxford, Clarendon Press, 1981.
5. Charles J. Connaghan, *Partnership or Marriage of Convenience?,* Ottawa. Labour Canada, n.d.; Friedrich Furstenberg,

"Workers' Participation in Management in the Federal Republic of Germany", *International Institute for Labour Studies Bulletin* no. 6, 1969; Richard Herding and Christoph Kohler, "Codertermination and Control" *The Control of Work,* eds. John Purcell and Robin Smith, London, Macmillan, 1979; Thomas Dirdwood and Horst Mewes, "The Limits of Trade Union Power in the Capitalist Order: The Case of West German Labour's Quest for Codetermination" *British Journal of Industrial Relations,* vol. 14, no.3, November 1976.

6. Thimn, Alfred L. *The False Promise of Codetermination,* pp. 117-123; *European Industrial Relations Review,* no. 68, September 1979.

7. Eric Batstone, "Industrial Democracy and Worker Representation at Board Level: A Review of the European Experience", *Industrial Democracy: European Experience,* London, HMSO, 1976.

8. Report of the Committee of Inquiry on Industrial Democracy, Cmnd. 6706, London HMSO, 1977; Jon Clark et al., *Trade Unions, National Politics, and Economic Management: A Comparative Study of the TUC and the DGB,* London, Anglo-German Foundation for the Study of Industrial Societv. 1980: Ken Coates and Tony Topham, *The Shop Steward's Guide to the Bullock Report,* Nottingham, Spokesman Books, 1977; E. Batsone, A. Ferner and M Terry, *Unions on the Board,* Oxford, Basil Blackwell, 1983.

9. Batstone, Eric, "Industrial Democracy and Worker Representation at Board Level" op.cit,. pp 14-15.

10. Leo Kissler and Ulrike Sattel, "Humanization of Work and Social Interests: Description and Critical Assessment of the State-Sponsored Program of Humanization in the Federal Republic of Germany", *Economic and Industrial Democracy,* vol. 3, no. 3, August 1982.

.11 Derber, "Collective Bargaining: The American Approach to Industial Democracy" op.cit.pp.86-87.

12. Mike Parker, "Quality of Work Life` Programs Don't Increase Worker Influence, Says AFL-CIO Study", *Labor Notes,* 26 January 1984, p. 13.

13. Derek Robinson, *Incomes Policy and Capital Sharing in Europe,* London, Croom Helm. 1973, chs 3-5.

14. Sandra L. Albrecht and Steven Deutsch, "The Challenge of Industial Democracy: The Case of Sweden", *Economic and Industrial Democracy.* vol. 4 August 1983 and Rudolph Meidner, *Employee Investment Funds: An Approach to Collective Capital Formation,* London, Allen & Unwin, 1978.

15. OECD, *Workers' Particiption, Final Summary,* quoted in *Labour Gazette,* vol. 76, no 8, August 1976, p.413.

16. John Elliott, *Conflict or Cooperation? The Growth of Industrial Democracy,* London, Kogan Page, 1978.

17. R.J. Adams, "Two Policy Approaches to Labour-Management Decision-making at the Level of Enterprise", Hamilton, McMaster University, Faculty of Business Research and Working Paper Series no. 227, 1984.

AUTOGESTION Y PARTICIPACION

אנטוניו קולומר ויאדל

הפעולה הקהילתית נוכח המשבר והאלימות

הכתפיים הרחבות של הגנטיקה העמיסו על עצמן, במשך תקופה ממושכת, את המיתוס של יצור אנושי תוקפני במקורו, וכתוצאה כמעט בלתי־נמנעת, חברה שיש בה סוגים של שתלטנים ונשלטים. התורה של זכויות האדם, ובכלל, כל הערכים של חופש ושוויון שמקורם בתנועה החוקתית, הושפעו מתיאוריה גנטית זאת. בכך פחת הערך המילולי של הצהרות החוקה. מה שנשאר הוא נסיון להחליש את אי־השוויון בצורתו התוקפנית וצמאת־הדם ביותר, אך בסופו של דבר התקדש ההבדל בין המיעוט השליט והרוב הנשלט, ככלל שאינו ניתן לשינוי - וזאת במסווה של עקרון הייציגות.

הגילויים האחרונים של התיאוריה הביולוגית של ההתנהגות, ובמיוחד עבודתו של הנרי לבוריט, סתרו את ההנחה שהתוקפנות טבועה באדם מלידה. הם הוכיחו את החשיבות המוחלטת של הלמידה, בייחוד בצורה האנושית המיוחדת של התוקפנות התחרותית, המחפשת תמורה בשלטון ובבעלות הבלעדית. זאת ועוד: לבוריט שולל לא רק את התוקפנות הנמצאת "בשורש קיומנו", אלא הוא מדגיש גם את חשיבות הפעולה בהתפתחות האנושית. העשיה היא המבטיחה את קיום הנתונים הדרושים במבנה הפנימי של האדם. ולעומת זאת, ההימנעות מפעולה גורמת לתוצאות פתולוגיות רציניות באורגניזם האנושי. מכאן הבעיה של איסור הפעולה הקיים בכל דרגות הארגון של המין האנושי.

ההנחה הביולוגית, בתור נקודת מוצא לניתוח החברתי והפוליטי, היא יסוד הכרחי להבנת תופעת האלימות כהתנגשות בין שני מבנים, של שתי שיטות סגורות של מידע. אפשר למנוע את חוסר המוצא המדומה של התוקפנות - המנוגד לרעיון השיפור בהתפתחות המין האנושי - רק אם המבנים הללו נפתחים ונכללים במבנה משותף.

כמו במקרה של היחיד, כותב לבוריט, כן האומה השלטת מרחיבה בכוח את סגנון חייה, ועל כל העולם לקבל אותו. כל מבנה חברתי כלכלי שונה משלה נראה בעיני האומה השלטת כמבנה ברברי, וכתוצאה מכך אויב. והואיל והמבנה שלה הביא אותה לשלטון, על האחרים לחקותו ולקבל את מנהיגותה - או להיות מוגדרים ככופרים ולהיענש, משום שהם מאיימים על שלום העולם, שהיא מופקדת עליו.

אי־אפשר לצפות להתקדמות לקראת השלום כל עוד מטרת הקהיליה החברתית תהיה יישום שלטון היררכי, הגנה רק על הערכים המחייבים שמירת מבנה זה ושלילת שיתופם של כל חברי הקבוצה ביחידה כוללת, שלא תאפשר חלוקה לשליטים ונכנעים.

מתוך Autogestion y Partipacion, רבעון של "המכון הבין-תרבותי לניהול עצמי ולפעולה שיתופית" מדריד, ספרד, מס. 5-6, סתיו 1985.

הכותב הוא העורך הראשי של הרבעון וסגן-נשיא של האקדמיה הבינלאומית למשפט חוקתי. תרגום: ראול טרילניק.

מנקודת מבט זו, השיתוף בעשיה אינו רק אפשרות אידיאולוגית, שהזמן גרמה, או דגל של אוטופיה מחשבתית. ואין הוא רק מכשיר, לפי ליפסט, לשם השגת יתר יציבות בדמוקרטיות הייצוגיות, או, לפי פרטו, מיתוס של תרמית במציאות הקיימת והנצחית של משחקי שכבות האליטה.

המימד הפוליטי של הפעולה הקהילתית

מכאן מסקנתנו, כי באותה מידה שהתוקפנות אינה רק תופעה בין יחידים, אלא היא קיימת גם בין קבוצות, ובסופו של דבר ובצורה חמורה בין מדינות, הרי העבודה החברתית והקהילתית דרושה כדי למנוע את הדיכאון הנובע מהימנעות מעשיה ולאפשר איזון פתוח ושליו.

בראשיתה של התנועה החוקתית של סוף המאה ה־18 אפשר להבחין ברורות בשוני בין עמדותיהם של רוסו ודומיו, שגרסו את הדמוקרטיה בהסכמה לשלטון עצמי ישיר של העם, לבין אלו של מונטסקיה, קונדורסט ואחרים, ששללו את הרעיון של שיתוף ההמון בלי מתווכים. פרופסור טורס דה־מורל ניתח את ההתפתחות של המינוח הלשוני מאז שהחלו לדבר על "הדמוקרטיה הייצוגית" – אם כי אלה מושגים סותרים ומנוגדים למקור המדינה החוקתית – ועד לימינו, שבהם אין עוד מדברים על צורה אחרת של דמוקרטיה מזו הייצוגית. "במקום שהייצוג יהווה את תיקונה של הדמוקרטיה הישירה, הגענו בדיוק למצב הפוך: הצורות של השתתפות ישירה (שעכשיו הן ספק דמוקרטיות) באות לתקן את הדמוקרטיה הייצוגית".

אלכסי דה־טוקוויל הוא היחידי, שנקט, במאה ה־19, עמדה שונה, והעלה מחדש את החשיבות שיש לקבוצות החברתיות ולשיתופן בעשיה הקהילתית, במשקל שכנגד למבנים של שלטון המדינה.

ענין מיוחד יש למאמץ האנליטי של המארכסיזם, למרות הניגודים בין התיאוריה שלו לבין הנסיון ההיסטורי.

מצדי, הדגשתי חזור והדגש את הסכנה של התלות החברתית במבנה הפוליטי, ולעומת זאת, את הצורך בפיתוח המארג הארגוני המסובך אך החיוני של החברה הזאת, כדי שהיא עצמה תעמוד מול קשיה ותיאבק למצוא להם פתרון. הביקורת של האמצעים החוקתיים, הצבועים למדי, של שיתוף עממי – פעילות חברתית, משאל עם – הטוענת כי אלה עלולים להביא לסטיה מסוכנת מ"המטרות הדמוקרטיות", יש בה הנחה של תרמית. שהרי אם קיימת סכנה כזו, היא נכונה לגבי כל המייחד את החיים הדמוקרטיים. ואם ילחצו עלינו, זה נכון לגבי כל פעילות אנושית. כשיש לך מעדר ביד תוכל לפתוח תלם באדמה, אך ניתן גם לבקוע בו את ראשו של אדם אחר.

הערך של יציבות, שיירכש באמצעות הדינמיות של פעולות כל המרכיבים של כלל החברה, הינו ציווי הכרחי בחיפושינו אחר ערוצים חדשים של שיתוף חברתי ופוליטי. אין אנו רוצים להגיע לדרך ללא־מוצא בהתפתחות המין האנושי, האיזון בין אדם חופשי לבין חברה מאוחדת זקוק לעיקרון של חרות המושתתת על אושיות הסולידריות. זהו עקרון המתרחק הן מהתמזגות האדם בהמון עד כדי ביטול אישיותו והן מההנחה האינדיווידואליסטית הקיימת, שלמעשה רק מכסה על צורות נוקשות של שליטה ושל איסור פועלה לרוב הגדול של בני־האדם בחברותינו.

בעבודה שנעשתה לאחרונה על המבנים החברתיים, הפרופסור פרה לונה מדגיש את החשיבות של "קבוצת יחידים המאורגנת כדי לספק את צרכיהם", כיחידה הרושמת את אשר הקהילה רוצה – כלומר, מה שהיא עושה, נמנעת מלעשות או היתה צריכה לעשות. ובכך הוא מוכיח, שכל שיטה חברתית הרוצה להשיג את התוצאות הטובות ביותר, מגיעה לצורך בניהול עצמי ובשיתוף כולל.

המימד הכלכלי והשיטה השיתופית

לאחר ההתלהבות בעקבות הגידול

הכלכלי הפראי של שנות הששים עוסקים בדמוקרטיות המערביות בניתוח משבר המבנה הכלכלי, שהדוקטרינה אינה מוצאת לו את הריפוי המתאים. אף נדהמים מהתוצאות המנוגדות של התרופות החלקיות המסופקות: משבר האנרגיה, הבעיות האקולוגיות, הגידול באבטלה והמחסור בהתחדשות טכנולוגית – אלה הם אחדים מביטוייהם הנראים ביותר לעין.

אלא שלא הדגישו במידה מספקת את הגורם האנושי במשבר החברתי-כלכלי. חלוקת העבודה חסרת הדמיון והאוטומטית למעשה, התלות בהיררכיה וההסתגרות המקצועית-חברתית, גרמו לדיכאון, משום שהתגובה עליהן לא קראה לפעולה או אסרה את העשיה. כאמור, זהו ההסבר של הפתולוגיה האישית והחברתית; וממנה אפשר להתרחק רק על-ידי הדמיון והיצירה – אם כי אין זה מהדברים הקלים. הרבה יותר תדיר ומקובל הוא לברוח אל קבוצות השוליים, אל הפשע, הסמים, אי-ציות אזרחי וחוסר הבנה של אורח החיים האחראי לדיכאון זה.

פרופסור יארוסלב וואנק חקר את התפתחות התהליכים החברתיים במסע מאיזון כוללני אחד למשנהו, דרך שלבים של חוסר איזון. הוא סבור, כי במצב הקיים אפשר יהיה להגיע למצב של איזון בללי, רק אם, בין יתר האמצעים, תונהג הגדרה עצמית בשטח הכלכלי. הוא משרטט דגם של כלכלה שיתופית כאמצעי לפיתוח כלכלי, בייחוד עבור המדינות המפגרות יותר.

המפנה שחל בתיאוריה של הפיתוח, כפי שבא לביטוי במסקנה זו על הצורך בפיתוח כולל, משמעותו שיש לקחת בחשבון לא רק את המשתנים החומריים והכלכליים אלא גם את הגורמים החינוכיים, התרבותיים, הפסיכולוגיים, הרגשיים וכו', שכן אי-אפשר לפתח רק היבטים בודדים. הכללת משתתפים חדשים בהתאגדויות, על בסיס קואופרטיבי וקהילתי, שיקחו חלק בהחלטות על העדיפויות בביצוע ועל התיקונים הדרושים למימוש התפניות – יש בכך משום מימד חדש באפשרויות של עבודה משתפת בקהילות, נוכח המשבר של ימינו. בהקשר זה, יש גם חשיבות לחשיבה מחדש ביחס לגודל הרצוי של היחידה הפוליטית והכלכלית, המאפשר ליחיד להרגיש עצמו בסביבה מוכרת ומתאימה, כמסגרת נחוצה לאיזון ההשתתפות. נזכיר בענין זה את דעותיהם של שומאכר ורוסנוואלון.

פעילות גלובאלית וקהילתית

כדי שנוכל להתגבר על חוסר האיזון של תקופתנו – שביטויו החיצוני הוא השימוש באלימות, שהתפשט לכל הקבוצות המסתגרות והנאבקות בתחרות על השלטון, והמשתדלות להפוך את היריב לשעיר לעזאזל על הניגודים הפנימיים בתוך כל קבוצה – נדרשת אסטרטגיה של דחיפות ויחד עם זאת של אורך נשימה. הדחיפות נובעת מעצם חומרת המצב ולנוכח החשש מפני הריבוי הטבעי של המין האנושי. עלינו להפיץ את המידע ואת אמצעי התקשורת שיהיו לנחלת הכלל, כדי שיוברר כי הישרדותנו כמין – היחיד מבין בעלי החיים שיש לו הכרה עצמית – היא בהכרה סולידארית וגלובאלית. מכאן שהן חמרי הגלם והן מקורות האנרגיה – ומעל לכל הידע הטכני שבלעדיו שני הראשונים הם חסרי ערך – צריכים להשתייך לכלל האנושות. שאם לא כן, כותב לבוריט, המיסוד המילולי של זכויות האדם לא יאפשר לו להבטיח את זכותו לחיים.

אולם יחד עם המבצע העולמי לפרסום האסטרטגיה הגלובאלית של ההישרדות, שיש המגדירים אותה כתמימה או כאוטופית, עלינו לקדם ביצועים קונקרטיים שיאפשרו נסיונות מעשיים של שיתוף קהילתי, של שיתוף פעולה סולידארי, כדי לחזק את הנעשה על-ידי חברי הארגונים שלנו בתחומים של חינוך, כלכלה ופוליטיקה. פעולה קהילתית זו אינה מנוגדת כלל לפלורליזם, לחופש הדעות האידיאולוגי, הפוליטי או הדתי של חבריה.

(המשך בעמ' 41)

Die Neue Gesellschaft

היינר ליכטנשטיין

להרוג יהודים עשירים

פוליטיקה מוניציפלית, גרמניה 1986

"הבר סגור היום" - אומרת ההודעה באותיות קידוש לבנה על־גבי דלת הכניסה של הפונדק הגדול ביותר ברובע פש שבקורשנברויך, (עיירה במדינת נידר־סאקסן, קרוב לגבול ההולנדי - המע'). משני עברי הרחוב בחזית בית־המרזח אין עוד חריץ פנוי לחניה. במקום שבימים אחרים רואים בקושי נפש חיה בשעה 6 בערב, צמודה מכונית למכונית. הבעלים יושב בבית־המרזח. האולם, כ-20×8 מטר גודלו, מלא עד אפס מקום. בתווך יושבים חברי עיריית קורשנברויך, מאחוריהם מצטופפים האזרחיות והאזרחים - אולי מאתיים, אולי יותר.

בדיוק בשעה 6 פותח ראש העיר, הרוזן פון מירבך ואדון פון שפה, את הישיבה. הוא חוזר ומחדש קבל עם ועדה את התנצלותו על שאמר בישיבת הוועדה הראשית של מועצת קורשנברויך, ב־16 בינואר, שאם רוצים להיענות לכל התביעות מן השלטון "צריך היה להרוג כמה יהודים עשירים." אין זה מטבעו, כאדם, כנוצרי וכפוליטיקאי, לפגוע בבני־אדם. עתה הוא יעזוב את הישיבה.

פורצות תשואות. זרי פרחים מוגשים לאדון הרוזן. קריאות "הידד." לא כדי להביע הסכמה להליכתו הביתה של הפוליטיקאי הנוצרי-דמוקרטי (CDU) באות מחיאות הכפיים. התשואות מביעות אהדה. לאחר מכן משתרר שקט באולם. יו"ר סיעת הסוציאל־דמוקרטים עולה לבמה ומסביר מדוע הסיעה דורשת את התפטרותו של ראש

מתוך Die Neue Gesellschaft, **ירחון המפלגה הסוציאל-דמוקרטית בגרמניה, כרך 33, 2, פברואר 1986.**

הכותב הוא עתונאי ועורך פוליטי ב"שידורי גרמניה המערבית", קלן. תרגום: רות הדס.

(המשך מעמ' 40)

באשר לעמים הלטינו־אמריקניים, האסטרטגיה הזאת יכולה להיות מודרכת על־ידי המסורת הקהילתית המושרשת, שהתבטאה באסיפות השכנים, מועצות הערים וארגוני הכפריים שהיו מעבדים ביחד את אדמותיהם - כל מה שמנואל ליזכאנו כינה המהפכה הקהילתית, או "חברת החפשיים" של קהיליית עמי אמריקה הלטינית. כן יוכל לשמש אותנו אותו זיכרון אנטרופולוגי, שלעולם לא יישכח לחלוטין, של ארגון עצמי ושל ניהול עצמאי ומשחרר, המושרש בצורות השונות של בעלות קהילתית על הרכוש, ושיש בו ברירה אמיתית של "אלטרנטיבה קהילית" לטינו־אמריקנית.

העיר. ביטויים כפי שהשתמש בהם הרוזן סללו לפני חמישים שנה את הדרך לשואה. פויה, שערוריה! זעם מצד רוב הקהל. נציג הסוציאל־דמוקרטים נאלץ להמתין עד שניתן לו לסיים את דבריו. אחריו מגיע תורם של ״הירוקים״, המפלגה הליברלית, ולבסוף יו״ר סיעת הנוצרים־הדמוקרטים. הירוקים והליברלים דורשים התפטרות, הנוצרים־הדמוקרטים רק מגנים, אך לאחר מכן רוצים להביע אמון באדון הרוזן. הסכמה נלהבת בקהל.

כך עוברות חמישים הדקות הבאות. בהצבעה שמית, תומכי ההתפטרות נוחלים מפלה. ואחרי־כן ניתן זמן לשאלות. אחד מבקש לדעת מדוע הסוציאל־דמוקרטים דורשים את ההתפטרות רק אחרי זמן רב כל־כך. ראש הסיעה הסוציאל־דמוקרטית נבוך, הוא חוזר וקורא את מה שכבר הביא קודם לידיעת הציבור; קשיים של עיתוי. נודע לציבור, כי עוד אחרי שהרוזן הביע את דעתו בדבר הצורך להרוג יהודים אחדים, הזמינו אותו החברים הסוציאל־דמוקרטיים לנאום במסיבת יובל של מפלגתם. צחוק לעגני מהדהד באולם.

השאלה הבאה: בקרוב ייפתח בעיר דויסבורג שבוע האחווה. מה דעת הסיעות על שבועות מעין אלה? כולן בעד, הכל היו רוצים שגם בקורשנברויך ייערך שבוע כזה. אחדות הדעים במועצת העיריה מוחצת. שותפות של כל הדמוקרטים. השאלה הבאה: מי הלין לאחרונה בביתו ישראלים צעירים, שהוזמנו על־ידי הכנסיה האוונגלית של קורשנברויך? רק אחד בכלל שמע על אירוע כזה. האם המגעים עם ישראל רצויים? כן, בוודאי. כבר ב־12 במארס אמורה מקהלה כנסייתית לצאת לביקור גומלין לישראל, במימון ״תכנית הנוער״ של המדינה. אחד אומר שהוא מתפלא: מדוע אומרים תמיד ״ישראלים״ ואף פעם לא ״יהודים״? אבל הרי ממילא כולם ישראלים.

קוראים מכתב של אשה זקנה מלינגן על נהר אמס. היא יודעת, שרוב היהודים היו עשירים; אם כן, לא כל־כך נורא מה שהרוזן אמר. איש מבוגר רוצה לדעת, אם גם אסור כבר לומר, ש״יש רעש כמו בבית־ספר של יהודים״? הפוליטיקאי הסוציאל־דמוקרטי, היו״ר בישיבה, אינו יודע בדיוק מה לענות.

לבסוף ניגש איש מבוגר למיקרופון. הוא מצטער על האמון שהובע לראש העיר. הוא מוסיף בקול נמוך, שבתור אזרח בקורשנברויך הוא חש, שהיום הרגו אותו. הוא יהודי. קריאה מן הקהל: ״מדוע אינך מקבל את התנצלותו של הרוזן?״ ״אינני יכול״, הוא לוחש למיקרופון, ומפלס לעצמו דרך לשוב למקום העמידה שלו. בסמוך לכך מסתיימת הישיבה הרשמית, נדחקים בכיוון לדלת, קובעים פגישה על כוס בירה של שעת דמדומים. השעה 8 בערב. הטלוויזיה המערב־גרמנית שידרה שיחה קצרה עם היהודי מקורשנברויך. האנשים אומרים: ״כמובן, שוב המאפיה האדומה בטלוויזיה״, ונוסעים לבית המרזח הבא.

Challenge

ולטר ו. הלר

ממשלה פעילה - מפתח לצמיחה

בתקופה שבה מותקפת פעילות ממשלתית, במיוחד בתחום הכלכלי – כאשר הנשיא רייגן מבשר למדינה בסגנונו החינני, המרגיע־כביכול, אך המעורר דאגה למעשה, כי השפעת הממשלה על הכלכלה היא הרסנית ומכלה, וכי תרומתו הגדולה ביותר היא להוציא את ידי הממשלה מכיסינו ולהוריד את עול הביורוקרטיה הממשלתית מעל גבינו – על רקע זה, כדאי לנו במיוחד לבחון את תפקיד ממשלת ארה"ב בכלכלה, בעבר ובעתיד.

אתחיל בהשוואה, בקווים כלליים, בין ביצועיה הכלכליים של ארה"ב לפני ואחרי עידן האקטיביזם הממשלתי.

ראשית, **לגבי יציבות כלכלית**: אם נוציא את השפל הגדול של שנות ה־1930 – שהרי לו היינו כוללים אותו, היה האקטיביזם הכלכלי שלאחר המלחמה נהנה מיתרון סטטיסטי בלתי־הוגן – אנו רואים, כי הכלכלה הטרום־מלחמתית התאפיינה בכשנה אחת של מיתון על כל שנה של צמיחה. ואילו בתקופה אחרי המלחמה היתה זו שנת מיתון אחת על כל ארבע שנות צמיחה. המשברים לפני 1930 היו גם ארוכים יותר וגם עמוקים יותר מאלה שלאחר המלחמה; סטיית התקן, יחסית לגידול המגמה, היה גדול פי שניים לפני המלחמה מאשר לאחריה.

שנית, **לגבי צמיחה כלכלית**: שוב, הנצחון לעידן האקטיביזם הכלכלי. בהשוואה לשיעור צמיחה ריאלית של 2.8% בממוצע בין השנים 1909 ל־1929 (ו־2.3% בין השנים 1929 ל־1948), היה קצב הצמיחה לאחר המלחמה גבוה יחסית – 3.8%. אולם אחרי 1973 החלה האטה, שהתגברה עוד יותר בשנות ה־80.

שלישית, **לגבי ניצול פוטנציאל התל"ג**: הכלכלה האקטיביסטית שלאחר המלחמה ניצלה חלק גדול הרבה יותר מהפוטנציאל שלה מאשר הכלכלה הטרום־מלחמתית. מדידת "פער הנטו", מתחת לקווי המגמה המחברים בין שנות שגשוג, מראה, שפער זה הסתכם ב־5% מהתל"ג בממוצע בשנים לפני המלחמה (גם כאן בלי שנות השפל הגדול), אך בפחות מ־1% בשנים שלאחר המלחמה, מ־1948 ועד ל־1979.

השפעת המדיניות הציבורית

ובכן, מאין אותה קידמה? לא אוכל לענות לשאלה זו כפי שענה ריצ'ארד ניכסון בנאום בעיר ג'קסון, מיסיסיפי, במסע הבחירות של שנת 1960, בתגובה

מתוך CHALLENGE, כתב־עת לעניני כלכלה, ארה"ב, כרך 29, מס' 1, אפריל 1986. כדי להתרכז במסקנות לעתיד, החשובות לקורא הישראלי, נאלצנו לקצר את המאמר בכמה מקומות, בעיקר בחלק הראשון, הדן בהיסטוריה הכלכלית של ארה"ב.

הכותב הוא פרופסור לכלכלה באוניברסיטה של מינסוטה, והיה יו"ר המועצה הכלכלית אצל הנשיאים קנדי וג'ונסון. תרגום: שרון נאמני.

להערת ראש העיר שבמשך 12 שנות כהונתו הוכפלה אוכלוסיית העיר. ניכסון השיב: "מאין אותה קידמה? מקורה העיקרי לא היה הממשלה, אלא פעילותם של מאות אלפי תושבי מיסיסיפי, כפר־טים, שניתנה להם הזדמנות לפתח את חייהם בכוחות עצמם." בניגוד לתשובת ניכסון הייתי אומר, שיש לזקוף את שיפורי הביצועים – ובמיוחד את היציבות הכלכלית המוגברת – לזכות המדיניות הציבורית. השפעתו המייצבת של מגזר ציבורי גדול יותר – הן בתחום המיסוי והן בתחום הצריכה – שיחק, ללא ספק, תפקיד חשוב. יחד עם השפעה זו פעלה (גם אם לא תמיד בזמן הנכון ובמקום הנכון) מדיניות פיסקלית־מונטארית אג־רסיבית, שהבטיחה למקבלי החלטות במגזר הפרטי שהמיתונים יהיו קצרים ורדודים יחסית, וכי השפל יישאר כנחלת העבר בלבד.

במקביל לשיפור בביצועים הכלכ־ליים בעידן האקטיביזם הכלכלי לאחר המלחמה, נצפתה ירידה דרמטית בשיעור העוני. מספר האנשים החיים בתנאי עוני ירד מכ־33% של האוכלוסיה בשנת 1947 ל־22% בשנת 1960 – ירידה שנבעה בעיקר מצמיחה כלכלית, וגם מהרחבה מסויימת בתכניות רווחה ציבוריות. לאחר מכן באה הצמיחה הרצופה של שנות ה־1960, יחד עם "המלחמה בעוני" ותכניות נוספות של "החברה הגדולה", שצמצמו את העוני הנותר עד כדי מחצית.

הנשיא רייגן טען, כי "בשנות ה־60 המוקדמות היו לנו פחות אנשים מתחת לקו העוני מאשר בשנות ה־60 המאוח־רות יותר, לאחר תחילת 'המלחמה הגדולה בעוני'." אולם בניגוד לכך, אנו מוצאים ב"דו"ח הכלכלי" של הנשיא לשנת 1985 (עמוד 264), שאחוז האוכלו־סיה החי בתנאי עוני ירד בהתמדה מ־22% בשנת 1960 ל־19% בשנת 1964, ל־12% בשנת 1969, ל־11% בשנת 1973. מאז הצליח הגידול בתשלומי העברה לפצות בקושי על ההאטה בביצועי הכלכלה, ושיעור העוני נשאר בתחום 11–12%, עד לנסיקתו הפתאומית בשנות ה־80.

השיפור המדהים במצב הקשישים הוא, אולי, ההוכחה המשמחת ביותר להצלחת מדיניות האקטיביזם הכלכלי־החברתי. אצטט רק עובדה אחת: לפני 25 שנה חיו 35% מקשישי אמריקה (מגיל 65 ומעלה) בתנאי עוני. עד לשנת 1984 ירד אחוז זה ל־12.4% – שיעור הנמוך בשני אחוזים משיעור העוני הכללי בארה"ב.

בנתיב הזכרונות

(---) השנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השניה היו שנים פוריות ביותר בתולדות המדיניות הפיסקלית שלנו. בשנים 1947 ו־1948 צברנו עודפי תקציב מתאימים (עובדה המוכיחה שאני מדבר על "היסטוריה עתיקה"). אז, במחצית שנת 1950, הכירה "הוועדה הכלכלית המשותפת" בפוטנציאל האינפלציוני הטמון במלחמת קוריאה, ובצעד הראוי לשבח הפכה את כיוון הכלכלה: היא לקחה הצעה לקיצוץ במיסוי, שכבר עברה חלק ניכר מתהליך האישור בקונ־גרס, ועזרה לשנותה להצעה להעלאה במיסוי. (---)

ב־1953, כאשר הנשיא אייזנהאואר פירק את מערכת הפיקוח על השכר והמחירים, שהונהגה שנים קודם לכן על־ידי הנשיא טרומן, הביקוש כבר צומצם במידה כה משמעותית עד שהגענו ליציבות כמעט מוחלטת בשכר ובמחירים. למעשה, השנים 1952 עד 1956 היו שנים רגועות מבחינת האינפלציה.

לעומת זאת, התקופה 1953-60, עם שלושה מיתונים תוך שבע שנים, לא היתה תקופה מוצלחת ביותר מבחינה אקטיביסטית. הדבר נכון במיוחד לשנים 1959 ו־1960, שבהן היתה המדיניות הפיסקלית־מונטארית הדוקה מדי.

לאחר מכן בא "תור הזהב" של שנות ה־60, ואיתו החייאה של "חוק התעסו־קה" משנת 1946. הנשיא קנדי ביקש מאתנו להזור ולקיים חוק זה כלשונו וכרוחו, בתרגמו את ניסוח החוק, המעור־

פל למדי, לקריאה לתעסוקה מלאה, יציבות מחירים, צמיחה מוגברת, ואיזון חיצוני - במסגרת האילוצים של שמירה על "כלכלה חפשית" וקידום שוויון ההזדמנויות בתעסוקה. צעדיו הכלכליים הבאים של קנדי כללו תכנית חלשה למדי למלחמה במיתון בשנת 1961, ותכנית חזקה לקיצוץ במיסוי ועידוד הצמיחה בשנים 1962-64.

במשך שנות כהונתו בבית הלבן הגשים קנדי ששה חידושים: הוא היה הנשיא הראשון, שהתחייב למטרות מספריות כהגדרה לתעסוקה מלאה (4% אבטלה) ולצמיחה (4.5% לשנה). הוא היה הראשון שאימץ מדיניות הכנסות, בצורת עקרונות שכר־מחירים מנחים, שפיתחה "מועצת היועצים הכלכליים" שלו. עקרונות אלה, וכן צעדי מיסוי שנועדו לעודד השקעות עסקיות ותמיכה בתכניות להכשרה והסבה מקצועיות, איפשרו לו לשמור על יציבות מחירים ראויה לציון בשנים 1961-65 - 1.2% אינפלציה לשנה. הוא היה הנשיא הראשון, שהעביר את הדגש במדיניות הכלכלית ממיתון התנודות של מחזור העסקים לניצול הפוטנציאל העולה לתעסוקה מלאה. תוך כדי תהליך זה שינה את מטרתו הכלכלית העיקרית משמירה על איזון תקציב לאורך מחזור העסקים לקיום תקציב מאוזן בתנאי תעסוקה מלאה. ולבסוף, קנדי היה הנשיא הראשון שאמר, כי גרעונות בתקציב עשויים לשמש כוח חיובי בהנעת משק רופף, אבול מיתונים, לעבר תעסוקה מלאה. (---)

במחצית 1965, בדיוק לפני ההסלמה בווייטנאם בחודש יולי, היינו עדים לצירוף כלכלי-סטטיסטי משמח. האינפלציה הסתכמה ב-1.5% בלבד; האבטלה ירדה בהתמדה עד כדי 4.4%; ההוצאה הבטחונית המשיכה בירידתה בת ארבע השנים, מ-9% מהתל"ג ב־1960 ל-7% ב־1965; ועודף בגודל שלושה מיליארד דולר בתקציב המזומנים.

תחילת הדעיכה

אז באו שנות וייטנאם האפלות, בתחום הכלכלה לא פחות מאשר בתחום מדיניות החוץ. שלא כמו בשנים 1950-51 לא הפכנו את הכיוון, למרות אזהרותיהם של "הוועדה הכלכלית המשותפת" ושל רוב יועציו הכלכליים של הנשיא ג'ונסון. (דוגמה אופיינית היתה נסיעתי לחוותו של ג'ונסון, כדי להתחנן לפניו להעלות את המיסים - דעתי לא התקבלה. למעשה, לא הציע ג'ונסון העלאה במיסוי עד לתחילת שנת 1967; והעלאה זו בוצעה בפועל רק ב־1968 - ועד אז כבר ברח הסוס האינפלציוני מן האורווה...). (---)

כפי שהעדתי בפני "הוועדה הכלכלית המשותפת" ביולי 1970: "אין נוסחאות קסם, אין פתרונות מוכנים, אין דרכים קלות ליישב תעסוקה מלאה עם יציבות מחירים. עוד לא היתה כלכלה מודרנית וחפשית, שגילתה צירוף מדיני המסוגל להביא גם לתעסוקה מלאה והגברת צמיחה ממושכות, וגם ליציבות מחירים ממושכת." הכל טוב ויפה - אך מסתבר, שלאור נסיון שנות ה־70, דברי הביקורית שלי היו מתונים מדי.

צרות המדיניות של שנות ה־70 מוכרות היטב ואינן מחייבות סקירה נרחבת במסגרת מאמר זה.

ראשית, נזכיר את הכשלון הכלכלי של ניכסון - "הקפאות" ו"שלבים כלכליים" במסווה לזריקות עידוד למשק על־ידי קיצוצים במיסוי, הגדלות בהוצאות, והדפסת כספים מהירה - שהביא, כצפוי, התחממות־יתר של המשק.

יחד עם זאת, התאפיינו השנים 1973-74 בזעזועי היצע: העלאת מחירי הנפט פי ארבעה; עליה בת 40% במחירי המזון תוך שנתיים; הכפלת מחיריהם של חומרי גלם אחרים. תופעות אלה תרמו לגיבוש ה"סטגפלציה".

הזעזועים לא השפיעו, כמובן, רק על רמת המחירים בלבד, אלא גם על מקצוע הכלכלה כולו, בהנהגת הקיינסיאנים. למדנו לקח עצוב: באשר לשכר ומחירים,

לא כל מה שעולה, בעקבות מדיניות פיסקלית-מונטארית מגרה וסדרת זעזועים חיצוניים, יורד חזרה בשוק הגירויים המונטאריים וזעזועי ההיצע. למדנו מאז הרבה על שכר ומחירים, הנשארים בגובה רב גם ללא תמיכה פיסקלית-מונטארית גלויה. בכל אופן, הם נשארו גבוהים עד שדחפנו להם מנה של סאדו־מאזוכיזם: ״המיתון הכפול״ של שנות ה־ה־80, העמוק ביותר מאז השפל הגדול. (---)

בבואנו לסקור את כל התקופה שלאחר המלחמה, נוכל לזקוף לזכות האקטיביזם הכלכלי וחדירות ה״ניו דיל״ למסגרת השוק לא רק בניית הגנה איתנה נגד שפל כלכלי, אלא גם 25 שנים (1948 עד 1973) של פעילות כלכלית נמרצת ויציבות מוגברת. בכל־זאת, אפשר למתוח ביקורת על המדיניות הפיסקלית האנטי־מיתונית ולטעון, שלעתים קרובות, סייעה מעט מדי ומאוחר מדי; אפשר גם לומר, שהמדיניות המונטארית התנודדה בין רופפות־יתר להדיקות־יתר. העלאת המיסוי המאוחרת והמועטת למימון המלחמה בווייטנאם, יחד עם רופפות מונטארית בשנים 1967/68, היוו כשלון מוחלט, שגרם ל״סטגפלציה״ בשנות ה־70, המעיבה עד היום על מדיניות ההתפשטות הכלכלית.

ואף על פי כן, כדאי שנזכור: למרות הביצועים הכלכליים הגבוהים שאפיינו את התקופה בשנים 72–1949, עלתה האינפלציה באותה תקופה רק פעם אחת מעבר ל־6% (בזמן מלחמת קוריאה), והסתמכה בממוצע ב־2.3% בלבד. גם אם האינפלציה היתה, בסופו של דבר, מחיר האקטיביזם הכלכלי במגזר הציבורי, הרי תשלום מחיר זה נדחה בשנים רבות.

ההון פועל –
אבל ההשקעות פחתו

השגשוג המכושף
של שנות השמונים

בעת נעבור לשנות ה־80, עידן ה"אנטי־מעורבות־ממשלתית". בעצם, אחד האבות המייסדים של עידן זה היה ג'ימי קרטר, ליברל חברתי אך שמרן פיסקלי. אין אני מתייחס להסרת הפיקוח על התחבורה, התקשורת, והפיננסים – שבהם יש סיכוי נאות לתחרות לאחר שהפיקוח נכשל. ואין אני מתייחס לגיוס של מניעי השוק, מניע הרווח, והתועלת העצמית של המגזר הפרטי למען הגשת מטרות ציבוריות - בתנאי שניתן לעשות כן בלי להקריב מטרות וערכים ציבוריים; אפשר להביא כדוגמה את השימוש במיסוי כדי להפוך את זיהום הסביבה לדבר יקר ואת הסרת הזיהום לכדאית. מה שאני מדבר עליו הוא ההתנערות מתפיקודים ומאחריות בטענה שביצוע שרותים אלה היה בלתי־יעיל בעבר, או שצפויה סתירה בלתי־נמנעת ויקרה בין יעילות להגינות.

אך הנה, סטיתי מהנושא הנוכחי, שאני מכנה אותו "השגשוג המכושף" של שנות ה־80". אלו שדים מכשפים את שג־שוגנו בעידן חדש זה של התנגדות לפעילות ממשלתית? התשובה לשאלה זו מדאיגה, אם לא לומר מבהילה.

ראשית, ההאטה בצמיחה. אחרי שנהנינו מצמיחה ריאלית שנתית בשיעור 4.2% בשנות ה־60, ואחרי שהצלחנו לשמור על שיעור צמיחה ממוצע של 3.1% אף בשנות ה־70, הידרדרנו בשש שנות ה־80 הראשונות עד כדי פחות מ-2%. גם אם נניח הנחה אופטימית, שלא יהיה מיתון בארבע השנים הבאות, וכי שיעור הצמיחה הממוצע יגיע ל-3%, יסתיים העשור בשיעור צמיחה ממוצע של 2.4% בלבד. ואף אם ניקח בחשבון את ההאטה בגידול כוחות העבודה, נראה, כי שנות ה־1980 ייזכרו בתולדות הכלכלה כתקופה של ביצועים חיוורים.

שנית, שד הרחבת העוני. אחוז האוכ־לוסיה החי בתנאי עוני קפץ כמעט בשליש, מ-11.7% ב־1979 עד ל-15.3% ב־1983. עם ההתאוששות ירד שיעור זה עד ל-14.4% ב־1984; אך זהו עדיין השיעור הגבוה ביותר (למעט שנות רייגן) מאז 1966. כדאי לציין, שללא העברת מזומנים על־ידי הממשלה, היה שיעור העוני מגיע ל-25%, וכי העברות של לא־מזומנים, כגון בולי מזון, מורידות את שיעור העוני ל-9%. אולם אפילו זאת עליה של כ-40% לעומת סוף שנות ה־70. קיצוצי המיסים והתקציב של שנות ה־80 הקטינו את הכנסות העניים והגדילו את אלו של העשירים. ההצעה לרפורמה במיסוי, הכוללת נקודות זיכוי גבוהות יותר על הכנסה משכר, ניכויים תקניים וזיכויים אישיים, תהווה צעד רצוי לקראת שיפור תמונה עצובה זו.

שלישית, שד הפוטנציאל המבוזבז. אחרי חמש שנים, שיעור האבטלה עדיין תקוע בכ-7%; ובתום השנה השלישית להתאוששות, טרם הועלה שיעור ניצול יכולת הייצור מעבר ל-80%. משמעות הדבר היא, שאנו מבזבזים חלק גדול מפוטנציאל הייצור שלנו, גם אם הדבר נעשה לשם הגנה על ההישגים הגדולים והברוכים שהושגו בחזית האינפלציה.

רביעית, האכזבה בגידול הפריון. מול ההישגים הנכבדים בשטח הייצור עד 1985, ניצבים הישגי פריון קלושים בתחומים כלכליים אחרים.

שדים אחרים, שגרמו להרעה זו בצמיחה, באיכות חיים, ובניצול הפוטנ־ציאל, ואשר ממשיכים לכשפנו עד היום, הם שינויים מסויימים במדיניות הכלכ־לית:

* נתחיל בקיצוץ המפלצתי במיסים בשנת 1981. ראו איזו השתלשלות מעו־ררת חלחלה: (1) המאמץ המוגבר של מלחמת קוריאה, שמומן במלואו (פחות או יותר) על־ידי שלוש העלאות מיסים בשנים 1950 ו־1951; (2) המאמץ המוגבר של מלחמת וייטנאם, שמומנה חלקית על־ידי העלאת מיסים נמוכה מדי ומאוחרת מדי; ו־(3) המאמץ הבטחוני המוגבר של

רייגן, הגדול ביותר בתולדות ארה"ב בעת שלום, יחד עם הקיצוץ במיסים הגדול בכל תולדות המדינה – צירוף העתיד ליצור את הגרעון הגדול ביותר בהיסטוריה.

* בין השנים 1950 ועד 1979 הסתכם הגרעון הפדרלי הממוצע בפחות מ-1% מהתל"ג. היום הוא עולה על 5% מהתל"ג; זהו, ברובו, גרעון מבני ולא מחזורי.

* הגרעונות הגדולים ושיעורי הריבית הגבוהים העלו את ערך הדולר באופן מופרז והביאו לגרעונות מסחריים עצומים. בסוף שנות ה־70 הסתכם הגרעון המסחרי בכ־25 מיליארד דולר, שמומן בקלות על־ידי זרימת הכנסות מהשקעות מחוץ לארה"ב. היום מסתכם הגרעון המסחרי בכמעט 150 מיליארד דולר, ללא כל קיזוז מהכנסות שרות, שכן הפכנו למדינה בעלת חוב נטו.

* ביצוענו הקודר בתחום החסכון וההשקעות הוא תופעת־לוואי הרת־אסון נוספת לגרעון הענקי בתקציב. במקום להגביר את ההשקעות, נכנסנו לבולמוס של צריכה, אשר מומן על־ידי חיסול נכסינו מחוץ לארה"ב, הסתבאות בזרם ייבוא אדיר, והורדת החסכונות וההשקעות הלאומיות לרמה הנמוכה ביותר מאז שנות ה־30. הואיל ודברים אלה מנוגדים לדעה הרווחת בציבור, אביא הוכחות מעשיות. ראשית: חסכונות הנטו **הפרטיים** – חסכונות של יחידים יחד עם חסכונות עסקיים, בניכוי השקעות לחידוש ציוד – הגיעו בשנת 1984 לכ-8% מהתל"ג. שנית: המדינה נאלצה לנצל כמחצית מחסכונות אלה למימון הגרעון הפדרלי, והתוצאה היתה ירידה בשיעור החסכונות **הלאומיים** מ-8% עד מעט יותר מ-4%. שלישית: הצליחו לשמור על שיעור השקעות נטו של כ-7% מהתל"ג רק על־ידי שאיבת כמויות אדירות של חסכונות מחוץ לארה"ב. אולם שיעורי החסכונות וההשקעות של תושבי ארה"ב ירדו לרמה הנמוכה ביותר מזה חמישים שנה.

מלבד התפתחויות כלכליות נוראות אלו, הצטיינו שנות השמונים גם בתופעה, שאלן בליינדר תיאר אותה יפה: "המונטאריסטים הציגו ראיות סטטיסטיות ללא תיאוריה. 'הקלסיקנים החדשים' הציגו תיאוריה חדשה ואלגנטית ללא ראיות. ואילו אנשי כלכלת־ההיצע החדשה שילבו שתי טקטיקות אלה, והציגה לא תיאוריה ולא ראיות."

אכן, זאת נקודה נוספת. סופר־כלכלת־ההיצע נחלה מפלה איומה: המונטאריזם לא הביא תוצאות, והציפיות הרציונליות מהתיאוריה האלגנטית לא התגשמו. על רקע זה עשו הקיינסיאנים הערכת מצב חדשה. בדגם הכלכלה שלהם הם שילבו את "שיעור האבטלה הטבעית" של מילטון פרידמן, פיתחו תיאוריה אמינה של קשיחות יחסי שכר־מחירים, וחוזרים, כנראה, לעמדה אינטלקטואלית–מדינית איתנה. באקלקטיות, בפרגמטיזם ובריאליזם הצליחו הקיינסיאנים לחזור לזירה.

ועכשיו – לאן?

ועכשיו, לאן מועדות פניה של הכלכלה האקטיביסטית? ישנו שפע של רעיונות חדשים – ואחדים מהם אפילו טובים – אך לא נוכל להגשים אף אחד מהם, אלא אם נחזיר את התנאים החיוניים לצמיחה כלכלית מהירה וממושכת יותר, ונפסיק את בולמוס הצריכה שטופחה על־ידי מדיניות פיסקלית לא־אחראית – כביכול, כדי להחזיר נשימה חפשית ליזמה הפרטית. איזה מצב נלעג: הגרעונות המפלצתיים, שנוצרו בשם נשימה חפשית מונעים מהמשק את החמצן הדרוש לשם צמיחת החסכונות וההשקעות הפרטיים.

אולם כדאי לזכור, שרק בעזרת תמרונים מיומנים נוכל להצליח להחזיר את הכלכלה למסלול של צמיחה לטווח ארוך, תוך שמירה על תנופת התפשטות בטווח הקרוב. ברור, שהצעד הראשון והחיוני יהיה הקטנת גרעון־הענק המוצץ את דמה של הצמיחה, משום שהוא סופג

יותר ממחצית מחסכונותיו הפרטיים. יש לקוות, כי תהליכים תקציביים יובילו לשילוב העלאות מיסים עם קיצוצי תקציב נסבלים.

שנית, אף תוך כדי שינוי המדיניות הפיסקלית לקראת יותר הגבלות, אנו חייבים לקיים, ואף להגביר, את רמת הביקוש המצופי במשק. כאן אנו באים לתמרונים המסובכים: קיזוז ההקטנה בביקוש המצרפי, הנובעת ממדיניות פיסקלית מגבילה יותר, על־ידי מדיניות מונטארית מגרה יותר. הדבר מחייב השגחה, הן למען החלפת ההוצאה הצרכנית על־ידי השקעות מוגברות, לשם הקטנת הגרעון התקציבי וירידת שיעורי הריבית, והן למען העברת הביקוש ממוצרי ייבוא למוצרים מקומיים, לשם הקטנת הגרעון המסחרי. כלכלת השוק לבדה, ללא מעורבות פעילה, לא תוכל לבצע שינויים אלה.

שלישית, בעולם של כלכלה פתוחה נצטרך לפקוח עין גם על הפרטנרים שלנו למסחר. ככל שנקטין את הייבוא ונגדיל את הייצוא, אנו עלולים להזיק לכלכלתן של מדינות אחרות, אלא אם כן נמצא דרך יעילה לפיתוח שיתוף בינלאומי מוצלח במדיניות כלכלית.

רביעית, נצטרך לשנות את מדיניות המבנה שלנו, וליישם בה את הנחות כלכלת־ההיצע הקלסית, המיועדים לתגבור יכולת הייצור ופריון העבודה – החל בהגברת ההשקעות בתשתית הפיזית, בכושר חשיבה אנושית, ובמחקר, וכלה בעידוד החסכון וההשקעות הפרטיים.

לאורך כל התהליך תישאל השאלה הנצחית: האם הנסיון לשפר את ביצועי הצמיחה וההתפשטות שלנו ידליק מחדש את משואת האינפלציה?

לקחי ההיסטוריה

מה אומר לנו הנסיון ההיסטורי על הצורך בריסון התיאבון להתפשטות וצמיחה, על מנת למנוע את האינפלציה? האם אנו מיישמים את לקחי העבר שלא כהלכה – כדוגמת החתול שהתיישב פעם על תנור חם והמסרב עתה לשבת גם על תנור קר? יתכן, שהאיזון בין אבטלה לאינפלציה השתנה בינתיים לטובתנו. הורגשה ירידה חדה בלב־לבה של האינפציה – כלומר, בנורמות שכר; למשק יש יכולת פעולה בלתי־מנוצלת; ומגמות אלו מתחזקות עוד על־ידי ירידה במחיריהם של הנפט ושל סחורות "רכות" בעולם. אם כן, האם לא הגיע הזמן לבדוק את האפשרות למדיניות מכוונת לעידוד הצמיחה וההתפשטות?

ומכיוון שאין כל ערובה לכך, שהצמיחה לבדה תצמצם את אי־השוויון במשק – ואף גרוע מזה: מכיוון שהעוני מתמקד לאחרונה דווקא במשפחות חד־הוריות וילדיהן – אי־אפשר להיות בטוחים שהצמיחה תביא תועלת לכל. אם כן, האם לא הגיע הזמן שנפסיק לבקש מהעניים ומהכמעט־עניים לשאת את מרבית העול של מימון המאמץ ההגנתי המוגבר? והאם לא הגיע הזמן שנאמר די לבושה הזאת, המבתטאת בהסתבאות בייבוא ובאמצעים האמורים להיות מוקדשים להשקעה ולצמיחה – הכל בשם "הכלכלה החפשית", ועל רקע גרעונות בלתי־אחראים, ובהשראה של נשיאות הרואה במיסוי לא את המחיר שעלינו לשלם תמורת הציוויליזציה, אלא את שורש הרע הכלכלי? האם לא הגיע הזמן שנפסיק לקפח את עתידנו בטרם נולד על־ידי הגבלת הצמיחה וצבירת חובות חיצוניים עצומים? (---)

אם כי ניתן לראות את הטוב גם בחידוש רב־מימדים בכלכלה הציבורית, עלינו להתחיל קודם כל בהכנות לפעולה פיסקלית; לנקוט צעדים מקובלים למדי לשם עידוד הצמיחה; ולנצל חלק צנוע מעושרנו העצום ומאפשרויות המיסוי שלנו לשם התחלקות בשפע עם העניים והמקופחים. אולי זה נשמע קצת מיושן – אך הראו לי משהו חדשני, שיהיה מוצלח יותר...

Capital&Class

גארת לוקסלי

טכנולוגיית המידע והקפיטליזם

את טכנולוגיית המידע ניתן לראות כאוסף של מכונות - מחשבים, מרכזות טלפונים, מעבדי תמלילים, תחנות עבודה מסוגים שונים, רובוטים, לוויינים, כספו־מטים, טלוויזיה בכבלים, וכו'. באופן כללי מחולקת טכנולוגיית המידע לשתי קבוצות: מחשבים וטלקומוניקציה. לשתי הקבוצות טכנולוגיה משותפת הקשורה לאלקטרוניקה דיגיטלית. ההבחנה בין מחשבים לציוד טלקומוניקציה היטשטש עם השנים, ומגמות ההתפתחות של שני התחומים נוטות להתמזג.

אולם טכנולוגיית המידע אינה מוג־בלת למכונות בלבד. אין פעילות אנושית שאינה מושפעת מטכנולוגיית המידע - בבית, במשרד, במפעל; בתרבות, בפולי־טיקה, בכלכלה. ריינקה (REINECKE) כינה את טכנולוגיית המידע בשם "המיקרו־פולשים" והציג את השאלה הפשוטה, "מה יש לי מזה?" שכן בחברות המערב נתפשת טכנולוגיית המידע ככלי המגדיל את ההשתתפות הפוליטית, הפנאי האישי, השוויון בין המינים ובין המעמדות, החופש, ויכולת הבחירה. אכן, טמון בטכנולוגיית המידע פוטנציאל אמיתי להתפתחויות כאלה; אולם היא עלולה להביא גם לתוצאות הפוכות - פחות שוויון, פחות חופש, פחות בחירה אישית, שלטון ריכוזי יותר, ועבודה מאומצת יותר ועצמאית פחות.

בחברה קפיטליסטית מהווה טכנולו־גיית המידע מכונה קפיטליסטית. הסביבה של טכנולוגיית המידע (מכונות, תוכנה, מוסדות) משקפת את מבנה החברה הקפיטליסטית ואת תשתיתה, המורכבת משליטת הגברים, משליטת הצפון על הדרום, ובעיקר מההגיון של ייצור לשם רווחים. הגם שטכנולוגיית המידע היא אמצעי ייצור חדש, המשלבת מספר טכנולוגיות חדשות, אין היא מהווה גורם מהפכני בהקשר הקפיטלי־סטי, אלא רק פיתוח של מכונות. היא פותחת גם תחומים חדשים לייצור קפיט־ליסטי, באמצעות מוצריה ושרותיה החדשים. הטלוויזיה בכבלים והמחשבים האישיים תורמים למסחור התרבות וכך מחדירים את הקפיטליזם לתוך ביתו של האדם.

טכנולוגיית המידע הינה שלב בקידום ההתפתחות הקפיטליסטית, מותאם לתנאים הקיימים. משבר הקפיט־ליזם הנוכחי נשאר משבר של מימוש רווחים, של התנגדות העובדים, של התפרצויות של תחרות נמרצת בין גורמי הון. יש גם משבר בינלאומי המתמקד בצורך לשלוט על יחידות של פעילות כלכלית הפזורות ברחבי תבל ובאישור השליטה על תהליך העבודה. תאגידים גדולים המשתמשים בטכנולוגיית המידע בצורה מוצלחת זוכים ביתרון תחרותי, המניע חברות אחרות ללכת בעקבותיהן.

מתוך CAPITAL AND CLASS, מוצא לאור על־ידי "הוועדה של כלכלנים סוציאליס־טים", לונדון, מס' 27, חורף 1986. בגלל אורכו הרב של המאמר, הוא מופיע כאן בקיצורים אחדים, העיקר של אותם הקטעים הנותנים פירוט רב של מצב המשק והשוק בעולם בענפים טכנולוגיים אלה. תרגום: שרון נאמני.

אם כן, לטכנולוגיית המידע שני מסרים: המסר לציבור (״טכנולוגיית המידע תביא לכם תועלת ותשנה את חייכם לטובה״), והמסר להון (״אם לא התמחשבת, אבדת״). מקור המסר השני הוא השוק; מקור המסר הראשון הוא ההגיון הקפיטליסטי. ובכל־זאת דרושה לגיטימציה לטכנולוגיית המידע, אם עליה להתקבל בצורה חלקה – ולכן מטפחים אותה על־ידי יצירת מיתוסים עליה.

טכנולוגיית המידע כרוכה בהעברת אותות אלקטרוניים ממקום למקום, לעתים קרובות גם מעבר לגבולות. לכן, עקרון מתן עדיפות עליונה לזרימה החפשית של מוצרים, שרותים, וכן מידע הינו חיוני לטכנולוגיית המידע. אותו עקרון מכתיב את צמיחת תהליך הסרת הפיקוחים, כלכלת־ההיצע, טיפוח המגזר הפרטי.

המצאתה של מכונת הקיטור הביאה לאמצעי ייצור ותקשורת חדשים, ואיפשרה חדירת המערכת הקפיטליסטית לאזורים חדשים בעולם ולתחומים חדשים בפעילות כלכלית. גם טכנולוגיית המידע הינה מרכיב חדש במתכון הענק של הקפיטליזם – מרכיב העתיד לשנות את אופן הכנתן של מנות רבות, לבשל מנות חדשות ולסלק מנות שסר חינן. אך טעמה הבסיסית של ״הארוחה״ נשאר כפי שהיה. (---)

ההכרח הצבאי

צרכי המימסד הצבאי מהווים כוח מניע חשוב בהתפתחותה של טכנולוגיית המידע. המחשבים פותחו כדי לפתור בעיות של הצפנה, פיענוח, ובליסטיקת טילים. הטכנולוגיות המיקרו־אלקטרוניות חייבות את קיומן למירוץ החלל: טילי החלל של ארה״ב היו קטנים מאלה של בריה״מ ולא יכלו לשאת חומרת מחשבים רבה, כי לא ניתן היה ליישם בהם מטען דלק יעיל דומה לזה של הטילים הסובייטיים. המיזעור פתר את הבעיה. מפקדי צבא מקבלים מידע מבצעי ממקורות רבים וזקוקים למחשבים לשם עיבוד מידע מורכב זה. מערכות בטחוניות שלמות, כגון ״פיקוד ההגנה האוירית של ארצות צפון אמריקה״ מסתייעות היום במחשבים המטפלים בכמויות עצומות של נתונים ואף יוזמים החלטות על סמך נתונים אלה.

לצבא גם ענין רב בטלקומוניקציה, בגלל הצורך בשליטה על היערכות נרחבת של יחידות ובקבלת מידע צבאי ומודיעיני. פותחו טכנולוגיות טלקומוניקציה מיוחדות לשם ציתות לתקשורת ״עוינת״. גם הענין בכיבוש החלל נובע מהצורך במודיעין התראתי. מפקדת הכוחות המזויינים הבריטיים מהווה היום חלק מרשת מודיעין תקשורת גלובלית, המתפרסת על רבות מתוך ארצות העולם ״המערביות״ – מארה״ב ועד אוסטרליה. בסוכנות הבטחון הלאומי של ארה״ב, ישנו אולם המכיל כ־45 דונם מחשבים. עקב הצורך בתקשורת בין מפקדים (למשל, בין מפקדי טנקים, מפקדי גדודים, מפקדי אוגדות, וכו׳) קמה מגמת התמזגות בין המחשבים לטלקומוניקציה, שכן ההפרדה בין שני התחומים מגבילה את קשת היישומים של שניהם.

בינאום ההון

ישנה מטרה אחת, המשותפת לתאגידים רב־לאומיים ולצבא: הצורך בשליטה על יחידות פזורות. יש מגמה מואצת לבינאום הייצור, החלוקה, והחליפין. מזה זמן רב נסחרים חומרי גלם וסחורות בשווקים בינלאומיים; ומאז מלחמת העולם השניה היינו עדים לבינאום ההון התעשייתי והפיננסי. (---) למשל, המוסדות המנהלים את קרנות הפנסיה בבריטניה (כ־100 מיליארד ליש״ט ב־1984) פרסו את רכישותיהם ברחבי העולם, כולל נכסים ומניות מחברות אירופיות, אוסטרליות, יפניות ואמריקניות. מחצית המניות שרכשו בשנת 1983 נרכשו בחו״ל. ב־1984 פעלו 470 בנקים זרים בלונדון, בהשוואה לכ־80 בסוף שנות ה־1950. ב־1973 הלוו בנקים (בריטיים

וזרים) הפועלים בבריטניה 39 מיליארד ליש״ט לתושבי חוץ; כעבור 11 שנים, ב־1984, הסתכמו הלוואות חוץ אלה ב־465 מיליארד ליש״ט.

לונדון אינה מרכז הפיננסים היחיד: גם ניו־יורק וטוקיו הן מוקדים עיקריים להון פיננסי. בינואר 1985 היה המחזור היומי בשוק מטבע החוץ בניו־יורק פי 10 מסך הייבוא והייצוא היומי בארה״ב. נתו־נים אלה מטעימים, שנפח זרימת המידע בתחום ההון הפיננסי גדול בהרבה מזה של ההון התעשייתי. הם מצביעים גם על הצורך החיוני באמצעים לטיפול במידע בסביבה פיננסית מפוזרת ומלאת אי־ודאות. ללא טכנולוגיות הטלקומוניקציה והמחשבים, לא היתה פעילות זו יכולה להגיע לקצבה הנוכחי.

תהליך הגלובליזציה היה גורם לקשיים חמורים לארגונים החפצים בשליטה ותיאום מלאים על כל יחידה פנים־ארגונית, תוך כדי בדיקה מתמדת של הסביבה. לשם ביצוע תפקודי הייצור, החלוקה, והחליפין, חייב המידע הדרוש לעבור איסוף, אחסון, מחזור, טיפול, עדכון, שידור וקליטה. ארגונים אלה חיפשו פתרון טכנולוגי לבעיה זו ומצאו אותו, כמו הצבא, בטכנולוגיית המידע. התחרות מחד, והשאיפה לרווחים מאידך, מסבירות את הדרישה לפיתוח טכנולו־גיית המידע בשרות ההון הגלובלי. (---)

איגוד הטלקומוניקציה הבינלאומי מעריך, כי הכנסותיהם השנתיות של מינהלי טלקומוניקציה (כגון ״בריטיש טלקום״) מסתכמות בכ־250 מיליארד דולר, וכי תכניות ההשקעה של אותם מינהלים שוות כ־100 מיליארד דולר בשנה. בשנת 1982/83 הסתכמו הכנסו־תיה של ״בריטיש טלקום״ ב־6,414 מיליון ליש״ט; באותה שנה נרשמו לזכותה רווחים (לפני רבית וניכוי מס) בסך 1,751 מליון ליש״ט.

הרווח יכול לבוא הן מייצור תוכנה והן ממכשירים לטכנולוגיית המידע. למשל, חברת ITT זכתה לאחרונה בחוזה, בשווי המוערך בכ־4 מיליארד דולר, לייצור מכשירי רדיו טקטיים לצבא ארה״ב. בשנת 1981/82 הוקצה סך 1,208 מיליון ליש״ט מתוך תקציב הבטחון של בריטניה לאלקטרוניקה (בתחום טכנו־לוגיית המידע); רק לציוד אווירונוטי (שהוא בעצמו צרכן גדול של טכנולוגיית המידע) הוקצה סכום גבוה יותר. מכירות של מחשבים אישיים באירופה (במגזר המקצועי) היו מעל למיליארד ליש״ט בשנת 1983. נוסף לכך, בשנים האחרונות נכנסו חברות רבות לשוק השרותים עתירי טכנולוגיית המידע, כגון הזמנות והפקת כרטיסים באמצעות מחשב, שרותי טלטקסט, וניהול מאגרי נתונים. חברות כגון ״רויטרס״ ו״הפיננשל טיימס״ הקימו שווקים למכירת מידע. רוב שרותי התקשורת עתירי טכנולוגיית המידע מיועדים לשימוש עסקי, ואילו לאנשים פרטיים מוצעים בעיקר שרותים פחות חיוניים. גורם המפתח בכל פעילויות אלה הוא מיסחור המידע.

הוכח, שניצול טכנולוגיית המידע מגביר את הפוטנציאל לרווחים במשרד ובמפעל כאחד, עקב השליטה המוגברת על תהליך העבודה, התפוקה המוגדלת, ועלות העבודה המוקטנת שהיא מאפשרת לכל חברה וחברה. על תכונות אלה מתב־סס שיווקה של טכנולוגיית המידע. ״מכונה זו אינה זקוקה להפסקות תה, לחופשות לידה, ואף לא לימי מחלה״ - כך סיסמתו הסמויה של מסע המכירות.

העברת משק למגזר הפרטי

העובדים באיגוד שרותי ההנדסה של הדאר הבריטי מספרים סיפור אירוני: ״כמה אנשים דרושים להפעלת ׳מערכת X׳?״ ״אדם אחד וכלב.״ ״מה עושה הכלב?״ ״מוודא שהאדם לא יגע במכונה!״ מערכת X היא מערכת מרכזות טלפון ספרתיות. בכל מינהלי הטלקומו־ניקציה הגדולים בעולם מתקינים כיום מרכזות ספרתיות דומות. הן מגדילות את הפוטנציאל לרווחים, הן על־ידי הקטנת עלות ההפעלה (עבודה, אחזקה,

שטח מבנים וכו׳) והן על־ידי השתלבות בשלל השרותים המסחריים עתירי טכנו־לוגיית המידע.

ברוב המקומות מנוהלת הטלקומו־ניקציה בידי מונופולין או כמעט־מונופו־לין – ועד לאחרונה, אלה היו בשליטה ממשלתית (למעט זו של ארה״ב). היום יש דרישה בכמה מדינות – ביניהן אוסט־רליה, יפן, מערב גרמניה, ובריטניה – למכור רשתות ציבוריות אלה למגזר הפרטי. דרישה זאת קמה יחד עם יישומה של הטכנולוגיה הספרתית בטלקומוני־קציה. באוסטרליה נקטעו תכניות המכירה על־ידי חילופי השלטון. אך ביפן ובבריטניה כבר הועברו נכסים אלה למגזר הפרטי, וגם בגרמניה המערבית הוחל בתהליך זה.

מנסים להצדיק את שינוי הבעלות מבחינה ״אידיאולוגית״, בתור אמצעי ליצירת דמוקרטיה של בעלי־מניות וקידום הייעול. אלא שטענות אלו מסוות את הסיבה האמיתית. גם אם מליון אנשים ירכשו כל אחד 200 מניות ב״בריטיש טלקום״, תסתכם בעלותם הקולקטיבית בכ־4% מהחברה – בעוד שלפני כן היא היתה כולה בבעלות ציבו־רית. ומונופולין פרטי איננו ״יעיל״ יותר ממונופולין ציבורי. הוא יכול להגביר את יעילותו הטכנית רק על־ידי זניחת התחייבויות חברתיות – כלומר, על־ידי חוסר־יעילות חברתית המתבטא בשלילת זכות הגישה. הסיבה האמיתית להעברות מהמגזר הציבורי לפרטי נעוצה במתן אפשרות להון הפרטי (הפיננסי) לנצל את הכנסותיהם ורווחיהם של ארגוני ענק אלה. אלא שתכניות ההעברה למגזר הפרטי קודמו בתוך מסגרת פופוליסטית, אגדת ההשתתפות והבעלות והשקר האידיאולוגי של ״חופש בחירה״.

עם ביצוע תכניות אלה נפתחו שוקי טכנולוגיית המידע לגורמים חדשים. אילו נשמרו מסגרות המונופולין של הרשתות הציבוריות או הפרטיות, היתה התפתחות זו מתבצעת בצורה איטית יותר, שכן גורמים חדשים אלה לא היו מסוגלים פיזית להדביק את קצב הסביבה המשתנה. אולם הודות להסרת הפיקוח על המסחר והתחרות ניתן היום לגלם רווחים בשווקים חדשים, המתפתחים בצורה לא־מתואמת. כך הם משרתים רק את האינטרסים של תאגידי הענק. לאלה שמחוץ לקהילת העסקים, ובמיוחד לאלה שאין להם טלפון, אין מקדישים תשומת־לב כלל.

רתימת טכנולוגיית המידע לתחרות ולשאיפה לרווחים חוללה שינויים פולי־טיים, שבאמצעותם הופסקו השליטה והתאום הממשלתיים של טכנולוגיית המידע והוגברה אוריינטציית השוק שלה. תכניות טיפוח המגזר הפרטי ו״הליברליזציה״ השפיעו גם על היבטים מסויימים של החלוקה.

המידע כסחורה וכמשאב

לעתים תכופות ביותר מוחזק המידע בבעלות משותפת. לעתים קרובות מחויי־בים ארגונים לפרסם מידע. חוקים ותק־נות שונים קבעו, שגופים משפטיים אלה ואחרים חייבים לספק מידע ללא תמורה. פרלמנטים מפרסמים רשומות מדיוניהם. משרדים וסוכנויות ממשלתיים מוציאים אף הם מידע לציבור. גם המידע הנצבר בספריות ציבוריות, מאגרי נתונים פתו־חים וכו׳ הינו נחלת הכלל. המידע הוא נכס חיוני לכל פעילות כלכלית. לפעמים הוא נובע ישירות מפעילות כלכלית; במקרים אחרים, הוא תוצר־לוואי שלה. ערכו של המידע כנכס עסקי הוא ברור. לכן משקיעים ארגונים בנכס המידע, תוך ציפיה לרווחים מהשקעה זו.

כמובן, אין די במערכת של בעלות משותפת כדי לאפשר לכל אדם גישה שווה לכל מידע, אבל התפתחות של מער־כות ״ספריה״ אפשר להגדיר כצעד שווי־יוני. בוודאי שמערכת הבעלות המשותפת על המידע, כפי שהתפתחה לאחרונה, מפלה הרבה פחות ממערכת הגישה שנש־לטה על־ידי מבנה העוצמה הכנסייתי

בעבר. אין כל ספק, שהבעלות המשותפת על המידע הינה תנאי ראשון לקיומן של חברות שוויוניות. בעלות משותפת זו יש לה גם קשר הדוק למושגי ''מדינת רווחה'' ו''הטבות חברתיות''. אי־אפשר לקיים תכנית הטבות חברתיות ללא מידע ציבורי על מטרות התכנית, תנאי הזכאות, וכו'; תכונה חשובה של מערכת הרווחה היא הפצת המידע באמצעות החינוך הציבורי.

כלכלת המידע מבוססת על תפישת המידע כסחורה. הדבר מתייחס לא רק למספקי המידע ''הגדולים'' (כגון ''רויטרס''), אלא גם לפעילויות רבות אחרות – כגון טלוויזיה פרטית, טלוויזיה בכבלים, ושידורים ישירים מלוויינים – שבהן הופכים המידע והבידור לסחורות ביתיות. הוא הדין לגבי שרותים רבים, המסופקים היום דרך חיבור טלפון/ מחשב אישי/טלוויזיוני. טכנולוגיות חדשות אלה מאפשרות מסחור יתר של התרבות, הופכות גם את התרבות לסחורה, מותאמת לתנאי הייצור הכל־ליים. טכנולוגיית המידע מגשימה את מושגי ''הכפר הכלל־עולמי'' ו''מרכז הקניות הכלל־עולמי''. היא מאפשרת את תכנונם, ייצורם, ושיווקם של המכונית ''העולמית'', המשקה הקל ''העולמי'', והמחשב ''העולמי'', תוך קיום התנאים הנדרשים לצריכה הפרטית.

כל פעילותנו השגרתית יוצרת מידע. אם מלקטים ואוספים מידע זה, ניתן להפכו לסחורה. פרטים על תחומי ההת־ענינות, ההכנסות, החובות, הרגלי הקניה, וכו' של בתי־אב וקבוצות נאספים ונסחרים באופן שגרתי. מה שהיה פעם ''שלנו'' נמצא היום בידי כל דכפין. מהותה של סחורה טמונה בבעלות פרטית עליה, כי רק באמצעות יחס זה מקבלת הסחורה ערך חליפין. כלכלת המידע תשאף להפיכת הבעלות המשותפת על המידע לבעלות פרטית בלעדית, כדי שהמידע (בתור סחורה) יוכל לחולל הכנסה פרטית.

המידע יכול להפוך דברים חסרי־תועלת לנכסים. זה נעשה באמצעות טכנולוגיית המידע והלוויינים האוספים מידע. הלוויינים צופים בשטחים עצומים, לרבות שטחים שאין אליהם כל גישה אחרת. באמצעות טכנולוגיית חיישנים מרוחקים ניתן להבחין בין סוגי תבואה, לבדוק את בריאות התבואה, לזהות את נוכחותם של מינרלים ומים, למדוד עומקם של מי־חופים, לעקוב אחר תנו־עתם של הדגים, להזהיר בפני שטפונות, לחזות את מזג האויר, ולחולל מפות. בארה''ב ישנם לוויינים כאלה, שפותחו בידי הממשלה הפדרלית והעומדים לרשותה. בימים אלה נמצאים לוויינים אלה בתהליך של מכירה לגורמים מסח־ריים פרטיים, כדי לממש את ערך החליפין של המידע הנאסף על־ידם. (כנראה שישנן גם תכניות למכור את לווייני מזג האויר האמריקניים.)

לאורך ההיסטוריה היו כמה נכסי־מפתח, כגון האדמה וההון, שאיפשרו לקבוצה ששלטה בהם שליטה בכל הקבר צות האחרות. עם התפתחות טכנולוגיות שונות, הולך ונכנס המידע לקטגוריה זו בגלל היותו נכס־מפתח במסגרת הפעי־לות הכלכלית של תאגידים גדולים, ובגלל הקסמים שהוא מחולל על חומרים חסרי־תועלת־לכאורה. יחד עם זאת, המידע־בתור־סחורה דורש בעלות פרטית המבוססת על הפקעה. דוגמה קיצונית לכך היא ''המוח המלאכותי'' והרובו־טיקה, המפקיעים את כישורי הפועל המיומן לטובת מוצרי טכנולוגיית מידע (רובוטים).

טבעו המשופר של המידע, המוגש על־ידי טכנולוגיית המידע, נובע מצר־כיהם המיוחדים של הצבא ותאגידי הענק. לחברות הרב־לאומיות ולמכונה הצבאית דרוש ניהול מידע מעודכן ביותר. הן חייבות להשיג ולקיים שליטה על פעילויותיהן, ואף על הסתירות בין פעילות אחת לשניה, כדי לשמור על מעמדן לאורך ימים. לתאגידים וסוכנו־יות רבים, המידע נדיר יותר (ונדרש יותר) מההון; מעמד חדש זה מקנה למידע את המעמד הפוליטי הקשור להון.

ברבזמן מקבל המידע־בתור־סחורה חשיבות ללא תקדים, הן כעצם נסחר והן כגורם המחזק את הקפיטליזם. השלב הנוכחי של התפתחות הקפיטליזם מתאפיין בהעלאתם של המידע ושל טכנו־לוגיית המידע לשורה הראשונה של נכסי־מפתח וסחורות־מפתח. המידע הינו צורת הון חדשה. כיוון שכך, ישיגו השול־טים במידע (שהם, בדרך כלל, גם השול־טים בהון) שליטה גם במדיניות הכלכ־לית.

טכנולוגיית המידע נחשבת גם לגורם וגם לתוצאה של עיצוב־מחדש של היח־סים בכלכלה, בפוליטיקה ובחברה. בשנת 1978 זיהו נורה (Nora) ומינק (Minc) את טכנולוגיית המידע כנושא־מפתח במשבר החברתי בצרפת, בטענם כי מיחשוב החברה הינו גורם מרכזי בסתי־רות בין הערכים הישנים לחדשים, בין האליטיזם לדמוקרטיה, נוסף להיותו קשור לשאיפה ליציבות כלכלית, קונסנ־סוס חברתי ועצמאות לאומית. נורה ומינק קיבלו את המידע וטכנולוגיית המידע כצורת הון חדשה, אשר השליטה בה איפשרה צורות חדשות של עוצמה ושליטה פוליטיים. אפשר לקבוע, שטכנו־לוגיית המידע יוצרת תנאים לחלוקה מעמדית חדשה - ״העשירים במידע״ לעומת ״העניים במידע״ - בין יחידים, קהילות, אזורים, מדינות, וגושים כלכ־ליים. יחד עם זאת, יש לזכור שעיצובה מחדש יכול לחזק את היחסים הקיימים, או לשנותם לחלוטין. התוצאה תלויה, במידה רבה, בהתפתחותם של הבסיס הכלכלי והכוחות הפוליטיים משני צדי המתרס. (---)

ריכוז והתמזגות בינלאומיים

הגורם העיקרי בעיצוב־מחדש הגלו־בלי של טכנולוגיית המידע כתעשיה הוא ריכוז ההון. ישנם מספר טיעונים כלכ־ליים בעד ריכוז באמצעות שיתוף פעולה. למשל, עלות הפיתוח של מרכזת ספרתית מוערכת בכמיליארד דולר; כדי להחזיר השקעה כזו, דרושה הכנסה ממכירות בסדר גודל של 14 מיליארד דולר. שיתוף פעולה מקטין את החלק מעלות הפיתוח, אותו חייבת כל אחת מהחברות המשתפות פעולה לממן. נוסף לכך, כדי להגדיל את ההכנסות ממכירות, חייבות חברות למכור גם מחוץ לשווקים המקומיים שלהן - דבר המהווה מטרה חשובה במיוחד לחברות אירופיות, שרובן קטנות יחסית. לכן, חברות כאלה נמשכות לבינאום באמצעות שותפויות או השתל־טויות; הנטיה היא ,שחברות אירופיות עוברות לארה״ב במקום להתפשט בתוך אירופה, תוך קיום קשרי טכנולוגיה עם יפן. רוב החברות מתמחות במגזר אחד משוק טכנולוגיית המידע - מחשבים, מיכון משרדי, טלקומוניקציה. הואיל וטכנולוגיית המידע הינה, בעצם, התמז־גותם של כל מגזרים אלה, נובעים שיתוף הפעולה והריכוז ממסלול התפתחות הטכ־נולוגיה ומדרישותיהם של המשתמשים. כך רכשה חברה של טלקומוניקציה גם חברות מחשבים, ואילו איי.בי.אם (מחשבים) רכשה חברות טלקומוניקציה.

ההתמזגות מאפיינת לא רק את התפ־תחות הטכנולוגיה, אלא גם את דרכי הפעולה של החברות במגזר זה. חברת טלקומוניקציה בריטית, שיש לה קשרים חזקים באירופה, ניסתה להשתלט על חברה בריטית ממשלתית, המייצרת מעג־לים משולבים, לשם גישה לשוק הבריטי. חברת ״אוליבטי״ קנתה את חברת ״אקורן״, יצרנית המחשב האישי. חברת אט״ט הקימה בספרד עסק משותף עם חברת טלקומוניקציה ספרדית. שיתוף הפעולה בינה לבין ״פיליפס״ מאפשר לה גישה לשוק האירופי המשותף - צעד שהביא לביקורת חריפה מצד גורמי הון צרפתיים, שטענו כי שיתוף פעולה כזה ״אינו אירופי״.

חברת ״איי.בי.אם יצרה קשרים עם ספקי מכשירים ושרותים. היא רכשה את ״רולם״, חברה אמריקנית המתמחה במר־כזות ספרתיות פרטיות קטנות, החיוניות לקידמה במיכון משרדי. חברת ״מריל לינש״ (סוכנות המניות הגדולה ביותר בארה״ב) מפתחת, יחד עם איי.בי.אם.,

מערכת אלקטרונית למידע ומסחר פיננ־סי. מערכות כאלה, הדרושות להון פיננסי, מספקות אמצעים לתנועות הון אלקטרוניות ולמיסחור המידע. ״סירס״ (חברה קמעונאית מובילה בארה״ב) וסי.בי.אס. (חברה גדולה לאמצעי תקשורת המונית) מפתחות, יחד עם איי.בי.אם., שרותי מידע ביתיים, המביאים את מיסחור התרבות ואת המידע־בתור־סחורה עד לבתים פרטיים. (---)

חברת ״אלקטל״ עוצבה־מחדש בידי ממשלת צרפת, כדי ליצור חברת טלקו־מוניקציה גדולה ממספר מקורות הון מקומיים וזרים. החברה השיגה שיתוף פעולה בינלאומי עם ״פיליפס״ בתחום הרדיו־טלפון, עם החברה האיטלקית ״איטאלטל״ בטכנולוגיה, ועם ״קסרר־קס״ בתוכנה. כן רכשה ״אלקטל״ את חברת ״רוניאו״ בבריטניה ואת חברת ״פרידן״ בארה״ב; וצפוי קשר כלשהו עם ״סימנס״ במערב גרמניה. ״פיליפס״ השתלטה על ״גרונדיג״; ״תומסון״ בצרפת השתלטה על ״טלפונקן״, ״סבא״ ו״נורדמנדה״.

התמזגות וריכוז הון אינם מוגבלים לחברות הפועלות כבר היום בתוך המגזר של טכנולוגיית המידע. הפוטנציאל העודף של מגזר זה מושך אליו הון ממגז־רים אחרים, כולל כאלה הפועלים בתנאי משבר. למשל: חברת ״ג׳נרל מוטורס״ רכשה את תאגיד ״יוס״, הפעיל בתחום החלל (במיוחד בלוויינים); גם חברת ״אלקטרוניק דטה״ נמצאת בבעלותה של ״ג׳נרל מוטורס״.

אך ריכוז ההון העיקרי מתרחש בהפקתם והפצתם של ״מסרים״. היום אין כמעט הבחנה בין הפקת סרטי קולנוע להפקת סרטי טלוויזיה, או בין פירסום להפצה אלקטרונית. הולכות ונוצרות אימפריות שלמות, כלל־עולמיות, במגזר אמצעי התקשורת ההמונית, כגון אלה של רוברט מאקסוול ורוברט מורדוך. אימפריות אלה חולשות על עתונות, מו״לות של ספרים וכתבי־עת, הפקת תוכניות טלוויזיה, בעלות על תחנות טלוויזיה, בעלות על רשתות טלוויזיה בכבלים, הפצת תכניות טלוויזיה באמצ־עות לוויין, וייצור מכשיר אלקטרוניים. (---)

קולוניאליזם אלקטרוני

כאן יש להבחין בין הארצות העניות ביותר לבין הארצות המתועשות לאח־רונה. ברור, שהארצות העניות ממש לא תוכלנה להשתתף בייצור לטכנולוגיית המידע. אולם גמישותה הטכנית של טכנולוגיית המידע מעניקה אפשרות של ביזור ההון ולגישה נרחבת יותר למידע. משאב זה יוכל, אולי, לתת לאותן ארצות עניות דחיפה משמעותית לפיתוח. גם לוויני אוצרות תבל, מאגרי נתונים חקל־איים, ושרותי חינוך ובריאות באמצעות טכנולוגיית המידע יוכלו, אולי, לתרום לקיומו ולשיפורו של פיתוח זה. אף על פי כן, התוצאות הסבירות יותר למעשה הן העמקת הפערים וריכוז ההון. המפתח לניצול טכנולוגיית המידע הינו אמצעי תקשורת. זמינותם של אלה תשפר את הסיכויים להעברת מידע לארצות העניות. (---)

כבר קיימת העברת מסרים מסויימת, בעיקר חד־סטרית, המורכבת ברובה משי־דורי רדיו וטלוויזיה, מלווה בפרסומת. מק־פייל (McPhail) ציין העברה זו בשם ״קולוניאליזם אלקטרוני״. זהו כינוי המשקף את הבעיה הטמונה בתוכנן של מסרים אלה: מסחור התרבות, המא־פשר החדרת האידיאולוגיה הצפונית באמצעות לוויין לכל כפר בעולם השלישי. סרט שצולם לאחרונה הוכיח את כוחן של ״ספינות מלחמה דיגיט־ליות״ אלה. הסרט דן בשבט ילידים באיי האוקיינוס השקט, שהאמינו שהכרישים הם אבותיהם הקדמונים של בני השבט. מכשיר טלוויזיה יחיד בכפר אחד באי אחד, והפרסומות למשקה קל ידוע ומוצרים אחרים ששודרו ממנו, חוללו שינוי מהפכני בכלכלה המקומית. הילדים התחילו לדרוש מזון מעובד; האימהות נכנסו לכלכלת המזומנים, כדי לספק את דרישות ילדיהם; האבות מכרו את

סנפירי־הכרישים הקדושים, כדי לגייס ממון; ומבנה החברה המסורתי התמוטט כליל.

אך יש לקולוניאליזם האלקטרוני היבט נוסף, מזיק עוד יותר. היבט זה קשור לכוח ההשפעה של מספקי מידע צפוניים (א״פ, רויטרס, אג׳נס פראנס, וכו׳) על דימויין העצמי של הארצות העניות, וכן לצורת ההתנהגות העתונאית ש״התקבלה בירושה״ ממעצמות קולוניאליות לשעבר. מספקי המידע נוטים להציג ארצות עניות כמוקדי רעידות אדמה ושאר אסונות – אם לא כ״גני־חיות לבני־אנוש״. הסגנון העתונאי של בתי־החרושת המערביים לתקשורת המונית מרוכז בכתבות על התנגדות למשטרים, באירועים יוצאי־דופן, בריבוי תיאורים דרמטיים מופלגים, המתאימים למערכות מולטי־תקשורתיות. ״ואולם״, מציין מורפיי בספרו, ״גישות אלה שנואות ביותר על ממשלות המבקשות להדגיש את החשיבות שב׳עשיית משהו קטן, אך מועיל, כל יום׳, תוך תקווה נואשת להשיג בכך את הקונסנסוס״. ממשלות אלה (של ארצות עניות) רוצות שאמצעי התקשורת ידגישו את ההתמדה ״ההירואית״ של חברה ״ההולכת ונבראת״. ארצות עניות הביעו ביקורת חריפה על מתן דרור לזרימת המידע בעקבות התפתחותה של טכנולוגיית המידע, ואף התחילו להיאבק למען ״הסדר מידע לעולם החדש״. טכנולוגיית המידע ממשיכה עד כה להעמיק את הפער בין הצפון לבין הארצות העניות. במקום לקדם את מצבן של ארצות אלה, היא מסכנת אותו עוד יותר.

רבות מהארצות המתועשות לאחרונה השתתפו בפיתוח של טכנולוגיית המידע, אף על פי ש״הקולוניאליזם האלקטרוני״ משפיע גם עליהן. ברוב המקרים סיפקו ארצות אלה הון רב־לאומי וקווי ייצור זולים לפעילויות עתירות עבודה. הונג קונג, מלאיזיה, סינגפור, טאיוון, דרום קוריאה ואינדונזיה מארחות חברות אמריקניות, יפניות, ואירופיות ממגזר האלקטרוניקה וטכנולוגיית המידע. לרוב מעסיקים עובדות צעירות, בתנאים נחותים בהרבה מאלה של מפעלים דומים בארץ המוצא של החברה־האם, בשכר נמוך, וללא כל אפשרות לייצוג באיגוד מקצועי. ההכנסות מחו״ל של ארצות אלו קשורות קשר הדוק להחלטות החברות הרב־לאומיות הפועלות במגזר.

אולם מעמדן של אחדות מהארצות המתועשות לאחרונה נחלש כתוצאה מההתפתחויות טכנולוגיות בתחום המידע, המשפיעות לא רק על תת־מערכות של הרכבה ומכשירים, אלא על כל תכניות התיעוש של אותן הארצות. עם התקדמות הטכנולוגיה המיקרו־אלקטרונית דרושים פחות רכיבים על כל כרטיס מעגל מודפס. הרכבת הכרטיסים נמנית על הפעולות עתירות העבודה המבוצעות בארצות מתועשות לאחרונה. בו־בזמן, חברות טכנולוגיית המידע מדגישות את תהליכי בקרת איכות ובדיקה ואת השליטה על תהליכי העבודה. האוטומציה בהרכבת רכיבים ובדיקת מוצרים נוטה לערער את יסודותיהם׳ של מפעלי ההרכבה מעבר לים ולעודד תהליך הדרגתי של נסיגה ״הביתה״. יתר על כן, התפשטות האוטומציה הזולה מבטלת את ״היתרון היחסי״ של ארצות מתפתחות בכל מפעלי ההרכבה עתירי העבודה המתארחים בהן. התפתחויות אלה מחלישות את כוח המשיכה של העבודה הזולה, במיוחד כשניתן לקבל הקצאות הון וסובסידיות ״בבית״.

נראה, איפוא, כי טכנולוגיית המידע עלולה לערער תכניות פיתוח של ארצות מתועשות לאחרונה. ובכל־זאת, באחדות מארצות אלה הגיע ההון העצמי להישגים מסויימים, בתחרות הן על השווקים המקומיים (המוגנים לרוב) והן על השוק הבינלאומי. ככלל, תלויה הצלחתן של הארצות המתועשות לאחרונה בגישה להון סיכון ולטכנולוגיה, ביכולתן להתחרות בשוקי מוצרים יותר עתירי ידע ופחות עתירי עבודה, וביכולתן למכור מוצרים בשוק עולמי הנוטה יותר ויותר למכסי מגן.

סיכום: האלטרנטיבה

התוצאה העיקרית של טכנולוגיית המידע היא עיצוב מחדש של יחסים עולמיים. מגמה זו בולטת במיוחד בתהליך הרכישה/הצבירה במגזרי טכנולוגיית המידע, המאיצה את ריכוז ההון בידיהם של גורמי התקשורת ההמונית, המידע, ייצור מכשירים וההפצה. מתגבשת מערכת יחסי עוצמה המבוססת על מידע. השולטים במידע, הדוגלים באמונה שהשוק מספק את הפתרון הטוב ביותר להפצת מידע ויצירת תרבות, מטפחים את האידיאולוגיה של זרימת מידע חפשית. אף על פי שרובם שולטים גם בהון, השולטים במידע משיגים מעמד של עליונות. פעולותיהם משפיעות על חלוקת ההכנסות הכלל־עולמית ומחוללות מערכת מעמדית חדשה המתמקדת במניות ובזרמי מידע.

לצד תהליך הרכישה/הצבירה מתגבשת מגמה של קבלת החלטות וחלוקת משרות. כלכלת המידע קשורה להפצת המחשבים, המנהלים מידע. ניתן להעביר נתונים ממחשב למחשב במהירות ובעלות נמוכה, באמצעות לוויני תקשורת. התפתחות זו מעודדת את השימוש במחשבים גדולים, מהסוג שבו איי.בי.אם עשתה לעצמה שם. אך הואיל ומחשבים קטנים מזינים מידע למחשבים גדולים יותר, הרי מבחינה טכנית נדרש רק מספר מוגבל של מחשבים גדולים. התוצאה היא מבנה מרוכז של קבלת החלטות, שמשתתפים בו גורמים מעטים בלבד. הן בייצור המחשבים הגדולים והן בחלוקתם קיימת העדפה ברורה לטובת הצפון; כתוצאה מכך, משתלטות החברות האמריקניות על כל הקשור לקבלת החלטות, פעילויות, אחזקה, פיתוח וכו׳. מגמה זו מחזקת את מעמד ״המרכז״ (ארה״ב) יחסית ל״פריפריה״ בכל הנוגע לקבלת החלטות ועבודה מיומנת.

תכונה נוספת של טכנולוגיית המידע, בשלב זה של התפתחות הקפיטליזם, היא הצורך בבעלות פרטית על המידע. חברת המידע עודנה חברה מעמדית, שבה המידע משחק תפקיד חשוב בייצור לצריכה כללית.

אפשר היה לבנות מערכות המעניקות גישה שוויונית יותר למידע (גם לטכנולוגיה). אולם, הבלעדיות המעמדית היא תמצית הקפיטליזם. בעידן המתאפיין ביכולת לספק שפע של מידע לכל דורש, עדיין ישנו ויהיה, ברחבי העולם, מעמד גדול של עניים במידע, שחוסר הגישה לשפע המידע ימשיך להחליש אותם מהבחינה הכלכלית והפרליטית כאחת. בר־בזמן, המיסחור המואץ של התרבות והמערכות החדשות לאספקת מידע מחזקים את ערכי הקפיטליזם.

טכנולוגיית המידע חיונית להתפתחות המערכת הקפיטליסטית - אולם בכוחן של טכנולוגיות אלה גם לחולל שינוי רדיקלי בטבעה של המערכת. בטכנולוגיית המידע גלום הפוטנציאל לשאיפות אוטופיות וסוציאליסטיות רבות. בעזרת טכנולוגיית המידע ניתן להפחית בצורה דרמטית את כמות העבודה הדרושה לכל רמת תפוקה נתונה. אלא שאפשרויות אלו מוגבלות על־ידי אילוצים קשים: מושגים פוליטיים של עבודה בשכר מחד, ונטיה לטפח את דמות ״הפועל העמל״ בתוך מפלגות הפועלים מאידך.

על טכנולוגיית המידע לחולל שיפוץ יסודי בתהליכי החשיבה הפוליטית בנושאי חלוקת ההכנסה, החינוך, הפנאי, השכר, היציאה לגימלאות, ותפישת השוויוניות. אפשר וחובה לאמץ אסטרטגיה מתקדמת, שתדגיש את הרחבת הגישה ככל האפשר לרשתות התקשורת והטכנולוגיה. דוגמאות טובות להבאת טכנולוגיית המידע לתוך הקהילה הן ״סדנאות הטכנולוגיה״ בהולנד ו״רשתות הטכנולוגיה״ של עיריית לונדון, המאפשרות לאנשים ללמוד את פוטנציאל הטכנולוגיה, ואף לקבל סיוע מקצועי בתכנון ציוד ויישומים שיענו על צרכיהם. גישה מקומית זו לטכנולוגיית המידע תוכל לטפח פרוייקטים בשליטת הקהילה, אך לא תוכל לעקוף סביבות טכנולוגיות ריכוזיות..

אפשר ליישם גישה דומה ברשתות תקשורת מקומיות, אשר תאפשרנה גישה למאגרי נתונים רלוונטיים, כתיבת תכניות לטלוויזיה ולרדיו קהילתיים, והפצת דואר אלקטרוני ומידע לצרכנים בתוך הקהיליה. יש מקום מספיק לשרותים אלה ברשתות הכבלים החדשות.

אכן, למדינה יש תפקיד נכבד באסטרטגיות מתקדמות לטכנולוגיית המידע - אך, במוקדם או במאוחר, יש גם להתמודד עם ההון הרב־לאומי. הדרך הכדאית ביותר היא תמיכה בשליטה ציבורית על רשתות התקשורת - לרבות הטלקומוניקציה והשידור. הדבר יאפשר התערבות החברה בקביעת המשאבים שיוקצו לרשתות השונות ובשליטה על תוכן "המסרים" ותחום שידורם. התערבות זו משמעותה עימות ישיר עם ההון הרב־לאומי כמקצה המשאבים העיקרי בתחומים אלה, וקריאת תגר על אידיאולוגיית זרימת מידע חפשית על־ידי "השוק". פירוש הדבר הוא אימוץ "הסדר מידע עולמי חדש", שיקח בחשבון את צרכי ארצות הדרום. ברור, כי המשימה המידית תתחיל בצפון, בדרג המדינות, ותתבטא במלחמה נגד השקר ש"הדרך הטובה ביותר לשרת את צרכי המידע שלנו היא באמצעות השוק". לאסטרטגיה כזו אפשר להוסיף מימד בינלאומי על־ידי פתיחת אמצעי המדינות (הצפוניות) לארצות העניות - על־ידי הדרכה, גישה למאגרי נתונים, וטכנולוגיה.

האלטרנטיבה יותר מאותו הדבר - טכנולוגיית מידע קפיטליסטית. בטכנולוגיית המידע טמונים הסיכויים לחברת פנאי משוחררת ושוויונית. אולם, לעת עתה, נשארת טכנולוגיית המידע בגדר מכונה קפיטליסטית, המחזקת את הקפיטליזם. המצב הנוכחי מתאפיין בעימות קלסי בין כוחות הקידמה לבין ההון הרב־לאומי. מחיריהם של מוצרי טכנולוגיית המידע יורדים. אך אפשר להדגים את השפעת טכנולוגיה זו על העתיד המתקדם על־ידי הקמת פרוייקטים יעילים ומוצלחים. פרוייקטים אלה יכולים לשמש מוקד למבצע למען פתרונות על־פי צרכי החברה ויישום האידיאלים האוטופיים באמצעות טכנולוגיית המידע.

ביבליוגרפיה

Barnford J. (1982) *The Puzzle Palace* (Sidgwick and Jackson).

Barker J. & Downing H. (1980) "Word Processing and the Transformation of the Patriarchal Relations of Control in the Office", *Capital and Class, No 10.*

Boddington S. (1973) *Computers and Socialism* (Spokesman Books). Burnham D. (1983) *The Rise of the Computer State*)Weidenfeld and Nicolson).

Forenski T. (1985) "U.S Bank Assigns $5 billion to IT", *Computing, 7.2.85.*

Forester T. (1980) (ed). *The Microelectronic Revolution* (Blackwell).

Garnham N. (1981) "The Information Society is also a Class Society". Paper presented to EEC Conference on the Information Society Dublin.

Garnham N. (1983) "Public Service Versus the Market". *Screen Vol 24, No. 1.*

Greater London Council (1985) London Financial Strategy: Consultation Document (GLC).

Hills J. (1982) "Foreign Policy and Technology", PSA Conference Paper.

Hoffman K. & Rush H. (1980) "Microelectronics, Industry and the Third World", *Futures,* Vol. 12, No.4.

Locksley G. (1983) "The Political Economy of Satellite Business", *Telecommunications Policy,* Vol. 7, No.3.

Locksley G. (1984) "Information Technology and Cities as Job Providers", *Cities,* Vol. 1, No.3.

McPhail T. (1980) *Electronic Colonialism* (Sage).

Murphy B (1983) *The World Wired Up* (Comedia).

Nora S. & Minc A. (1978) *The Computerisation of Society* (MIT Press).

Ploman E. (1984) *Space, Earth and Communication* (Frances Pinter).

Reinecke J. (1984) *Electronic Illusions* (Penguin Books).

Reinecke I. & Schultz J. (1983) *The Phone Book* (Penguin Books, Australia).

Saunders R.J., Warford J.J. & Wellenius B. (1983) *Telecommunications and Economic Development* (John Hopkins University Press).

Stonier T. (1984) *The Wealth of Information (Thames Methuen).*

Wad A. (1982) "Microelectronics: Implications and Strategies for the Third World", *Third World Quarterly,* Vol. 4, No.4.

Wellenius B. (1984) "Telecommunications in Developing Countries", "Finance and Development" (IMF).

לורנס ויילדר

ללמד את מארכס

לאחרונה נעניתי להזמנתו של ידיד, שביקש שארצה בפני תלמידי שמיניות על היבטים מסויימים ממחשבתו של מרכס. הופתעתי ושמחתי לשמוע, כי במבחן ה-GCE למתקדמים (המקבילה לבחינת בגרות בארץ - המתרגמת) נכלל בלימודים פוליטיים קטע בתיאוריה פולי־טית, מושגים פוליטיים, ותולדות המח־שבה הפוליטית[1], וכי התלמידים הקדישו כששה שבועות למארכס.

רציתי לתת פירוש כוללני למארכס, בלי להתמקד בהיבט זה או אחר בתורת מחשבתו; וכן רציתי להסביר לתלמידים שאף לא אחד מהפירושים השונים, שניתנו לדעותיו - אם מצד העוינים את תורתו, או מצד האוהדים אותה - אינו חסין בפני טענות־נגד. החלטתי להציג פירוש הומניסטי לדעותיו של מארכס,

מתוך TEACHING POLITICS, מוצא לאור על-ידי "האיגוד לפוליטיקה", בריטניה, כרך 15, מס' 1, ינואר 1986.

הכותב הוא מרצה בכיר בתיאוריה מדינית במחלקה לכלכלה ומינהל ציבורי, בפוליטכניון של טרנט, אנגליה. תרגום: שרון נאמני.

ולעורר את מודעות התלמידים להבדלים בין גישה זו לבין גישת הסטרוקטורליס־טים, המציגים את מחשבתו של מארכס בתור מדע ולא בתור פילוסופיה. אולם נוכחתי לדעת, כי נסיוני זה יומרני מאד. שהרי מחשבתו של מארכס חולשת על מספר רב של תחומי דיסציפלינות מקוב־לות; ותלמידים חלשים עלולים להתבלבל כאשר מבהירים להם את אופיים הסותר של הפירושים השונים. מן הבעיה הרא־שונה אין מנוס: מארכס הינו, ככל הנראה, הכי פחות "פוליטי" (במובן הצר לפי דיסציפלינת הלימוד) מכל התיאורטי־קנים הפוליטיים. ובאשר לפירוש ההומ־ניסטי, לא רציתי להציג את הפירוש שלי כאמת אובייקטיבית, ובכך לדכא את ביקורת התלמידים עליו. אני זוכר כי פעם, כשהייתי בשנה ב' באוניברסיטה, נשאל מרצה אם דבריו מבטאים את כוונותיו האמיתיות של מארכס, או רק את דעתו של המרצה עליהן. יתכן שקל יותר לרכוש ידע המוצג בתור עובדות ללא עוררין; אך אין בכך כדי לאפשר הבנה אמיתית.

הצגתי את טענתי בצורת סדרה לוגית בת שמונה שאלות: משאלה

פילוסופית מופשטת, שמארכס התמודד איתה בכתביו הראשונים, ועד לשאלה מוחשית יותר, הנוגעת לטבעה של החברה שלאחר המהפכה, כפי שמארכס רואה אותה. דיברתי בקצרה על כל אחת מהשאלות, ולאחר מכן הכתבתי את "תשובותי"; בכך הצלחתי לכוון את רשימות התלמידים, והתוצאה המוגמרת היתה סיכום קצר וקולע לפולמוס מורכב ונרחב:

פירוש הומניסטי למחשבתו של מארכס

1	**מהי תמצית האנושות?**	פעילות יוצרת (מתוכננת) משותפת.
2	**כיצד מתחולל הניכור של תמצית האנושות?**	ייצור עודפים מוביל להיווצרותם של מעמדות. לרוב אבדה השליטה על עבודתו. העבודה מתוכננת עבורם, לא על-ידם; שיתוף הפעולה נכפה עליהם ואינו בא מרצונם החפשי.
3	**ממה מנוכרים בני-אדם?**	מתהליך הייצור עצמו; מהמוצר; איש מרעהו, וכל אדם מטבעו האנושי.
4	**מתי הניכור מפותח ביותר?**	בקפיטליזם, שבו חלוקת העבודה מתקדמת ביותר, והייצור נעשה למען רווחים ולא למען השימוש. הממון הופך לאלהים. ובני־אדם עובדים בתחרות, זה נגד זה; החמדנות והאנוכיות גוברות.
5	**מהו התנאי הראשוני להתפתחותה של חברה בלתי-מנוכרת?**	ביטול הקפיטליזם והחלפתו על־ידי בעלות חברתית ושליטת החברה על אמצעי הייצור.
6	**כיצד משיגים זאת?**	א) על הכלכלה משתלטים תאגידי־ענק, שאפשר להלאימם. ב) נדרשת פעילות פוליטית כדי להעביר את המשק לידי החברה ולהכפיף את המדינה לאינטרסים של החברה.
7	**האם די בביטול הבעלות הפרטית על רכוש הייצור כדי להבטיח את הקומוניזם?**	לא. על בני־אדם לשלוט בעצמם על חייהם החבר־תיים והכלכליים. חובה להבטיח, באמצעות הליכים דמוקרטיים, שלא תקום קבוצה שלטת חדשה שתתפוס את השלטון.
8	**כיצד תיראה החברה הקומוניסטית?**	כדמוקרטיה השתתפותית המבוססת על בעלות חברתית על אמצעי הייצור, ואשר בה מתגשמת תמצית האנושות בפעילות יוצרת ומשותפת.

התשובה לשאלה מס' 1 מבוססת על מספר עבודות מאת מארכס הצעיר: "הערות לג'יימס מיל" (הנקראת פחות מדי בימינו); הקטעים על ניכור העבודה ב"כתבי־היד הכלכליים והפילוסופיים", "תיזות על פוירבאך", והחלק הראשון של

''האידיאולוגיה הגרמנית''. אפשר לטעון, שדעותיו של מארכס לגבי תמצית האנו־שות לא היו ברורות, וכי בשנת 1844 לא היה לו הרבה לומר באותו נושא מעבר למה שכבר נכתב על־ידי פוירבאך. אפשר גם לטעון, שנושא זה מאפיין רק את כתביו המוקדמים של מארכס ולא הוזכר כלל לאחר ניסוח התפישה המטריאליס־טית של ההיסטוריה על־ידי מארכס בשנת 1845–46. העליתי ביקורות אלה במסגרת הדיון שלאחר הצגת השאלה הראשונה. אולם סברתי, כי בהצגת הנושא, עלי לשים את הדגש החזק ביותר על השוני בין תמצית האנושות על־פי מארכס לבין גישות אחרות, הנוטות להגדיר את תמצית האנושות במונחים של תכונות פסיכולוגיות קבועות (תאוות בצע, תוקפ־נות, וכו'), ושמשתמשים בהן, בדרך כלל, כדי להצדיק את המצב הקיים. מארכס הבין את תמצית האנושות לא רק בתור כושר חשיבה או בתור מבנה פסיכולוגי מסויים, אלא כיכולת לפעול בצורה יוצרת ומשותפת.

התשובה לשאלה מס' 2 מתבססת על עיון בחלק הראשון של ''האידיאולוגיה הגרמנית'', ואילו השאלה מס' 3 מתיי־חסת לקטעים על ניכור העבודה ב''כתבי־היד הכלכליים והפילוסופיים''. למעשה הזכיר מארכס ארבעה היבטי ניכור; אך קישרתי את הניכור מהטבע האנושי לניכור של עובד אחד מרעהו, משום שנראה לי שהראשון מתגלם בשני. מארכס מזכיר את ניכור אדם מרעהו כ''תוצאה מידית'' של ניכור האדם מתמצית האנושות.[2]

התשובה לשאלה מס' 4 מתבססת על עיון בכמה עבודות, שאותם מסכם ''המניפסט הקומוניסטי'' בצורה קריאה ביותר. מארכס משווה בין כוח הממון לכוח הדת, הן ב''כתבי־היד הכלכליים והפילוסופיים'', והן בחלק הראשון של ''הקפיטל''. התקשרות משכנעת ביותר בין נושא הניכור לבין פעולתה של כלכלת ממון ניתן למצוא ב''גרונדריסה'' משנת 1857; והרעיון, כי המערכת הקפי־טליסטית מעוותת את יחסי הייצור האנו־שיים והופכת אותם ליחסים בין עצמים, מופיע בכמה וכמה מקומות.

התשובה לשאלה מס' 5 מתייחסת ל''מניפסט''; ואילו את תשובה למס' 6 יש למצוא בכל עבודותיו של מארכס, החל במבוא ל''ביקורת על הפילוסופיה של הגל'', שכתב בשנת 1843, ואשר בו זיהה מארכס את הפרולטריון כמעמד שישחרר את האנושות. לשם פשטות, אני מבחין בתשובה זו בין מגמות אובייק־טיביות – כלומר, סתירות הקפיטליזם – לבין גורמים סובייקטיביים, כגון פעילות פוליטית. למעשה, הבחנה זאת מטוש־טשת, כמו למשל בסכסוכי עבודה הנגר־מים כתוצאה מאילוצים כלכליים, אך הכוללים מימד פוליטי מובהק. אם כי הנושאים ששאלה זו מתייחסת אליהם רחבים מאד, אפשר, לכל הפחות, להעביר לתלמידים את חשיבות הנסיון של מארכס, ב''הקפיטל'', להראות שהתפת־חות ההון, מעצם טבעו, חייבת להביא להתמוטטותו, וכי השמדת ההון אינה תלויה אך ורק ברצונם של המנוצלים.

התשובות לשאלות מס' 7 ו־8 נשענות על ''מלחמת האזרחים בצרפת'', אשר בו שיבח מארכס את הצעדים הדמוקרטיים שננקטו על־ידי חברי הקומונה, ועל ''הביקורת לתכנית גותה''. השלמתי את השרשרת הלוגית של סדרת השאלות בציון הקשר בין השליטה הדמוקרטית לבין מימוש תמצית האנושות.

במהלך השיעור נעזרתי במקרן שקפים כדי להציג פסוק קצר אחד או שניים מכתביו של מארכס עבור כל אחת משמו־נה הנקודות שבסדרה. לתלמידים ניתן זמן לרשום את הציטטות במחברותיהם; כן התבקשו לרשום את שאלותיהם שיוכלו להציג בדיון לאחר מכן. הצגת הנושא ארכה כשעה, אך ניתן לצמצמה בכ־15 דקות על־ידי צילום הפסוקים הרלוונטיים וחלוקתם בין התלמידים (בהנחה שתושג רשות לכך, שכן חלים עליהם חוקי זכויות יוצרים). מאחר והיה זה שיעור כפול (של 90 דקות), נותר זמן מספיק לדיון.

בשאלה הראשונה הביע אחד התלמידים הסתייגות מדברי, בעלת טעם רב. בשאלה מס׳ 4 קישרתי בין הניכור לחלוקת העבודה; עתה שאל התלמיד, אם כוונתי היתה שחברה בלתי־מנוכרת אינה עולה בקנה אחד עם חלוקת העבודה. אם כן, כך התלמיד, הרי גישתו של מארכס איננה מציאותית, שהרי חלוקת העבודה הינה דבר הכרחי בכל חברה תעשייתית. בתשובה הסברתי את ההבחנה בין חלוקת עבודה טכנית לבין חלוקת עבודה חברתית. בעוד שהראשונה, בצורה זו או אחרת, תהיה בוודאי אופיינית לכל חברה תעשייתית, הרי השניה כרוכה בחוסר שליטה על תהליך הייצור, ובקיום יחסי שולט/נשלט בכל תחומי החיים - ואת זאת יש לעקור כליל מן החברה.

תלמיד אחר רצה לדעת, אם המערכת הסובייטית עונה על דרישותיו של אידיאל נשגב זה - שאלה שהיתה כרוכה בסיכום מסובך של תנאי ההתפתחות של ברה״מ והכוחנות המבוצרת של הביורוקרטיה המפלגתית. תלמיד נוסף ביקש יותר פירוט על סתירות הקפיטליזם; תשובתי התייחסה לתחזיותיו של מארכס לגבי משברים כלכליים מחריפים והולכים. בדברי הסיכום הצבעתי תחילה על אותן הנקודות מטענותי, שבעבר עוררו ביקורת אך התלמידים לא התייחסו אליהן בשאלותיהם. לאחר מכן חזרתי בקצרה על הנקודות העיקריות בטענותי.

קשה להעריך את יעילותו של שיעור זה, אך קיבלתי תגובות מעודדות - הן באותו יום, והן מאוחר יותר, באמצעות ידידי־המורה. שאלות התלמידים היו טובות - בעיקר זו בנושא חלוקת העבודה; אולם רק כמחצית התלמידים השתתפו בדיון. הרגשתי, שלמרות קשיים מסויימים בקטעים אחדים מהשיעור, קיבלו התלמידים בכל־זאת הצגה ברורה ועניינית של פירוש הומניסטי למחשבתו של מארכס; והם נוכחו לדעת, כי בתולדות המחשבה הפוליטית אין כמעט (אם בכלל) אמיתות אובייקטיביות.

במועד מאוחר יותר חזרתי על שיעור זה ברמה של שנה ב׳ באוניברסיטה (ללא הקרנת הציטטות); ברמה זו מסוגלים אחדים מהסטודנטים לערער על המתודולוגיה שלי ולהכריח אותי להצדיק את הפישוטים הכרוכים בגישה כזו. הוראת המחשבה הפוליטית נעשית באופן מסורתי ללא עזרה של דיאגרמות, מקרנים, קלטות וכו׳, אולם יתכן כי שינוי המונוטוניה הזאת בשיטת ההוראה יעורר עניין רב יותר.

הערות

1. F.I. Magee, "Politics at A level: an initial overview", *Teaching Politics* 12(1), January 1983, 35/6.

2. K. Marx, *Collected Works,* 3 Lawrence and Wishart, London, 1975, 277.

Die Neue Gesellschaft

פרדיננד מילר-רומל

מדעי המדינה והפוליטיקאים

לאחרונה שוב זז משהו ביחסים בין מדעי המדינה לפוליטיקה. הבעיות המבניות של ימינו, למשל בשוק העבודה, או במדיניות הסביבה, הפנאי ואמצעי התקשורת, מעידות, שמנגנוני ההיגוי המסורתיים של המדינה אינם מתפקדים עוד כראוי. התפתחות זו הגבירה את החיפוש אחרי כיווני פתרון והכרעה חדשים לא בלבד במינהל הממלכתי, אלא גם במפלגות, במפעלים כלכליים, באיגודים מקצועיים ובארגונים אחרים. מאז החלפת השלטון ב־1982 שבו והתעניינו גם המחוזות המפלגתיים במדינות ובמרכז המפלגה הסוציאל־דמוקרטית בתוצאות של מחקרים במדעי החברה, כדי להסתייע בהן בקביעת המעשה הפוליטי. בהקשר זה מוטל תפקיד חשוב על אנשי מדע המדינה: עליהם להעביר את תוצאות המחקרים לידי העוסקים בפוליטיקה בצורה ובשפה המובנות לפוליטיקאים.

מובן שפוליטולוגים, כמו יועצים ב"משק החפשי", צריכים להתאים את תוכן הייעוץ שלהם לדרישות של העוסקים בפעילות המעשית. בתחום הפוליטי מבוקשות בראש וראשונה תוצאות מחקרים כמותיים-אמפיריים ו"רלוונטיים למעשה", שיש בהן כדי להסביר את השפעותיה ואת תוצאותיה של מדיניות קונקרטית ועל־ידי כך לתרום להבהרה ולשיפור בעיבוד בעיות ממלכתיות.

במדעי המדינה הבינלאומיים נוהגים לערוך נסיונות מחקר מסוג זה במסגרת של מה שנקרא "מחקר־מדיניות", שנושאו הראשי הוא בתחום המכונה "מדיניות־מקף", כגון מדיניות־תעסוקה, - שוק העבודה, - סביבתית.

אלא שדווקא מחקר המדיניות - על מימדיו הנפרדים ותפישותיו המיוחדות בדיסציפלינה של מדעי המדינה - התפתח לתחום מורכב ובלתי־חדיר כל־כך, שעוד יותר קשה לאיש המעשה הפוליטי לעקוב אחריו. ובכל־זאת מדגישים חוקרי המדיניות, שברצונם לתרום לאוריינטציה מעשית של הדיסציפלינה, ובדרך זו "למפנה בכיוון למדע מייעץ." אבל רוב הפעילים הפוליטיים טרם רשמו לפניהם כמידת הצורך את הרצון הטוב המוצהר מצד אנשי מדע המדינה. בעלי תפקידים פוליטיים אחראיים מתלוננים גם עכשיו על הבעייתיות שביישום מחקר חברתי-מדעי בהחלטות פוליטיות רלוונטיות לעניני היום. כללית אפשר לומר, שמסקנות הייעוץ של מדעני המדינה בשנים האחרונות לא ענו לעתים קרובות על הציפיות של מקבלי ההחלטות הפוליטיות.

בעיות ישום של הייעוץ המדעי

לבעיות המעשיות של יעוץ מדעי המדינה יש היבטים רבים. אולם מנקודת ראות היישום המעשי, המוקד הוא בקושי לתרגם ולהפוך תוצאות מחקר להנחיות פוליטיות קונקרטיות, שיענו על הבעיות המרכזיות של הפעילות. פוליטולוגים ופוליטיקאים מדברים עדיין בשפות

מתוך Die Neue Gesellschaft, **ירחון המפלגה הסוציאל-דמוקרטית בגרמניה, כרך 33, מס. 3, מארס 1986.**

ד"ר מילר-רומל הוא יועץ פוליטי עצמאי.
תרגום: רות הדס.

שונות, אף כי מאז שנות ה־70 מועסקים במינהל אנשים צעירים יותר, בעלי השכלה במדעי החברה. אך, כידוע, מאחורי צורות דיבור שונות, עומדות גם דרכי חשיבה נבדלות.

דווקא אותו מבנה חשיבה נבדל, ולעתים קרובות חוסר הנכונות לשנותו, גורמים לכך שניתוחים של מדעי המדינה אינם חודרים תמיד לתחום המעשה. מומחים רבים במדעי המדינה מחטיאים את ״יעדי המידע״ של מזמיני הייעוץ כבר בהצגת השאלות ובניסוח הבעיות, שלעתים קרובות אין להן קשר למציאות המעשית. לכך נוסף הכיוון המסורתי של הייעוץ מצד מדע המדינה: על־פי הבנת העוסקים בו, נודע ערך רב יותר לביצור התיאורטי והמתודולוגי של תוצאות המחקר מאשר להצ־עות ישום רלוונטיות, שהאסמכ־תות האמפיריות שניתן להמציא להן מדוייקות פחות. זו הסיבה שהניתוח המדעי של תחומים פוליטיים בעייתיים אינו מפחית את מורכבותם, כפי שמצפים אנשי המעשה, אלא מוליד תכו־פות מורכבות נוספת, שלא באח־רונה נובעת גם מסגנון הדיבור הנבדל.

מחסומי לשון בין הפוליטי־קה למדע קיימים מאז ומתמיד. אלא שלבעיה זו משמעות עקרו־נית דווקא ביחס שבין הפוליטי־קה המעשית למדעי המדינה. הרי זה כמעט אסון כאשר מדע, שהפוליטיקה היא נושא מחקרו, משתמש בשפה אקדמית כל־כך ו״מתפלפלת״ (שלעתים קרובות גם חוטאת בנטיות אליטיס־טיות), שדווקא הנמען של תוצ־אות המחקר אינו מסוגל להבינו, ולכן גם אינו יכול ליישמו. תארו לעצמכם כיצד התעשיה הפרמצבטית היתה מגיבה על תוצאות מחקר מנוס־חות בלשון בלתי־מובנת לרוק־חים! פעילים מינהליים ופוליטיים מגנים, בצדק, את המנהג המבטיח לאנשי מדע המדינה יתרון קבוע של ״אי־מובנות״, שכנראה גורם להם נחת.

עם זאת, יש להדגיש כאן, שלא די בפופולריזציה של לשון מדעי החברה כדי להביא לשימוש בהם למעשה. המורכבות של כמה תחומי בעיות פוליטיים אינה ניתנת תמיד לפישוט מילולי. מילון מקצועי, למשל למוצרים הפרמצבטיים שהזכרנו, כולל בוודאי תבניות לשון

האקדמאי במגדל השן שלו?

מורכבות, בלי שיאבד לו משום כך הרלוונטיות ובלי להתרחק מתחום המעשה.

חוות־דעת מדעיות, שניסוחן אינו מובן ואפשר לתרגמן רק חלקית, או בכלל לא, למעשים פוליטיים, זוכות בפרקטיקה הפוליטית ל״עיבוד״ בשתי דרכים: אין זה נדיר שהתוצאות של מחקר מוזמן, שהושקעו בו אמצעים כספיים ניכרים, ״נכנסות למגירה״ בלא להפיק מהן תועלת כלשהי. אם להתעלם מההשקעה המבוזבזת, אין לשיטה זו חשיבות פולי־טית. הדרך השניה לעיבוד תוצאות מדעיות היא בעייתית יותר: קורה לא אחת, שבעלי תפקידי ביצוע פוליטיים (שעל־פי מוצאם הם רק לעתים רחוקות גם מדעני חברה), החסרים הנחיות ביצוע מוחשיות, ״מגלים״ שהם עצמם מבינים במדעי החברה, ונגשים לפיענוח החומר. כך מתייחסים תכופות לחוות־דעת פולי־טולוגיות או סוציולוגיות כאילו היו מחצבה: כורים מתוכן מה שתואם את התפישה, כלומר את השקפת העולם, של מי שהזמינן. שיטה זו מסוכנת במיוחד ביישום הפוליטי של נתונים אמפיריים, שכן הסכנה הגדולה אורבת בפירוש חד־צדדי או פירוש־יתר של נתונים.

פרספקטיבות של יעוץ מדעי המדינה

מלבד בעיות התרגום והיישום, נקודת התורפה העיקרית ביחסים בין מדענים לפוליטיקאים המעשיים מתב־טאת בהיעדר הבנה הדדית ביחס לסגנון ושיטות העבודה הנבדלות, ביחס למגב־לות הזמן והשאיפה למידע. זאת ועוד: לעתים קרובות דורשים יותר מדי ממדעני החברה בתחום היישום הקונקרטי של מחקריהם בפוליטיקה המעשית - או שמסיבות אילו או אחרות כלל אינם רוצים לעסוק ביישום מעשי. מדעני חברה רבים גם חסרים נסיון מעשי בתהליכי קבלת החלטות וקביעת עמדות פוליטיות-מינהליות.

אם רוצים לשפר את השימוש במחקר של מדע המדינה ולא עוד לגנוז אותו ״במגירה״, יש לגייס אנשי קישור בעלי יכולת מתאימה בתחום הייעוץ הפוליטי, שיעבדו ב״תפר״ שבין המדע לפוליטיקה. ובניסוח מדוייק יותר: מפלגה הרוצה לשנות ולשפר את העולם זקוקה גם לחוקרים חברתיים פעילים בתחום ההס־ברה הפוליטית וגם למי שיודעים לנסח שאלות - לבעלי כישורים מקצועיים, למתרגמים ולמפרשים של מידע חברתי.

בתחום עבודתו של אותו ״מתורגמן מדעי״ יכללו, למשל, הפעילויות הבאות:

- מעקב אחרי ״שוק המדע״, משמע מעקב אחרי הספרות החדישה ביותר, השתתפות בקונגרסים, בכנסים מקצו־עיים וכו׳, כדי שתוצאות מדעיות חדשות הניתנות ליישום יועמדו, בהקדם האפ־שרי, לרשות בעלי התפקידים בתחומי הביצוע הפוליטיים.

- תשומת־לב, בעוד מועד, לבעיות פוליטיות רלוונטיות לעתיד - על־מנת לנסחן מחדש כשאלות מדעיות (אם אכן עוד לא עשו זאת) ולמסרן לניתוח ליוע־צים פוליטיים נבחרים.

- טיפול צמוד בחוות־דעת מדעיות שכבר הוכנו; ניסוח שונה של כוונות מחקר לעתיד, כדי לצמצם את מחסומי התקשורת ואי־ההבנות התכניות בין מדענים לפוליטיקאים.

- עיבוד הנחות דידקטיות, כדי להבטיח את קליטת אורח החשיבה המדעי בביורוקרטיה המפלגתית, ואת קליטת אורח החשיבה הפנים־מפלגתית בחוגי המדע.

SOCIALIST THOUGHT AND PRACTICE

בראנקו פרניאט

על היחסים בין פוליטיקה ואמנות

הדיונים המרובים, המתקיימים במסגרת החברה היוגוסלווית של היום בנושאי תרבות ויצירתיות, העלו שוב את שאלת היחסים בין הפוליטיקה לתרבות, בין הפוליטיקה לאמנות.

נוכל לומר, ששוב הועלתה שאלת היחסים בין המדיניות התרבותית ליצירתיות האמנותית, והפעם בצורה חדשה; או, אם לדייק יותר: מה צריך להיות היחס של מדיניות התרבות ליצירתיות תרבותית? בלי להיכנס לכל ההיבטים המרובים של בעיות אלה, נסתפק, בהזדמנות זו, בדיון בשאלות אחדות בנושא יחס הפוליטיקה לאמנות – שאלות העשויות, כנראה, לשפוך אור על הבעיה כולה. במיוחד נתרכז בשאלה היסודית: איזה תפקיד על מדיניות התרבות לשחק ביחסה ליצירתיות אמנותית?

יתכן, שבעצם גישתנו למושג ''מדיניות תרבות'', עלינו להיזכר באחת ממחשבותיו של מארכס: ששחרור האדם לא יהיה שלם, אלא אחרי שכוחו כבר לא יתבטא בצורה של כח פוליטי; או, כפי שכתב אדוארד קרדלי: האנשים שינהלו את החברה בתנאי דמוקרטיה של ניהול עצמי יתייחסו להיבטים שונים של אידיאולוגיה ופוליטיקה כפי שמתייחסים היום למדע ולתרבות. במלים אחרות: ההחלטות בקשר ליישומים אידיאולוגיים ופוליטיים יהיו תלויות בתוצאות המידיות וארוכות־הטווח שתהיינה להם ובתועלת שיוכלו להביא לתחומי החיים, העבודה, והיצירתיות של בני־אדם כפרטים. רק אחרי חיסול כבלי הכוח הפוליטי המונופולי – כך טוען קרדלי – כלומר, רק לאחר שאותו כוח יחדל לגלם בתוכו אותם מוסדות פוליטיים המשמשים כנשק במאבק על המונופולין הפוליטי – רק אז יינתן דרור אמיתי לכוח האידיאולוגי־פוליטי, וכך גם לאדם, הכפוף היום למונופולין פוליטי בצורה כלשהי.

— יצירתיות היא נון־קונפורמית —

במשך ההיסטוריה למד האדם להכיר היטב את תפקידי האמנות ולנצלם למטרות אידיאולוגיות, פוליטיות או מסחריות. מירוסלו קרלז'ה (Miroslav Krleza) סבור, שהדבר הוכח בהמוני אזהרות, שניתנו בצורת עדויות אמנותיות, החל בטרגדיות עתיקות, דרך

מתוך SOCIALIST THOUGHT AND PRACTICE. ירחון יוגוסלווי למידע ודיון ''על בעיות תיאורטיות של פיתוח סוציאליסטי ביוגוסלוויה'', כרך 26, מס' 3, 1986. יש לשים לב, כמובן, שכמו בכל הארצות הקומוניסטיות, אין ביוגוסלוויה עתונות חפשית במובן המערבי של המלה. דווקא מבחינה זו, יש ענין רב בדברים המתפרסמים כאן על היחס בין תרבות חפשית ופוליטיקה. הכותב הוא העורך הראשי של העתון. תרגום: שרון נאמני.

קישוטים חזותיים ופיוטיים באמנות, בשירה, ומצבות אדריכליות, ועד לנושאיהן של יצירות אמנות חזותיות המציגות מלחמות בינלאומיות ומהפכות בימינו. קרלז'ה מציין, כי ביישום המעשי של האמנות ובניצול השיטתי של תכונותיה נכפו עליה חוקים, הוראות, כללים ותקנות ללא־קץ. אולם אם סוקרים את תוצאותיהם של כל מאמצים אלה בתחומי האמנות השונים לאורך מאות שנים, מסתבר, ששום צו ושום מתכון מגמתי לא היה מאפשר להגיע להישגי ההצלחה האמנותית, כדוגמת אלה הנובעים מהשראתם של יחידים, שלא היו כפופים לתקנות רשמיות כלשהן. לדעת קרלז'ה, בתולדות האמנות החזותית והשירה הושגו השיאים האמיתיים של היצירתיות האנושית לגמרי במקרה. יצירות אלה, נובעות, בדרך כלל, מעמדות נון־קונפורמיסטיות, תוך חריגה מהמסגרות והתחומים האסתטיים והאידיאולוגיים המוכתבים; ועמדות אלה ננקטות ברגעים דרמטיים, כאשר יצירות אמנותיות כאלה מופיעות כתוצר סינתטי של עידנים יחידים.

גישתו של קרלז'ה מביעה מימד חיוני להבנת אופיו של מעשה היצירה – ומעל לכל, את חוסר האפשרות לחזותו מראש – ולהבנת היחסים בין האמנות לפוליטיקה, כולל האפשרות של השפעת מדיניות התרבות על היצירתיות האמנותית. יצירתיות אמיתית בתחום האמנות מתבטאת דווקא בניפוץ התבניות האסתטיות והאידיאולוגיות הקיימות. למעשה, כל הכללים שמנסים לקבוע לתהליך היצירה כדי להתאים את היצירתיות לנסיבות הקיימות הפכו לחסרי־תועלת ואין בכוחם לרסן את הספונטניות של מעשה היצירה האמיתי.

התיאורטיקן המארכסיסטי הידוע אנטוניו גרמשי הבחין בהבדלים מהותיים נחרצים בין אמנות לפוליטיקה. לפי גרמשי, אמן צריך להיות בעל מטרות מדוייקות ומוגדרות פחות מפוליטיקאי, ואופקיו צריכים להיות רחבים יותר. עבודת הפוליטיקאי היא להניע אנשים, לאפשר להם להגיע לידי יכולת קולקטיבית להגיע אל המטרה שנקבעה, כלומר, "להתאים" את עצמם לאותה מטרה; ואילו האמן חייב להציג את הקיים בצורה אישית ונון־קונפורמיסטית. לכן, מבחינה פוליטית, לעולם לא יוכל פוליטיקאי להיות שבע־רצון מאמן – או האמן מפוליטיקאי.

גישת גרמשי מאפשרת לנו לראות את היחסים בין אמנות לפוליטיקה בצורה מעמיקה ופרודוקטיבית יותר. הוא מצביע על התכונות הקבועות הטבועות באופיין של שתי פעילויות אלה. ההבדלים ביניהן עלולות להוות מקור למתח הדדי ולאי־הבנה. אך הבדלים אלה אינם מתבטאים תמיד באותה חדות; למעשה, הם מתחדדים ככל שמטרות הפעילות האמנותית והפוליטית מתרחקות זו מזו. אבדן האופי הספציפי של היצירתיות האמנותית יגרום בהכרח לאבדן המטרה החברתית–אנושית של האמנות.

המפגש בחיי יום־יום

ברם, האמנות והפוליטיקה מתמזגות ומשתזורות בחיי היום־יום; האמנות חודרת לתחום הפוליטיקה, בהקיפה גם נושאים פוליטיים. סופרים אחדים מדגישים, כי במאה העשרים – החל בראשית הנטיות האוונגארדיות חסרי היסוד הפוליטי – לא היתה עוד אף מגמה בעלת ערך באמנות.

היום, כאשר הפוליטיקה מקיפה את כל התחומים בחיי החברה וחודרת אל תוכם, אין לצפות לכך שהאמנות תהיה חפשית מהשפעתם של גורמים חברתיים ופוליטיים. אך אין להסיק מכאן, שאפשר לצמצם את האמנות עד כדי אוסף של קביעות חברתיות ופוליטיות, או שאין היא אלא השתקפות המציאות בלבד.

תיאודור אדורנו, בכותבו על האמנות האוונגארדית, אומר, שעבודתו של ברכט,

עם כל מחסוריה הבולטים לעין, היתה מאבדת מכוחה אלמלא היתה ספוגה בפוליטיקה. אולם בבואו לבחון יצירה מסויימת, קבע אדורנו, שבנסיבות מסויי־מות עלולה הנחתו של האמן (במקרה זה, ההנחה שאותה יצירה התבססה עליה) לסכן את שלמותה וכנותה של יצירת האמנות. על־פי אדורנו, חוסר־אמת פוליטי "מטיל צל על הצורה האסתטית"; ונסיונו של ברכט להוכיח את הנחתו, שהיא "מעוותת את הבעיה החברתית האמיתית", גורם להתפרקות כל המבנה והיסוד של היצירה.

המגמתיות אינה חסרת השפעה על מבנה היצירות ויסודן. אדרבה, המבנה והתוכן של אמנות יקרסו תחת לחץ המגמתיות. מגמתיות גלויה כמוה כנטע זר התקוע בתוך מבנה היצירה, שאינה מסוגלת לקלטו בלי להתמוטט מבפנים. אולם הכוח האמנותי של היצירה מסוגל לגבור על הגורם החלקי שנוסף אליה. טבעה האמיתי של יצירת אמנות גדולה מתגבר על מגבלת הזמן של השקפות המחבר; והראיה: בלזאק וטולסטוי המוז־כרים בקלסיקה המארכסיסטית. ארנולד האוזר, (Arnold Hauzer) למשל, טוען, שבכל תולדות האמנות אין, קרוב לוודאי, מקרה כדוגמתו של בלזאק, המו־כיח בבירור כי תרומתו של האמן לקידמה תלויה פחות בדעותיו ובנטיותיו האישיות מאשר בעוצמה שבה הוא מציג את הבעיות והסתירות של המציאות החבר־תית. דעותיו של אמן נמצאות לעתים תכופות בסתירה חדה עם תמצית אמנותו. האוזר מציין, שהביקורת של דוסטוייבס־קי על הסוציאליזם היא הבל הבלים; הרי העולם, המתואר על־ידי דוסטוייבסקי, זועק לסוציאליזם ולשחרור האנושות מעוני ומשפל.

בדוגמאות אין־ספור צללה הספרות בלהט אל תוך מאבקי השעה, כדי לשאוב מהם תוכן ורגש. ג'ורג' לוקץ' טוען, כי לעולם תהיה ספרות כזו, וכי כך היא עשויה להגיע לשיאי השלמות הפיוטית. ואף על פי כן, ממשיך לוקץ', זו לא תוכל להיות דרכה של כל הספרות כולה, בלי לגרום נזק לספרות עצמה. יתר על כן, הספרות חייבת לחפש, בדרכה שלה ובאמצעיה המיוחדים, את המשעול שיוביל להתמזגותה עם הפוליטיקה השוטפת.

מירוסלו קרלז'ה סבור, כי אין בנקו־דת הראות הפוליטית והאמונה האידי־אולוגית של סופר כדי לערוב לערכן של יצירותיו. פ. טומברג כותב, שבתולדות האמנות ידועים כמה יוצרים, אשר ניסו לעצב מדיניות בעזרת אמנותם, להדר תכנים פוליטיים בצורה אמנותית, או לרתום את יצירתיותם למפלגה זו או אחרת. אולם, הוא טוען, אמן טיפוסי הוא בהכרח אמן א־פוליטי; ומכל מקום, אין הוא זקוק לביטוי הפוליטי, אפילו לא בצורה צנועה ביותר, למען יצירה אמנו־תית. ז'אן–פול סארטר חושב, שכל ספרות הנכנעת לכוחות הזמן או לאידיאולוגיה כלשהי, ללא מודעות לאוטונומיה שלה – כלומר, ספרות הרואה את עצמה בתור כלי ולא כמטרה בפני עצמה – הינה ספרות מנוכרת.

המימד ההומניסטי

ערכה האותנטי של יצירה תלוי, בראש ובראשונה, בעוצמת הכשרון של יוצרה. אך יש להוסיף, כי יצירתיות אמנותית אמיתית כוללת מימד, שהוא הומניסטי בטבעו. יצירה אמנותית אמי־תית לא תוכל לחיות בדו־קיום עם גורם אנטי־הומניסטי. לכן צודק סארטר בקובעו, שלא ניתן להניח, כי אפשר לכתוב רומאן טוב המהלל את האנטי־שמיות. אפשר להוסיף שלא ניתן ליצור יצירת מופת אמנותית המשבחת ניצול מעמדי, נישול אומות, אפליה גזעית, שלילת זכויות, וכו'. אמנות אותנטית ספוגה וגדושה תמיד בגורמים הומניס־טיים, הקוראים לשחרור האנושות כולה; בגורמים אלה מוצאת האמנות את זהותה. רק מדיניות, המכוונת על־ידי מושג החרות האנושית, תוכל לעלות בקנה אחד

עם היצירתיות האמנותית. וגם אז, לא תשרור בין השתיים הזדהות מלאה באשר לכל פרט ופרט, אלא רק בקווים כלליים בלבד.

גרמשי העלה פעם שאלה משמעו־תית: האם המעמד החדש, המנהל מאבק על ההגמוניה, ייצור אמנות חדשה? והוא ציין, שלא ניתן ליצור אמנים חדשים בצורה מלאכותית; אלא שהמאבק על החברה החדשה, בעוררו רגשות אנושיות חמות, יוליד מתוכו בהכרח אמנים חדשים.

הפוליטיקה עלולה לערער על גבו־לות החופש של מעשי היצירה; היא עלולה להגביל מגמות מסויימות ביציר־תיות, או אף להגביל את היוצרים עצמם. אך גם אם מופנה לחץ פוליטי רק נגד מגמה אחת, אמן אחד, או יצירה אחת בלבד, אין הוא משפיע רק עליהם, אלא על היצירתיות כולה. לחץ פוליטי מונע מן היצירתיות את החמצן לנשימה, וגודע לה את הניצנים הטריים והעדינים. לפיכך, הדיכוי הפוליטי אינו מוגבל אף פעם לביעור תופעות שכבר התרחשו בתחום מסויים של היצירתיות; הוא יפעל תמיד גם על־מנת להבטיח, שלא יצוצו "הפתעות" דומות בתחומים נוספים.

חוקרים רבים הבחינו בתפקידה החיובי של ביקורת מוסמכת על־ידי מומ־חים בקביעת ערכה של היצירתיות התר־בותית והאמנותית. ביקורת, הלוקחת בחשבון את עצם טבעו של מעשה היצי־רה, הופכת למרכיב בלתי־נפרד בהתפת־חותה הפוריה של היצירתיות.

אולם במסגרת הדיון הנוכחי, עלינו לזכור את ההגדרות הכוללות גם את הפוליטיקה כאחד מתחומי הפעילות היצירתית. על־פי מחברים מסויימים, הפוליטיקה קיימת כל־אימת שמחליטים החלטה חדשה; או שמסדירים יחסים חדשים; או שמפעילים השפעה על תהליך חדש שטרם הוסדר והזקוק להח־לטה פוליטית. בהיעדרם של חידושים כאלה, הכל מסתדר במסגרת הנורמות הקיימות – כלומר, בדרך אדמיניסטר־טיבית.

היצירתיות, בכל תחומי הפעילות האנושית, כוללת מימד הומניסטי הכרחי. ואילו כל פעילות המגבילה או המסכנת את מאמצי האדם ליצור קהילה אנושית וחפשית יותר – כלומר, כל פעילות הנוטה לקיים את השליטה באמצעות שיטות ומטרות בלתי־אנושיות – נותנת ביטוי להרס ולאבדן החרות.

לפיכך, אם מדיניות היא יצירתית, אם היא מוגשמת באמצעות הליכים ושיטות דמוקרטיים, הרי היא הופכת ל"אמנות של הגשמת האפשר", או ל"אמנות המאפשרת את הגשמת ההכרחי".

PRAXIS INTERNATIONAL

לינדה ניקולסון

פמיניזם ומארכס

כשם שהתיאוריה הליברלית של המאה ה־17 שיקפה את ההפרדה בין משפחה למדינה, שאירעה באותה תקופה, כן נולד במאות ה־18 וה־19 תחום למידה חדש, התיאוריה הכלכלית, אשר שיקפה באורח דומה את הפרדת הכלכלה הן מהמדינה והן מן המשפחה. אם כי אפשר למצוא גרסאות היוליות של "כלכלה" עוד בימי הביניים (אם לא קודם לכן), הרי רק במאה ה־18 נעשה תחום זה עצמאי די הצורך כדי להוליד תיאוריה משלו. זו התגבשה בכתביהם של דמויות כמו סמית, ריקרדו ומארכס.

מארכס, להבדיל מסמית, ריקרדו ועוד יותר מתיאורטיקנים מאוחרים יותר, הכיר בכך, שהפעולה האוטונומית־לכאורה של הכלכלה מכסה על זיקת הגומלין בינה לבין היבטים אחרים של חיי החברה. מארכס נחון בחוש היסטורי חזק יותר מרוב התיאורטיקנים הכלכ־ליים; הוא היה מודע למוצאם של היחסים הכלכליים ששררו בימיו מיחסים פולי־טיים ומשפחתיים עתיקים יותר והיה מודע לפעילות הגומלין המתמשכת בין המדינה, המשפחה והכלכלה, אפילו בהקשר ההיסטורי של הפרדתם. אף על פי כן, תורתו לא שמרה תמיד אמונים למודעות זו. במיוחד, הנחת היסוד המשותפת לתיאוריות כלכליות רבות, כי קיים מרכיב כלכלי של הקיום האנושי שאפשר לחקרו במנותק מהיבטים אחרים של חיי־אנוש, מופיעה כנימה משמעותית בכתביו.

חוסר עקיבות זה הופך את מארכס לדמות בעייתית בתיאוריה הפמיניסטית. כשם שזו קראה תגר על ההנחה הליבר־לית בדבר השוני ההכרחי והאנליטי של המשפחה והמדינה, כן היא חייבת לקרוא תגר גם על ההנחה הליברלית והמארכסי־סטית כאחת בדבר השוני האנליטי של התחום הכלכלי. האירוניה היא, שבבי־סוסו של טיעון זה, מארכס משמש לתיאוריה הפמיניסטית גם בעל־ברית חזק וגם יריב רציני. כפי שעוד נראה, הפמיניסטיות יכולות להשתמש בחלק ניכר מעבודותיהם של מארכס ומארכ־סיסטים אחרים, כדי להבין את הפרדת המשפחה, המדינה והכלכלה כתופעה היסטורית ולא "טבעית", וכדי להבין את פעילות הגומלין ביניהן. אולם האנתרו־פולוגיה הפילוסופית של מארכס, הממשי־כה ואף מחזקת את ההנחה המודרנית על האוטונומיה של הכלכלה, מערימה קשיים בפני המארכסיזם, בהבנתו את תפקידי המינים. לכן עלינו לבחון את התוכן של אנתרופולוגיה זו.

מתוך Praxis International, **כתב־עת פילוסופי בינלאומי (בעריכת מיכאילו מרקוביץ' יוגוסלוויה), מוצא לאור באוקספורד, אנגליה, כרך 5, מס. 4, ינואר 1986. מאמר זה ניתן כאן בקיצורים אחדים, בעיקר סגנוניים. תרגום: רות הדס.**

מארכס והייצור

מושג הייצור הוא מרכיב בסיסי בהשקפותיו של מארכס על חיי האדם והארגון החברתי. מנקודת ראות פמיניסטית, המושג דו־משמעי מיסודו: מצד אחד, הוא מתמקד בכל הפעילויות האנושיות הנחוצות להמשך המין האנושי (כולל פעילויות כגון הנקה וגידול ילדים). ומצד שני, הוא מתרכז רק באותן פעילויות הנוגעות ליצירת מזון ועצמים חומריים. הקטע הבא מאיר את דו־המשמעות (ההדגשות שלי).

> **יצור החיים, הן בעבודה והן ביצירת חיים חדשים, מופיע עתה כמערכת יחסים כפולה: יחס טבעי, מחד, ויחס חברתי, מאידך. (...) מכאן שאופן יצור מסויים, או שלב תעשייתי מסויים, קשור תמיד באורח מסויים של שיתוף פעולה, ואותו אורח של שיתוף פעולה הוא "כוח יצרני" בפני עצמו. (...) כך שחייבים תמיד ללמוד את "תולדות האנושות" ולטפל בהן תוך התייחסות לתולדות התעשיה והחליפין.**(1)

במשפט הראשון, המונח "יצור" מתייחס לכל הפעילויות הדרושות להישרדות המין האנושי; בהמשך, תוכנו מוגבל לפעילויות של יצור חפצים חומריים (תעשייתיים). על־פי פירוש המונח במשפט הראשון יכול היה מארכס לכלול את המשפחה ב"אורח של שיתוף פעולה", אך בהמשך הוא מצטמצם וכולל רק את אלה השייכים ל"תולדות התעשיה והחליפין." למעשה, הסיט את המוקד התיאורטי מכל הפעילויות האנושיות שמחוץ ל"כלכלה" הקפיטליסטית. הוא הוציא מן הכלל לא בלבד את מה שפמיניסטיות רואות כחלק מ"פריה ורביה" (הנקה, טיפול בילדים), אלא גם פעילויות של ארגון חברתי כגון יחסי משפחה, או מה שמסווגים בחברה מודרנית כיחסים "פוליטיים." (---)

מארכס ומארכסיסטים רבים אינם מבהירים לאיזה מובן הם מתכוונים כאשר הם משתמשים במילים כמו יצור. כאשר מארכס אומר, למשל, שהעבודה היא המנוע של תמורה היסטורית - האם כוונתו לכל מאמץ אנושי המשנה את הסביבה הטבעית ו/או החברתית, למאמץ שתוצאתו עצמים, או רק למאמץ שתוצ־אתו סחורות? גם מושג ה"כלכלה" אצל מארכס מבלבל לפעמים, חלקית בגלל דו־משמעויות בשימוש שהוא עושה ב"יצור." (---)

דו־משמעויות מעין אלו במילות מפתח גורמות בעיות רציניות בתורת מארכס עצמה. הן מאפשרות למארכס את הטעות להשליך תכונות של החברה הקפיטליסטית על כל החברות - ומה שרלוונטי במיוחד למאמר זה, להשליך את האוטונומיה ואת מעמד הבכורה של המרכיב הכלכלי בחברה הקפיטליסטית על כל התרבויות. מארכס טוען ש"שינויים בבסיס הכלכלי מוליכים במוקדם או במאוחר לתמורה של כל בנין־העל העצום." כוונתו לקבוע, שבכל החברות יש יחס מסויים בין "כלכלה" ל"בנין־על." אם נפרש "כלכלה" בתור "כל הפעילויות הדרושות כדי להבטיח את הישרדות האנושות", הטיעון אינו בעייתי, אך תפל. אך מארכס והמארכסיסטים מזהים לעתים קרובות יותר את המונח "כלכלה" עם "הפעילויות העוסקות בייצור מזון וחפצים." כאן יש בעיה: לכל החברות יש דרכי ארגון לייצור מזון וחפצים וכן דרכים לארגון המיניות והטיפול בילדים, אך רק בחברה הקפיטליסטית הופכת מערכת הפעילויות הראשונה לגורם נבדל מן השניה, והוא מוגדר כ"כלכלה" וזוכה לעדיפות.

מארכס, בהעניקו עדיפות זו, אינו יכול לטעון רק שייצור מזון וחפצים הכרחי להמשך חיי בני־האדם. אמנם זה נכון, אבל אפשר לומר את אותו הדבר על היבטים רבים ופעילויות אחרות של יצורי אנוש: שאנחנו נושמים, מתקשרים זה עם זה באמצעות השפה ובדרכים אחרות, עוסקים בפעילות דו־מינית שכתוצאה ממנה נולדים ילדים, יוצרים צורות ארגון חברתי, מגדלים ילדים וכו'. דומה, שמארכס מציג טיעון חזק ומעניין יותר: שהדרך שבה אנו מייצרים מזון וחפצים קובעת מצידה את המבנה של כל שאר

הפעילויות האנושיות הנחוצות. אך לדעתי, תוקפו של טיעון זה יפה לגבי החברה הקפיטליסטית בלבד, משום שהיא מעניקה לייצור מזון וחפצים חומריים חשיבות מעבר למשקלו כפעי־לות חיים הכרחית.

במילים אחרות: הואיל והייצור והחלוקה של מוצריו מאורגנים על יסוד מניע הרווח, הרי הם זוכים לערך ולחשי־בות שאינם תלויים בתפקיד שהם ממלאים בסיפוק צרכים אנושיים. אילו אפשר היה להפיק רווחים בחברה קפיט־ליסטית מפעילויות כגון גידול ילדים וטיפול בחולים באותה המידה כמו מייצור מזון וחפצים, כי־אז היינו בוודאי סבורים, שדרך ארגונם של תחומי חיים אלה קובעת את מבנה כל שאר הפעילו־יות הנחוצות.

ההקשר ההיסטורי של המארכסיזם

השלכת האוטונומיה של הגורם הכלכלי על תורתו הכלל־תרבותית של מארכס משמעותית עוד יותר לצורך מאמר זה.

אחד התיאורטיקנים שיכול לצייד אותנו בכלים להבנת הקשר ההיסטורי של המארכסיזם הוא קארל פולניי. אחת התיזות הראשיות בספרו "הטרנספור־מציה הגדולה" דומה לנקודה שהדגשנו כאן: בעוד שנכון, כי כל החברות חייבות למלא אחר הצרכים הביולוגיים כדי להישרד, הרי רק בחברה המודרנית הופך הסיפוק של צרכים כאלה למניע מרכזי של פעולה. פולניי מזהה את התמורה הזאת עם היווצרות כלכלת השוק המלאה. הוא מכיר בקיומם של שווקים מקומיים וחיצוניים גם לפני המאה ה־19, אך הוא מבדיל בין מה שהוא מתאר כמסחר חיצוני, מקומי ופנימי. המסחר החיצוני והמקומי משלי־מים את הכלכלה שבה הם מתנהלים. הם עוסקים בהעברת סחורות מאזור גיאוג־רפי, שבו הם זמינים, לאזור שבו אינם זמינים - כגון סחר בין עיר לכפר או בין אזורים בעלי אקלים שונה. סחר הפנים שונה: הוא תחרותי במהותו, ומעורבים בו "מספר הרבה יותר גדול של עסקות חליפין, שבהן מוצעות סחורות דומות ממקורות שונים המתחרות זו בזו."[2] פולני טוען, שלסוגי הסחר השונים יש מקור שונה; בייחוד, סחר הפנים לא צמח מן המסחר החיצוני או המקומי, כפי שאפשר היה להניח, אלא נבע מהתער־בותה המכוונת של המדינה.[3] המרקנ־טיליזם של המאה ה־15 וה־16 יצר את התנאים הבסיסיים לראשיתו של שוק לאומי.

בעוד שהיה צורך בהתערבות המדי־נה ליצירת התנאים הבסיסיים לשוק לאומי, היה שגשוגו האמיתי תלוי בסילוק חלקי לפחות של סוגי ההתערבות הממ־לכתית, שהיו נהוגים בתקופת המרקנטי־ליזם. "כלכלת שוק", משמע שפעולת השוק עצמו שליטה בכל מרכיבי היסוד של אותה כלכלה: סחורות, עבודה, קרקע, כסף. בשלטון הפאודליזם ובמשטר הגילדות שלטו מנגנונים שמחוץ לשוק בשניים ממרכיבים אלה: הקרקע והעבו־דה. מצב זה לא השתנה בתקופת המרקנ־טיליזם, אלא שעקרונות החוק הכתוב והתקנות החליפו את אלה של הנוהג והמסורת. פולני טוען, שהאחרון ממרכיבי היסוד, העבודה, יכול היה להפוך לסחורה באנגליה רק אחרי 1834 - עם ביטול חוק ספינהמלנד, שהעניק סובסידיה ממשלתית למובטלים ולתת־מועסקים.

הדיון בראשית כלכלת השוק עשוי לסייע לנו בהבנת תכונותיה הייחודיות. יש חשיבות עליונה לעקרון המחיר בתור מנגנון השולט בארגון הייצור וחלוקת הסחורות. מכאן, שכלכלת השוק מתפקדת רק כאשר המחיר שולט בכל הגורמים הדרושים לייצור ולחלוקה. כלכלת השוק דורשת את שחרור היסודות שהיא מורכבת מהם משליטתם של מוס־דות חברתיים אחרים, כגון המדינה או המשפחה. פולניי לא דן בהיחלשות המש־פחה כגורם שולט ביסודות אלה, אך הוא

מדגיש את ההפרדה בין התחום הפוליטי לגורם הכלכלי כתנאי הכרחי לקיום כלכלת שוק.

שוק מווסת את עצמו אינו מסתפק בפחות מהפרדה ממוסדת של החברה לתחום כלכלי ותחום פוליטי. (...) יטענו אולי, שבכל סוג של חברה ובכלי התקופות נבדלים שני התחומים האלה זה מזה. מסקנה כזו תהיה מבוססת על טעות. נכון, שום חברה לא תוכל להתקיים בלי מערכת כלשהי, שתבטיח סדר בייצור ובחלוקת סחורות; אך אין להסיק מכאן על קיומם של מוסדות כלכליים נפרדים; בדרך כלל, הסדר הכלכלי הוא רק פועל-יוצא מן הסדר החברתי שהוא חלק ממנו. לא היתה מערכת כלכלית נפרדת במשטר שבטי, פאודלי או מרקנטיליסטי. החברה במאה ה-19, שהפרידה את הפעילות הכלכלית וייחסה אותה למניע כלכלי יחודי, אכן פתחה בכיוון יחיד במינו. (4)

פולניי מוסיף, שכלכלת השוק לא רק הפרידה את יסודות הכלכלה מכל שאר תחומי החיים החברתיים, אלא שמשמעות ההפרדה היא השלטה של עקרון השוק על כל עיקרון חברתי אחר. ומכיוון ששני יסודות בכלכלה, הקרקע והעבודה, הם יסודות של החיים החברתיים, הרי שיעבודם למנגנון השוק הוא למעשה שיעבוד החברה לשוק.

אולי עלינו להסתייג מפולניי בנקודה אחת: הפיכת המשק לכלכלת שוק אינה משעבדת את כל סוגי העבודה לחוקי השוק - עבודות הבית אינן כפופות לשוק, לפחות לא באורח ישיר. אבל אפשר להסכים, שבדרך כלל, שליטת השוק הולכת וגוברת. כן אפשר להסכים, שהכפפת המערכת הכלכלית למנגנון השוק, משמעותה גם עדיפות לגורם הכלכלי. להשלמה אפשר להוסיף, ששילוב יצור הסחורות עם המניע הרכושני מעניק לייצור עדיפות על כל שאר פעילויות החיים.

מכאן, שהתיזה המוצגת לעתים קרובות כמרכזית במארכסיזם - הפרדתו ושליטתו של הגורם הכלכלי - היא למעשה תנאי מגדיר של כלכלת השוק. מניתוחו של פולניי מסתבר שתנאי זה התממש רק במאה ה־19, ועל כן, המארכסיזם כתיאוריה חברתית הוא בהחלט תוצר של תקופתו.

נקודה מהותית נוספת, שפולניי לא מציין אותה, היא הפרדת הגורם הכלכלי מן הבית והמשפחה. אכן, אם נחפש את הציר שעליו סובב התיעוש, הרי נמצא אותו בהוצאת יצור הסחורות מתחום יחסי המשפחה ופעילות משק־הבית. יצור מוצרים לשימוש עצמי על־ידי אנשי משק־הבית, המאורגן בראש וראשונה בהתאם לתפקידים משפחתיים, מוחלף בייצור סחורות על־ידי עובדים ממשקי־בית רבים למטרת חליפין, המאורגן בהתאם למניע הרווח. הפיכת מרכיבי הייצור לסחורה מעידה לא רק על הסתלקות המדינה מפיקוח על מרכיבים אלה, כפי שאומר פולניי, אלא גם על הסתלקות המשפחה מאותו תפקיד. כאשר העבודה יצאה מן הבית, נשארו במשפחה רק תוצאותיה, כלומר השכר.

ניתוח מסוג זה תואם במידה מירבית את צרכי הפמיניזם. אפשר להשתמש בו גם כדי הן לבקר והן להסביר את מגמתם של מארכס וחסידיו להחיל את הקטגוריה של ״הגורם הכלכלי״ על כלל התרבויות. האירוניה היא, שניתוח היסטורי כזה הוא כשלעצמו ״מארכסיסטי.״ אותה אירוניה גם מחזקת טענתי הקודמת: בעוד שהפמיניזם יכול להסתייע בניתוח ההיסטורי הקונקרטי של מארכס כדי להבין את התמורות שחלות ביחסים בין המשפחה, המדינה והכלכלה, אין הוא יכול להפיק תועלת מן הטיעונים הכלל־תרבותיים של המארכסיזם.

מארכס על נשים, יחסים בין המינים והמשפחה

כדי להבין את התייחסות המארכסיזם למינים חשוב לזכור, שמושג המעמד אצל מארכס מתבסס על הפירוש הצר של ״יצור״ ו״כלכלה״ - פירוש הכולל רק את הפעילויות הדרושות לייצור מזון וחפצים חומריים. כך יש

להבין גם את הקריטריון שמארכס משתמש בו כדי להבחין במעמד – ״מצבו ביחס לאמצעי הייצור״. בעיני מארכס, החלוקה המעמדית הראשונה התרחשה בגלל המאבק על ניכוס העודף החברתי הראשון – משמע, עודף של מזון וחפצים חומריים. אך מהגדרה כזאת נעלמים בכלל קונפליקטים היסטוריים הנוגעים לפעילויות אחרות, הכרחיות מבחינה חברתית, כגון לידה וגידול ילדים. הואיל וכם, גם אין רואים בתמורות בארגון של פעילויות אלו חלק מתמורה היסטורית. אך מדוע עלינו לבטל תמורות באורחות הולדה או בנוהלי גידול ילדים? מדוע הן חשובות פחות משינויים בייצור מזון וחפצים חומריים? איזה טעם יש בנסיון להפריד בין התמורות בתחומים אלה, לפני שפעילויות אלה עצמן הופרדו – כלומר לפני ש״הכלכלה״ נעשתה נבדלת מן ״המשפחה״? ההנחה, שלשינויים בייצור נודעת חשיבות גדולה יותר – כלום אין היא עצמה תוצר של חברה הנותנת עדיפות ליצירת מזון וחפצים חומריים על פעילויות חיים אחרות?

תיאורטיקנים פמיניסטיים רבים הצביעו על התוצאות שנגרמו לתורת מארכס בגלל השמטת גורם הרביה מן התיאוריה ההיסטורית שלו. מרי או׳בריין טוענת, למשל, שתוצאה אחת היא הפרדת ההמשכיות ההיסטורית מן ההמשכיות הביולוגית – תוצאה שיש בה אולי מן האירוניה כשמדובר ב״מטריאליסט.״

כך מארכס מדבר כל הזמן על הצורך של בני־אדם בפעולות למען המשך קיומם

מהי ״עבודה״ על־פי מארכס?

וכמעט תמיד הוא מתכוון לריבוי יום־יומי על־ידי אספקת דלק מתמשכת והכרחית לצרכים הביולוגיים של האורגניזם. אך האדם "נוצר" בראשיתו על־ידי נשים הרות ללדת – אך מארכס מצרף את שני התהלי־כים. התוצאה היא שלילת ההמשכיות הביולוגית, שהנשים ההרות ללדת נרשאות בה, והחלפתה בהמשכיות יצרנית, שבמה־לכה הגברים "שיוצרים" את עצמם, גם "יוצרים" את ההיסטוריה. מארכס אינו שם לב אף פעם לעובדה, שלמעשה, הגברים מופרדים חומרית מן הטבע ומן ההמשכיות הביולוגית כאחד על־ידי ניכורו של הזרע הגברי במשגל.(5)

או'בריין מצביעה על כך, שב"מני־פסט הקומוניסטי", מארכס מטפל במשפחה כחלק מבנין־העל הצומח מן הכלכלה.(6) כך גם במכתב לפ.ו. אננקוב, מן ה־28 בדצמבר 1846; מארכס כותב: "הנח שהייצור, המסחר והצריכה נמצאים בשלבים מסויימים, ותקבל מערכת חבר־תית תואמת, ארגון תואם של המשפחה, הדרגים והמעמדות – במילה אחת, חברה אזרחית תואמת."(7) גם כאן אפשר להסביר מגמה זו אצל מארכס על־ידי הסתכלות בתפקיד ובאידיאולוגיה של המשפחה בחברה תעשייתית. כאשר הפעילויות "הפרודוקטיוויות" עוזבות את משק הבית והופכות למהות עולם התמורה והדינמיות, מתחילים להשקיף על פעילויות "הרביה" כבעל היבטים חייתיים, פיזיולוגיים ולא־היסטוריים של הקיום האנושי, או כבעל תוצר־לוואי של תמורות כלכליות.

בעיה מיוחדת הנובעת מראיית פעילות "הרביה" בכל הזמנים כתוצאה של פעילות "הייצור" היא, שכך אין אנו יכולים להבין את השילוב של שני סוגי הפעילויות בחברות טרום־קפיטליסטיות. כתוצאה, אין אנו מבחינים בתפקידים הברורים מאוד המוקצים לנשים ולגברים בחברות אלו במסגרת יצור המזון והחפ־צים החומריים, **בקשר הדוק לחוקים המסדירים נישואין ומיניות.** יתר על כן, לא ניתן לתאר את התפקידים הברורים בפעילות "הייצור" רק במונחים של "חלוקת עבודה." בעוד שקיימת כנראה מידה מסויימת של חלוקת עבודה על־פי המין לאורך ההיסטוריה ביחס לייצור מזון וכו', היתה לנשים גם פחות שליטה מאשר לגברים באמצעים ובתוצאות של פעילות זו – שוב, בקשר הדוק לחוקים המסדירים נישואין ומיניות בחברות המאורגנות סביב יחסי משפחה.

המסקנה היא, שיש לראות במין חלוקה מעמדית משמעותית, אף אם מקבלים את מושג המעמד במובנו המסורתי; כך בוודאי בחברות המאורגנות סביב יחסי משפחה, ואולי בהיקף משתנה בחברות המתפתחות לאחר מכן. במילים אחרות, אפילו אם אנו מקבלים את הפירוש המארכסיסטי המסורתי של הייצור, גם אז יחסי המינים הם מעמדיים – באשר הם מבטאים מבחינה היסטורית הבדלי נגישות לשליטה על פעילויות הייצור. כאן אנו כבר חורגים מן העמדה הפמיניסטית המסורתית, המוקיעה את המארכסיזם בגלל התמקדותו בייצור. חלק ממיגבלותיה של עמדה זו נבע מן האמונה המשותפת לה ולמארכסיסטים, שניתן להפריד בין "יצור" ל"רביה." ברגע שאנו מכירים בכך, שההפרדה היא פועל־יוצא מארגון חברתי, שהחליף במידה מסויימת את עקרון המשפחה בעקרון החליפין כאמצעי לארגון הייצור והחלוקה של סחורות, אנו מבינים את מגבלות המארכסיזם בנושא המינים הבנה עמוקה יותר. (---)

מארכסיזם ופמיניזם

ניתוחנו של כשלון המארכסיזם בהסבר נושא המינים מאפשר לנו ליישב מחלוקת מסויימת בין פמיניסטיות בנות־זמננו, שהן גם מארכסיסטיות. כאמור, הקטגוריה המארכסיסטית של "יצור" מרציאה מכלל שיקול רבות מהפעילויות המסורתיות של נשים. תשובת כמה פמיניסטיות היא, שיש להשלים את מושג הייצור במושג "הרביה". כך, למשל, טוענת מרי או'בריין: "מה שצריך לעשות הוא, לתקן את המודל החברתי־היסטורי של מארכס, שחייב עתה להסביר שני

מבני־משנה מנוגדים, מבנה הייצור ומבנה הרביה. כך המודל אף משתפר".(8)

פמיניסטיות מארכסיסטיות אחרות מציעות מודלים דומים או שונים במקצת. אן פרגוסון ונגסי פולבר, למשל, מעדיפות לכנות את הקטגוריה הנוספת "יצור הנוגע למין". הן טוענות, שעל־ידי הכללת המשימות המזוהות עם נשים בקטגוריית "הייצור", אנו מזכירים לעצמנו את התועלת החברתית שנודעת להן.(9) איריס יאנג מתארת הצעות כאלו כגרסאות שונות של מה שהיא מכנה "תיאוריית המערכת הכפולה." גם היא מטעימה, שקטגוריית הייצור אצל מארכס צרה מדי:

תפקידים מסורתיים של נשים כגון הריון, לידה וגידול ילדים, טיפול בחולים, נקיון, בישול וכו', שייכים לקטגוריה של עבודה באותה מידה כמו יצירת חפצים בבית־חרושת. השימוש בקטגוריית הייצור או העבודה לסימון יצורם של חפצים חומריים בבית־חרושת מודרני בלבד, היה אחת הטרגדיות המיותרות של התיאוריה המארכסיסטית.(10)

עם זאת, אין יאנג מקבלת את ההתמקדות בפעילויות שנשארו מחוץ לאותה קטגוריה, כדרך לתיקון מחדלי המארכסיזם בנושא המינים. חולשתו של פתרון כזה הוא, שאיננו מסביר יחסים בין המינים במסגרת 'הייצור.'(11) במילים אחרות, יאנג אומרת את מה שאמרנו כאן: שהמין הוא משתנה בעל משמעות אפילו בתחום הפעילויות הנוגעות לייצור מזון וחפצים חומריים. לכן אין ניתוח המין יכול להסתפק רק בהרחבת הקטגוריה המסורתית.

על־פי יאנג, הבעיה היסודית של תיאוריית המערכת הכפולה היא, שאינה קוראת תגר ברצינות הדרושה על עצם המסגרת של המארכסיזם. העובדה, שמסגרת זו עיוורת ביחס למין, מצביעה על ליקוי רציני, שאין לתקנו על־ידי תוספת בלבד. יתר על כן, תיאוריית המערכת הכפולה מפרידה ומייחדת את ענין דיכוי האישה מן התחום שהמארכסיזם עוסק בו, וכך היא מחזקת את הרעיון שאותו דיכוי אינו אלא תוספת משנית לנושאים העיקריים של המארכסיזם.

בעובדה, שקטגוריית הייצור שלו צרה כל־כך, מקור חשוב לאי־יכולתו של בעובדה שקטגוריית הייצור שלו צרה כל־כך. מקור חשוב לאי־יכולתו של המארכסיזם לנתח את המין. הם טוענים, לעומת זאת, משום שאינם מבחינים שבעיה זו היא פועל־יוצא מהיות המארכסיזם שבוי בקטגוריות של תקופתו. אין מעריכים די הצורך את העובדה, שאי־הכללת פעילויות מסויימות במושג "יצור" אצל מארכס, היא סימפטום לתקופה שהתיאוריה שלו משקפת אותה. רבות מן הפעילויות שלא נכללו באותה קטגוריה מזוהות בחברה התעשייתית עם נשים ונתפשות כפעילות שמחוץ לתחום הייצור.

בעוד שנוכל להסכים עם תיאורטיקנים שונים, שתוספת הקטגוריה "רביה" לקטגוריה "יצור" דרושה אולי כדי להבין את יחסי המינים בחברה התעשייתית, שתיהן אינן מועילות בהכרח לניתוח חברות שקדמו לה. הואיל ואין כל סיבה להניח שהחלוקה החברתית המשתקפת בקטגוריות אלו מילאה תפקיד משמעותי בעיצוב יחסי המינים בחברות קודמות, אין גם טעם להשתמש בהן. אין זאת אומרת, שהשתייכות מינית לא מילאה תפקיד משמעותי בחברות קודמות, אך הקטגוריות, שבאמצעותן נוכל להבין אותה, כפופות לתמורות היסטוריות; הן משקפות את השינויים בהופעתם, התבססותם ודעיכתם של מוסדות שונים. התיאוריה החברתית צריכה להתמקד ביחסי העוצמה הדיפרנציאליים במסגרת מוסדות אלה, כדי להסביר את היחסים בין גברים לנשים וכן את היחסים בקרב הגברים עצמם ובקרב הנשים עצמן. לפיכך, לגבי התקופה המודרנית עלינו להתמקד באותה הפרדה היסטורית בין התחומים שהביאה ליברלים להבדיל את המשפחה מן המדינה, ומארכסיסטים להבדיל את הייצור מלידה וגידול ילדים.

מסקנות

יש קשר הדוק בין נטיית המארכסיזם להשתמש בקטגוריות מעוגנות ביחסי חברה קפיטליסטיים לבין כשלונו בהבנת יחסי המינים. ההפרדה בין "יצור" לבין "רביה" מובילה להשלכת תכונות של החברה הקפיטליסטית על כל החברות, ולטשטוש יחסי המינים בחברות טרום־קפיטליסטיות וקפיטליסטיות כאחד. חברות טרום־קפיטליסטיות ארגנו את גידול הילדים, את יחסי האישות ואת הפעילויות שאנו מכנים אותן "יצרניות" יחדיו, באמצעות המשפחה הרחבה. לכן לא ניתן להפריד בחברות אלו בין נושאים שענינים בהשתייכות מינית לנושאים שענינים במעמד. גם בחברה הקפיטליס־טית קיימים עקבות לאותו שילוב בין מין למעמד; העקבות ניכרים הן בתפקודו של התחום הכלכלי, שהפרדתו הולכת וגוברת, והן בחוסר השלמות של הפרדת הגורם הכלכלי מן המשפחה וממשק־הבית. לפיכך, כדי להבין את נושא המינים בהתגלמותו הטרום־קפיטליסטית והקפיטליסטית, צריך להיות מודע לאופי ההיסטורי של הפרדת הגורם הכלכלי משאר הפעילויות ההכרחיות, ולא לקבל אותה כנתון כלל־תרבותי.

הבעיה היא, שהמארכסיזם בעת ובעונה אחת מודע ואינו מודע לדברים אלה. במישור אחד, מארכס ורוב חסידיו מודעים לכך שהתהוות האוטונומיה של הכלכלה היא תהליך היסטורי. אלא שמודעות זו כרוכה יחד עם מסגרת תיאו־רטית, המגדירה את הפרדת הכלכלה כתופעה כלל־תרבותית. התיאורטיקנים הביקורתיים, שהבדילו בין הניתוח ההיס־טורי של המארכסיזם לבין התיאוריה הכלל־תרבותית שלו, נטו, בדרך כלל, לתמוך בראשון לעומת השניה. כך ג'ורג' לוקאץ', שהיה הראשון להטיל ספק בישימותו הכלל־תרבותית של מושג המעמד אצל מארכס; כך גם יורגן האברמס, שהבדיל בין הניתוח האמפירי של מארכס לבין ההבנה העצמית הפילו־סופית שלו.(12)

עם זאת, מה שתיאורטיקנים ביקור־תיים אלה ואחרים לא ציינו הוא, שנושא המינים יכול לשמש דוגמה יסודית ומוחשית לבעיה זו. דווקא בדו־משמעות של מושג "הייצור" אצל מארכס מצטר־פים כשלונה של התיאוריה להבין את יחסי המינים ומגמתה להחיל יחסים חברתיים קפיטליסטיים על חברות אחרות. הביקורת הפמיניסטית חורגת, איפוא, מן הקריאה לכלול את נושא המינים בתיאוריה המארכסיסטית; היא צוברת עוצמה בניתוח חולשותיה היסו־דיות ונעשית מכשיר הכרחי במשימת שיקומה.

הערות

1. Karl Marx and Frederick Engels, *The German Ideology*, Moscow: Progress Publishers, 1968, p.39.
2. Karl Polanyi, *The Great Transformation*. Boston: Beacon Press, 1957, p.60.
3. שם ע' 66
4. שם ע' 71
5. Mary O'Brien, "Reproducing Marxist Man," in *The Sexism of Social and Political Theory*, eds. Lorenne M.G. Clark and Lynda Lange, Toronto: University of Toronto Press, 1979, p.107.
6. שם ע' 105
7. Karl Marx, *The Poverty of Philosophy* New York: International Publishers, 1963, p.180.
8. O'Brien, p. 114.
9. Ann Freguson and Nancy Folbre, "The Unhappy Marriage of Patriarchy and Capitalism" in Lydia Sargent, ed., *Women and Revolution* Boston: South End Press, 1981, p.318.
10. Iris Young, "Beyond the Unhappy Marriage: A Critigue of Dual Systems Theory," in *Women and Revolution*, p. 52.
11. שם ע' 49
12. Georg Lukacs, *History and Class Consciousness*, trans. Rodney Livingstone Cambridge, Mass: MIT, 1971 Jurgen Habermas, *Knowledge and Human Interests, p. 42.*

SOCIALIST AFFAIRS

מיכאל מנליי, וילי בראנדט

שבירת הקיפאון בין צפון לדרום

מוסכם בחוגים נרחבים, שהמשבר הכלכלי הנוכחי הוא הגרוע ביותר מאז שנות ה־30 – כאשר אבטלה המונית הולידה לאומנות, פאשיזם ואת זרעי מלחמת העולם. אלא שהעולם שבוי עתה במשבר, שמבחינות רבות אין לו תקדים והוא גרוע מזה של שנות ה־30.

זה למעלה מעשור שכלכלת העולם סובלת מצמיחה ריאלית נמוכה, הצטמקות מחזורית של הסחר, שיאים של אבטלה ועוני חסר רחמים, שגילויו המשווע ביותר הוא הרעב באפריקה. המשבר הזה מחלחל ביחסים הבינלאומיים על כל היבטיהם, כלכליים כפוליטיים; הוא מקיף את כל הארצות ואת כל החברות. המדיניות הכלכלית משותקת בגלל דלות בחשיבה נועזת, חדשנית. הפיצול היכה בקונסנסוס העולמי אפילו ביחס לרפורמה הדרגתית.

ברוב ארצות הדרום נחסם הפיתוח על־ידי צירוף של גורמים מבניים, שתוצאתם דפלציה עולמית וחוב מרקיע שחקים. במשך שנים אחדות היטיבו כמה ארצות בדרום לעמוד במשבר מארצות אחדות בצפון. לא כן עתה. המצב בדרום מתדרדר, במיוחד בארצות הפחות מפותחות. בצורת ומחלות לבדן מפילות מדי שנה מיליוני קרבנות, בייחוד בקרב הילדים. מאות מיליוני בני־אדם שרויים בתת־תזונה, תת־דיור, תת־חינוך ותת־תעסוקה.

שניות גלובלית מחלקת גם את הצפון וגם את הדרום. לאליטות העירוניות בדרום יש יותר מן המשותף עם עמיתיהם העשירים בצפון מאשר עם שאר אזרחי ארצותיהם. אך הקיטוב החברתי והשניות הכלכלית מחלקת קהילות וארצות אפילו בקרב האומות המתועשות.

בצפון, לאחר 25 שנות תעסוקה מלאה, יש עתה לפחות 35 מיליון מובטלים. מלבדם יש מיליונים נוספים, שלא נרשמים כמובטלים, משום שאינם זכאים לדמי אבטלה. בעבר

מתוך Socialist Affairs, רבעון האינטרנציונל הסוציאליסטי, גליון 4 של שנת 1985.
תרגום: רות הדס.

המאמר הזה הנו המבוא לדו"ח שהוגש לאינטרנציונל, בשם "אתגר גלובלי". כותבי המבוא הם: וילי בראנדט, נשיא האינטרנציונל הסוציאליסטי; מיכאל מנלי, יו"ר הוועדה למדיניות כלכלית של האינטרנציונל.

התרכז השכר הנמוך במגזרים מסורתיים – עתה הוא נפוץ, משום שהאבטלה הגוברת מצמצמת את כושר המיקוח של העובדים.

בצפון כמו בדרום חל משבר בתכניות הרווחה. ממשלות רבות צמצמו את ההוצאה לדיור, לבריאות, לחינוך, לביטוח סוציאלי ודמי אבטלה – ואחר־כך אף הקפיאו תקציבים אלה.

לאחרונה עלתה בריחת ההון מן הדרום על זרם ההון שבא מן הצפון. דלדול משאבים זה הוחמר עוד יותר על־ידי החזרי חובות מבהילים, העורמים קשיים נוספים בפני כל פיתוח בארצות העניות ביותר למען העניים ביותר. מאז 1980 הוחמר המשבר בארצות מתפתחות על־ידי עליית ערך הדולאר. עתה, באורח פראדוקסלי, הוא עלול להוסיף ולהחמיר בגלל ירידת שער הדולאר, שכתוצאה ממנה עולים מחירי הייבוא מארצות העולם השלישי לארה״ב. שערי ריבית גבוהים משכו את ההון אל הארץ העשירה ביותר בעולם והעמיקו את המשבר בארצות מתפתחות. המשבר הכלכלי והפיננסי הפוקד את העולם כולו עומד עתה למכשול בפני תכניות סיוע בסיסיות, שנועדו להביא רווחה מינימלית למיליונים מתחת לקו העוני.

לחץ של קרן המטבע הבינלאומית

ממשלות בצפון ובדרום נדחקו לעמדות מגוננה. כל ארץ בעלת גרעון מסחרי נסתה לצמצם את הייבוא ואת עלויות הייצור, כדי להגביר את כושר התחרות שלה – במקרים רבים בעקבות לחץ מצד ״קרן המטבע הבינלאומית״. במישור הלאומי הולידה דפלציה כזו במקרים רבים יותר אבטלה מהסבת כוח העבודה; יותר הרס משינוי מבנה המשק; יותר רגרסיה חברתית מהתקדמות. במישור הבינלאומי התוצאה היתה דפלציה ״המרוששת את השכן.״ הואיל והייבוא של ארץ אחת הוא הייצוא של זולתה, הרי צמצום הייבוא במספר ארצות מכוון את הסחר העולמי האפשרי, את ההכנסה ואת הרווחה. אסטרטגיה זו לא תשקם לא את הצפון ולא את הדרום – היא רק תחזק לחצים של התגוננות ובדלנות.

דפלציה ״המרוששת את השכן״ הנה מעשה התאבדות הן מבחינת הדו־שיח הגלובלי והן מבחינת הפיתוח. אנו דוגלים ברהפלציה במסגרת של שיתוף פעולה מתוכנן בין ממשלות קרובות בהשקפותיהן – כדי שמדיניות של ״לסייע לשכן״ תחליף את המגמה ״לרושש את השכן״ – לטובת כולנו.

רעב באפריקה

דפלציה אינה רק בלתי־נסבלת לעולם כולו – היא גם בלתי־שוויונית ובלתי־צודקת בהשפעתה על קבוצות חברתיות ומעמדות שונים. בכמה ארצות בדרום היא מאיימת על ההתקדמות השברירית לקראת דמוקרטיה. מוסדות כמו קרן המטבע כמעט שאינם מתחשבים בכושר ההסתגלות האמיתי של רבות מן הארצות המפותחות פחות והתת־מפותחות. תביעות לצמיחה "למטרות יצוא" כפו על תושבי כמה ארצות לא רק צנע אלא רעב ממש.

צמיחה על-ידי חלוקה מחדש

האם יש אלטרנטיבה בינלאומית? "אתגר גלובלי" נותן תשובה חיובית, ומאשר אותה בשורה של ניתוחים ועדויות מסייעים.

התפישה המונטארית נכשלה. ברם, כדי לקרוא תגר על השליטה הנוכחית של המונטאריזם והמיליטריזם, עלינו לפתח אסטרטגיה הן של פיתוח והן של פירוק חימוש. אסטרטגיה כזאת צריכה לכלול הבראה כלכלית למען הפיתוח, תיקונו של חוסר מאזן העוצמה הקיים במוסדות עולמיים, בפיננסים ובמסחר, וחלוקה מחדש של משאבים גם בתוך הצפון ועם הפנים לדרום. יש חשיבות מכרעת לקשר בין חלוקה מחדש והבראה, שכן התקופה שלאחר המלחמה הוכיחה, כי צמיחה אינה מלווה בהכרח בחלוקה צודקת.

הדוקטרינות המקובלות, שבמיוחד ממשל רייגן דוגל בהן, תרגמו את הבעיה לתיאוריה של "טפטוף כלפי מטה" – עניי הצפון והדרום כאחד אמורים לזכות בטובות־הנאה מצמיחה, המונעת על־ידי תמריצים מבוססים על אי־שוויון. למעשה, פירורים כאלה מן השולחן הגלובלי נופלים מחוץ להישג ידם של רוב עניי העולם. אנו טוענים, שהמודל הבתר־מלחמתי הישן של צמיחה והבראה שבק חיים. ההתקדמות הטכנית מקדמת היום ברוב המקרים אבטלה טכנית. רווחי היעילות הבלתי־שווה בין שותפים בלתי־שווים מביאים את הישגי הקידמה למעטים מדי בצפון על חשבון רבים מדי בדרום. במקום חלוקה מחדש כתוצאה מצמיחה, אנו זקוקים למודל פיתוח חדש, שיתבסס על הבראת הצמיחה באמצעות החלוקה מחדש. אין סיכוי להבראה ולפיתוח גלובליים, בלי הרחבת הביקוש הגלובלי וחלוקה מחדש של ההוצאה והמשאבים בין התעשיה והחקלאות, קבוצות ומעמדות חברתיים, ואזורים ותחומים בכלכלה העולמית.

אנו מכירים בכך, שקשה לממשלות יחידות, הפועלות לבדן, ליישם פיתוח באמצעות מודל כזה. על כן, אנו קוראים לשיתוף פעולה בין ממשלות "קרובות בהשקפותיהן" בצפון ובדרום, כדי להבטיח שהצמיחה באמצעות חלוקה מחדש תתקדם בו־זמנית בחזית רחבה. רה־פלציה וחלוקה מחדש תהיינה אפשריות רק אם יתלוו אליהן שינויים יסודיים בצורות המסורתיות של הבעלות והקצאת המשאבים.

תלות הדדית ואינטרסים משותפים

הדו"ח "אתגר גלובלי" (המוגש בזה לאינטרנציונל הסוציאליסטי) מייצג, איפוא, אלטרנטיווה פרגמטית למעמד הבכורה של השקפות "השוק" הדוגלות במונטאריזם ובאי־התערבות בכלכלה העולמית. הוא תוצר של דו־שיח פורה בין מדינאים בצפון ובדרום, בממשלות ובאופוזיציה. ערכו המיוחד הוא בהיותו משקף את כל טווח האינ־

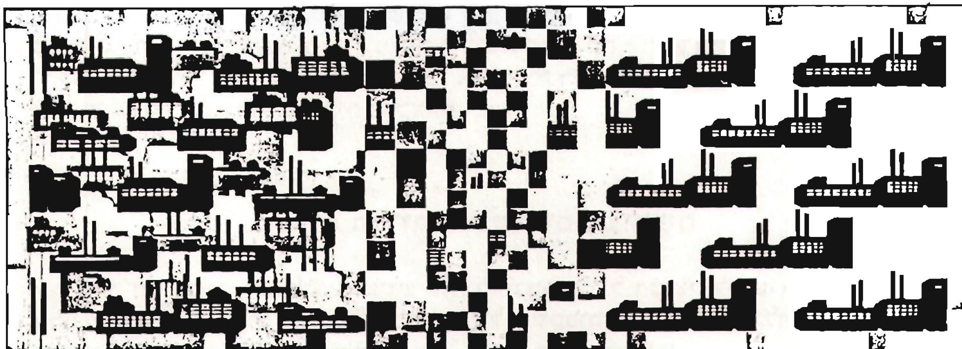
טרסים ההדדיים של הצפון והדרום.

המונטאריזם הוא בחלקו עובדה, בחלקו אמונה ובחלקו פנטזיה. העובדה היא, שהדפלציה רוֹשׁשה עתה רבים מן המשקים בעולם. האמונה טמונה בהנחה, שאם העולם יצמצם את היצע הכסף היום, יביאו כוחות השוק לבדם מחר טוב ובהיר יותר. מטעה באותה המידה, אך טרגי יותר, הוא זיהוי החרות הפוליטית עם כוחות השוק הבלתי־מרוסנים; וזאת בעת שרבים מחסידי המונטאריזם בעולם השלישי היו בין המאבּ־זבים ביותר בזלזולם בזכויות האדם ובחרויות הפוליטיות.

אנו מצהירים על האינטרס המשותף שיש לכל העמים בפרק החימוש, שנחסם בימינו בדרום ובצפון על־ידי מיליטריזציה גלובלית. אנו מכירים בזכות ההגנה העצמית של מדינות ריבוניות, אך אנו מגנים תקציב חימוש עולמי העולה על שליש מהתל"ג של ארצות העולם השלישי, ואשר עלול לעלות על מחצית התל"ג שלהן אם תתממש תכנית "מלחמת הכוכבים". כן אנו מטילים ספק בתפישה של בטחון עולמי, המבוססת אך ורק על חימוש וחימוש חוזר של מעצמות־העל בצפון. אין זאת רק שצפון ודרום גם יחד עלולים ליפול קרבן ל"חורף גרעיני" ולכליון המערכות המקיימות את החיים, כפי שאנו מכירים אותם, אם יחדור לאתמוספירה אפילו חלק קטן מן הנשק הגרעיני שמעצמות־העל כבר הציבו; ספק זה משקף גם את חוסר הבטחון, שעל־פי סדרי העולם הנוכחיים הוא מנת חלקם של מי שהמזון, הלבוש, המגורים, הבריאות, החינוך והרווחה אינם מובטחים להם ולמשפחותיהם. אנו משוכנעים, שבמחיר עשירית מן הסכומים שהעולם מוציא עתה מדי שנה על נשק, הוא יכול היה לפתוח בתהליך שיקום גלובלי.

יתרה מזו, משבר האנרגיה (שהוא רחוק מסיומו ואיננו רק משבר של נפט) והסכנות האקולוגיות הרבות שהוזנחו זמן ממושך מהווים אף הם בעיה החורגת מגבולות לאומיים וממשטרים פוליטיים. אנו בטוחים שה"וועדה העולמית לבעיות הסביבה" תביא הצעות חשובות נוספות בתחום זה, שהן מחוץ לטווח הדו"ח הנוכחי.

כן אנו קוראים תגר על שליטתם של קומץ תאגידי־ענק רב־לאומיים בכלכלה העולמית. כבר עתה, כמאתיים חברות כאלה שולטות על שליש מכלל התפוקה העולמית בסחורות ובשירותים – הרבה יותר מכל ארצות העולם השלישי יחדיו. חברות אלו שולטות בפיננסים, במסחר ובתשלומים של העולם הראשון והשלישי כאחד. בסיסם של יותר ממחצית החברות הרב־לאומיות הללו נמצא בחמש ארצות בצפון: ארה"ב, בריטניה, גרמניה, צרפת ויפן. הממשלות של ארצות אלו ממלאות תפקיד מכריע במימון ובקביעת המדיניות של קרן המטבע והבנק העולמי. אם ברצוננו לשבור את הקיפאון

האם אפשר להעביר תעשיות לארצות מתפתחות?

בפיתוח העולמי, הן צריכות לקבל חלק באחריות על פעילות החברות הרב־לאומיות שלהן בדרום, וכן להסכים לשינויים במדיניות הקרן והבנק.

עד שהצפון יפתח בתהליך לפתרון המשבר שלו עצמו, יש בוודאי רק סיכוי מוגבל לפיתוח גלובלי אמיתי. אולם בעוד שלשיקום בצפון יש חשיבות מכרעת, אין בו די. יש ליישם באופן הדרגתי את ההצעות לשינויים במבנה ובניהול הכלכלה העולמית, שכונו ״סדר כלכלי בינלאומי חדש״, אם רוצים בסיכוי של ממש להתפתחות גלובלית שתקיים את עצמה. נוסף על כך, מוטלת על ארצות הדרום אחריות מיוחדת משלהן בתהליך זה. עליהן להתרכז ביצירת כושר יצור חדש ובחיזוק הסחר בין ארצות הדרום באמצעות שיתוף פעולה ביניהן. אל לו לצפון, לחשוש מתהליך זה. עליו לברך עליו ולהקל על שיתוף הפעולה דרום–דרום, כיסוד חיוני בפיתוח גלובלי.

המסגרת הרב־צדדית, שהיתה יכולה לגשר על הפער בין צפון לדרום, טרם חושלה. מצב זה עשוי להשתנות, אם יחולו שינויים בממשלות או בהתייחסות בארצות מפתח בצפון. משבר החובות עשוי להניע אחדות מהן להעריך מחדש את יחסיהן עם הדרום. אנו פונים לכל המשתתפים במו״מ להתעלות מעל לאינטרס הלאומי קצר־הטווח, לפתח את האינטרס ההדדי בעל הטווח הארוך יותר, ולבוא מוכנים לבחון את ההצעות שבדו״ח זה ואת אלו שתתגבשנה במהלך הדיונים ברוח של פתיחות ושיתוף פעולה.

אסטרטגיה גלובלית

הצעתנו העיקרית היא פתרון רב־צדדי לבעיה של צפון–דרום. כדי להשיג זאת עלינו להיות ריאליסטיים ולהכיר בווטו שאחדות מן הארצות המפותחות מטילות עד עתה על פיתוח גלובלי. זוהי תמצית טיעוננו למען שבירת הקפאון הנוכחי על־ידי פיתוח האינטרס ההדדי של ארצות, אזורים ומוסדות קרובים בהשקפותיהם בצפון ובדרום. ההמלצות המדיניות בדו״ח זה הן חלק מבניית הגשר שיכול להימתח על פני התחום המשתרעת היום בין עשירים לעניים, מפותחים ופחות מפותחים בכלכלה העולמית.

״אתגר גלובלי״ אינו מנסה לפרט כיצד לגבש מדיניות לאומית פנימית. את זו צריך יהיה לקבוע לאור הדינמיקה הפנימית והמצבים האובייקטיביים שיעמדו בפני ארצות שונות בצפון ובדרום. התמקדנו במדיניות שהיא בינלאומית באופיה, ובשיתוף פעולה כלכלי בין ארצות בצפון לבין עצמן, בין ארצות בדרום לבין עצמן, ובין צפון לדרום.

תשובתנו למיליטריזם, למונטאריזם ולמגמה הקיימת במסחר ובתשלומים הבינל־אומיים היא ברורה. אנו זקוקים להתאוששות ההוצאה הגלובלית, למבנה חדש של הפיננסים והמסחר ולחלוקה מחדש של משאבים בקנה מידה רחב, אם ברצוננו ליצור תנאים לתהליך של התפתחות חברתית מתמשכת, המחזקת את עצמה, לתוך המאה ה–21. אין אנו טוענים, שקל להגיע לאסטרטגיה גלובלית כזו. אכן, היא תחייב שיתוף פעולה בינלאומי נרחב מאד, מבוסס על מודעותנו בתלות ההדדית המהותית שבין כולנו.

עד כה, הדרך חסומה על־ידי אחדים מן האינטרסים המעוגנים בעלי העוצמה הרבה ביותר במשק העולמי. אנו מציגים אתגר נוגד, לא כיריבים אלא כחלק מן הדמויות הראשיות, המשובנעים שעמים וממשלות רבים מוכנים עתה להיענות לאופציית הפיתוח, הדמוקרטיה ופרוק החימוש. אין לנו ספק, שהאלטרנטיבה של המשך המדיניות הנוכחית, משמעותה עולם שישקע בחלוקה גוברת בין עושר מצטמצם ואומללות מתפשטת; עולם מרושע מכדי לקבלו כפי שהוא ומעורער מכדי לחיות בו לבטח.

INDEX ON CENSORSHIP

"חופש הביטוי" במזרח אירופה

1. **רומניה:**

משפטי ראווה ספרותיים

מאת קרמן פומפיי

סממן של סטליניזם שב להטריד את חיי הספרות ברומניה. בעקבות כמה מאמרי ביקורת, שנוסחו על דרך כתבי־אישום, נערכו שני "משפטים ספרותיים", בנוסח שנות ה־50. "בתי המשפט" חרצו את דינם של שני רומנים בני־ימינו, בטענה שהם עיוותו את המציאות הסוצי־אליסטית ברומניה. הטון בדיון והנימו־קים שהובאו הזכירו את הז'רגון הסטלי־ניסטי והז'דנובי הגס ביותר.

"און אום נורוקוס" ("ברנש בר־מזל") נכתב על־ידי אוקטוויאן פאלר, סופר, עתונאי ומחבר מסות בולט. הדמות המרכזית ברומן זה, הכתוב על דרך המשל, הוא פסל הלומד בבית־ספר לתיקון עבריינים, נשלח לאחר מכן לבית־משוגעים ומשם לכלא, ולבסוף הוא מגיע לבית־אבות. הרומן השני, "נואפטיאה נו סה אימפוסקה" ("הלא אין הם יורים בלילה"), הוא ספר שני מאת הסופר הצעיר אנגל מנאסטיר. הוא מתאר את חייו של כפר במישור הרומני.

לאחר כתבות הביקורת פלוס כתבי־האישום נערכו שני "המשפטים". הראשון נערך על־ידי "הפועלים" מ"המפעל המכאני של בוקארסט לציוד כימי", שנתבקשו לשפוט את ספרו של פאלר. פועלים, סרטטים, מורים, מהנדס וספרן עלו לבמה והצהירו כי עבודתו של פאלר (לפי דיווח ב"קונטמפורנול", 6 בדצמבר 1985) "תורמת להתפוררות

שני הספרים זכו תחילה לביקורת קטלנית מצד מיכאי אנגיאנו, קורנליו ואדים טודור ונרקיס זרנסקו - שלושתם חברים בקבוצת מבקרים ספרותיים דוגמ־טיים ולאומנים. אנגיאנו האשים את פאלר בהעדפת עובדות בלתי־מבוססות ומצבים בלתי־סבירים; טודור הסתייג מהדיקציה "הבלתי־נסבלת" של פאלר ומהעיוות המכוון של המציאות ברומניה הסוציאליסטית; והוא מסכם: "רומן זה, מלא אונס, קטטות, שכרות ותגרות ידיים... הוא הרומן המזוהם ביותר בספרות הרומנית. עלינו לשאול, כיצד

מתוך Index on Censorship, **ירחון מוצא לאור על־ידי ארגון "סופרים וחוקרים אינטרנציונל בע"מ", לונדון, אנגליה. כרך 15, מס. 4, אפריל 1986. תרגום: רות הדס.**

יכול היה עולם כזה להתקיים בארצנו?" מנאסטיר זכה גם הוא לביקורת חריפה על שנמנע מלהשתמש בלשון "ספרותית" הולמת, ועל שעיוות את מציאות החיים של כפר רומני בן־זמננו.

ההכרה... רומן מזיק לצעירים... רומן שמבנהו נועד לתת את הדימוי האפל ביותר של החיים והמציאות האנושית: נסיונו של המחבר לבזות את הכל ולעורר תחושה של חוסר משמעות מחריבה ומשתקת, הוא גלוי לעין."

"המשפט" השני נערך בכפר גירבובי והשתתפו בו חברי קואופרטיב חקלאי, וטרינרים, שופט השלום הכפרי ויו"ר בית התרבות בכפר. המשתתפים ביתרו את ספרו של יון אנגל מנאסטיר והצהירו (לפי "רומניה ליטררה", 19 בדצמבר 1985) שהוא "משמיץ ומלא דימויים מעוותים ושקרים... המעוותים את מצי־אות הכפר הרומני... כתוב בסגנון בריוני, וולגארי ונלוז... כולל עלבונות אישיים – ספרות פסולת אמיתית."

לשני "בתי הדין" היתה שורה של מאפיינים משותפים, ביניהם כמה תופ־עות מוזרות שהיה בהן כדי להטעים שהדוברים קבלו הוראות מה לומר. דברי הביקורת הציגו את אותן העדפות תרבו־תיות, תלונות והשקפות, כמו גם זהות ברמת התחכום בתוכן ובניסוח – עד כי מתעורר הרושם, שאותו אדם חיבר את כולם. עם זאת, אחד הדוברים במשפט על פאלר לא היה זקוק לעריכה – דבריו נלקחו בשלמותם מאחד מ"כתבי האישום" – אף מילה מקורית אחת לא נוספה. הדוברים בשני המשפטים הדגישו את עיוות המציאות של רומניה הסוציא־ליסטית, ומתחו ביקורת גם על בתי ההוצאה לאור שפרסמו את הספרים, ועל המבקרים שכתבו עליהם ברוח חיובית. בשני המשפטים צורפה לזעם על עצם הפרסום הצעה, שמי שכותב ומפרסם פסולת ספרותית כזו יחוייב גם לממן אותה, כשם שפועלים חייבים לשאת באחריות על בזבוז בייצור. שני הסופרים הוזמנו להשתתף במשפטים על הרומנים שלהם ולערוך ביקורת עצמית. פאלר סירב לבוא. מנאסטיר בא, אך סירב לבקר את עבודתו; לפיכך סיים יו"ר בית התרבות את האספה, תוך הטלת ספק "באחריותו של הסופר, שהוא רחוק מלהבין את תפקידו ואת מקומו של הסופר בחברה הרומנית."

ברור שההליכים נגד מנאסטיר נועדו להפחיד את הסופר הצעיר. במקרה של פאלר המטרה היתה בוודאי שונה, שכן זה זמן רב שמבקרים רומניים הכירו ביכולתו כסופר. פאלר פוטר מתפקידו כעורך ראשי של "רומניה ליברה" – יומון החזית של הדמוקרטיה הסוציאליסטית והאחדות – אחרי נאום שנאם צ'אושסקו באוגוסט 1983; אף על פי כן, הוא המשיך להגן על מעמד הסופר וחופש האמנות בדרך כלל, תוך שהוא כותב באומץ וחושף את הצנזורה שהוטלה על חיבורים מפרי עטו. יתכן מאד, שהפעולה האחרונה הזאת יש בה משום נקמת הממסד; יתר על כן, אף כי הספר "ברנש בר־מזל" הוא משל, והדמויות שבו אינן לקוחות מחיי היום־יום ותפקודן כפוף למשל, יתכן שמבקרים מצאו בדמות של ה"מיילדת" רמז לאלנה צ'אושסקו; המיילדת, כדברי הסופר, היא "מעין קאפ"ו (סוהר) ממין נקבה"; "סגן־מפקד המנצלת את עוצמתה לרעה" ו"מטילה אימה בלתי־מוצדקת על הכל." יתכן מאד, שהיו לאלנה צ'אושסקו השגות על הספר.

אולם המדאיג ביותר בשני המשפטים הוא, כי יתכן שלא היו אלא התחלה: "קונטמפורנול" (מס. 49, 6 בדצמבר 1985) הודיע על סדרת מאמרים בשם "היצירתיות הספרותית ניצבת נוכח בית־הדין הספרותי של הקוראים", והבטיח להמשיך בכיסוי משפטים מעין אלה.

2. צ'כוסלובקיה

החתירה לאמת

מאת וילס פריציאן

יש פראדוקס בכך, שאלה הנקראים "דיסידנטים" בצ'כוסלובקיה – הרוצים לחשוב ולכתוב באופן עצמאי – שקועים יותר בעבר מאשר בעתיד. מאוכזבים מכשלונן של אוטופיות קודמות, הם מוטרדים עד מאד על־ידי ה"כאן ועכשיו" – כולל הדרך שבה מטפלים שליטיהם, האידיאולוגים המפלגתיים וההיסטוריו־נים הרשמיים, בעבר של הצ'כים והסלו־בקים. בעיניהם, זהו מצב נוסח אורוול, שבו מי "ששולטים בהווה" – על־ידי בחירת קאדרים, אידיאולוגיה וצנזורה – רוצים "לשלוט בעבר", כדי שבצורה זו "ישלטו גם בעתיד." נושא חוזר ונשנה בכתיבה הבלתי־תלויה ב"סמיזדט" הוא סכנת ההרס האורבת להיסטוריה האמי־תית, מחיקת המסורות הלאומיות, קיטוע הרצף בין העבר להווה, ואבדן הזהות הלאומית והאישית. התוצאה האימתנית של תהליך זה, אם אין עוצרים בעדו, תהיה "חברה בלי היסטוריה", שלטון "ההיסטוריה-כביכול" ומצב כללי של "א־היסטוריות", במיוחד בקרב הנוער. למרבה המזל, ישנם היסטוריונים הממ־שיכים לשמור על סטנדרטים מקצועיים ומבקשים לגלות את האמת האובייקטי־בית על עברה של האומה.

"היסטוריוגרפיה בלתי־תלויה" היא חלק בל־ינותק מן התרבות הבלתי־רשמית. עבודה זו נעשית בתנאים קשים על־ידי היסטוריונים מקצועיים, שאבדו להם משרותיהם במוסדות מחקר והוראה רשמיים בגין חלקם ב"אביב הפראגי" של 1968, או משום שחתמו על "אמנת 77" ב־1977 או לאחר מכן. מורחקים מן הקהילייה המקצועית שהשתייכו אליה בעבר, בלי הכלים והשרותים העומדים לרשות מלומדי הממסד, המשיכו היסטו־ריונים אלה לעבוד בכוחות עצמם במקצוע – נחושים בדעתם ומוכנים לשלם את המחיר של הטרדות ורדיפות בלתי־פוסקות מצד המשטרה, שמדי פעם כוללות גם מאסר. לנוכח תנאיי העבודה הנכפים עליהם, קשה לומר שעבודתם היא "חופשית" ועדיף לכנותה "בלתי־תלויה."

מחקרם "יצא לאור" מודפס במכונת כתיבה, בהעתקים על נייר דקיק, לפעמים בתור מאמרים נפרדים שסובבו בחוג קטן של ידידים ועמיתים, לפעמים באסופות. הללו היו חלק מסדרת כרכים שלמעשה היוו כתב־עת סדיר (אם כי השם התחלף עם כל כרך), או אסופות על נושא מסויים, כגון ט.ג. מסאריק, "איגרת הסובלנות" מ־1781, (הצעת צו של הקיסר האוסטרי יוסף השני, שהעניקה הקלות מסויימות לריכוזי היהודים בבוהמיה ובמורביה – המע'), או "הרפובליקה הראשונה". התפוצה היתה מוגבלת, תריסר או שני תריסרי עותקים – לכל היותר מאה, אם הביקוש גדל ואם אפשר היה להשיג נייר ומדפיסים. עותקים אחדים הגיעו למערב ונשמרו באוספים פרטיים או בכמה ספריות, כגון אוניברסיטת טורונטו – אחרים פורסמו בחלקם או בשלמות בכתבי־עת צ'כיים המופיעים במערב, כגון "ליסטי" (רומא), סוודקטווי" (פריז, "סטודי" (רומא) או "פרומני" (באזל) – או, מדי בפעם, בתרגום, בכתב־עת מערבי.

קשה להגזים בהערכת משמעותה של היסטוריה בלתי־תלויה זו. היא מחזירה למקצוע את תפקידו הקוגניטיבי והפרשני; היא שואפת להערכה מחודשת של אפיזודות חשובות בעברם של הצ'כים

הכותב הוא אחד ההיסטוריונים הצ'כיים שחיברו את "הספר השחור" על הפלישה הסובייטית ב–1968, ולכן נמנע ממנו לעסוק במקצועו. הוא פוטר מ"המכון הצ'כוסלובקי להיסטוריה" ב–1976, עזב את מולדתו כעבור שש שנים וחי עתה בגרמניה המערבית.

והסלובקים, ולהצלת אירועים אלה מן העיוותים והזיופים הנובעים מתמרוני המשטר ו"היסטוריוני־החצר" שלו. היא מחליפה את ההיסטוריה־מטעם בהיסטוריה אובייקטיבית, חותרת לאמת, תוך שהיא ממלאה חלקים ריקים ו"חורים שחורים." היא מסייעת לשיקום הקשר בין חקר ההיסטוריה בעבר ובהווה – קשר שנותק על־ידי פיטורים, פטירות, מעצרים, אי־פרסום וצנזורה עצמית. כך מתחדשת לפחות מידה מסויימת של רציפות עם המחקר שהתנהל בימי הרפובליקה הראשונה ובתקופות הקצרות של חרות יחסית בין 1945 ל־1948 וב–1968/69. היא מחזירה להיסטוריונים ולקהל קוראיהם הקטן תחושה של זהות לאומית ומודעות לייחוד של הנסיון ההיסטורי הצ'כי והסלובקי. ההפצה בחו"ל, הגם שהיא מוגבלת, יוצרת קשר שברירי לפחות עם קהילית המלומדים הבינלאומית. ההיסטוריה הבלתי־תלויה מספקת גם את החוליה המקשרת לחוקרים צ'כיים וסלובקיים בעתיד, כאשר ישובו לשרור תנאים נורמליים למחקר ולכתיבת היסטוריה חופשיים. ולבסוף, בחיפושה אחר האמת, היא ממלאת שליחות הומניסטית רחבה יותר, במשותף עם מי שנאבקים בתחומים אחרים על מחקר ותרבות בלתי־תלויים; כך היא מסייעת ליצירת אווירה נוחה לאפשרות של תחיה מוסרית ורוחנית בחברה הצ'כית והסלובקית.

חשיבות המחקר ההיסטורי הבלתי־תלוי אושרה במסמך "הזכות להיסטוריה", שפורסם במאי 1984 על־ידי דובר "אמנת 77", ועל־ידי המחלוקות בין חותמי האמנה בעקבות פרסום המסמך, כפי שבאה לידי ביטוי מעל דפי "סמיזדט". הוויכוח כלל נושאים רבים, ביניהם פירושים שונים להיסטוריה הצ'כית. איש לא סתר את כתב־האישום החריף שבמסמך נגד השימוש בהיסטוריה 'כמכשיר לשלטון" בידי המשטר, ואת "המצב הקטסטרופלי" שמדיניות זו הביאה על ההיסטוריוגרפיה; לא התכחשו גם לצורך ב"החייאת הזכרון ההיסטורי" וב"שחזור הנסיון ההיסטורי", כפי שדרשו מחבריו עלומי־השם של המסמך. אולם בלטה התנגדותם של חלק מהמבקרים "להוקעה

למי מותר לפרסם?

באירופה המזרחית תלויה אפשרות הפרסום בהסכמה מראש של המוסד שהמחבר עובד בו ושל רשויות ביורוקרטיות אחרות.

המדיניות הרשמית העומדת מאחורי איסורים אלה משתקפת בהוראה שהופיעה על לוחות המודעות של הפקולטה לרפואה כללית, במה שהיתה בעבר אוניברסיטת צ'ארלס המכובדת בפראג:

חוזר, מס. 3772/72-II-D/ III /2-V-5

מושב המועצה המדעית מה־27 באפריל 1972 דן בהוראת שר החינוך של הרפובליקה הסוציאליסטית הצ'כית ורקטור האוניברסיטה, ביחס לאיסור פרסום. המועצה המדעית החליטה, שראשי המחלקות וראשי נשיאות של מחלקות יהיו אחראים אישית לפרסומי חבריהן ולאיכות התיאורטית והפוליטית של עבודותיהם.

במכתבו מה־26 במאי 1972, מס. 3426/72-C-IX/1 הודיע רקטור האוניברסיטה את הדברים הבאים: משרד החינוך של הרפובליקה הסוציאליסטית הצ'כית, במכתבו מה־19 במאי 1972, מס. 11.838/72-34, הסמיך את אוניברסיטת צ'ארלס להמשיך בפעילויות הפרסום שלה. תשומת הלב הופנתה לעובדה, שהאוניברסיטה תפרסם עבודות רק של אנשים העומדים בקריטריונים המוסריים והפוליטיים אשר נקבעו לגבי צוותי ההוראה באוניברסיטה. במיוחד, אין אפשרות לפרסם את עבודותיהם

הסיטונית של מי שמכונים היסטוריונים רשמיים", והחלוקה בשחור־לבן בין היסטוריה רשמית לבלתי־רשמית, משמע היסטוריה רעה והיסטוריה טובה. היסטוריונים אלה הכירו, איפוא, בכך, שאף בתחום המחקר הרשמי נעשים פה ושם מאמצים כנים לכתוב באורח אובייקטיבי ונאמן לאמת. המחלוקת נמשכת ומוקדם מדי להסיק מסקנות בדבר יתרונותיהן של ההשקפות המנוגדות הרבות – במיוחד בדבר היחס בין "שתי ההיסטוריות" ו"שתי התרבויות", שאותן השקפות אינן אלא חלק מהן. בינתיים פועלת עבודתם של ההיסטוריונים הבלתי־תלויים, כפי שכינינו אותם, בתור מן "קטליזטור"; היא תורמת להתעוררות החברה, ויש לקוות, ביום מן הימים, להופעה של היסטוריה חופשית אחת כחלק מתרבות ומחקר חופשיים.

של אנשים שגורשו מן המפלגה הקומוניסטית הצ'כית, אנשים שמטעמים פוליטיים אינם עובדים עוד באוניברסיטה, או שהיגרו באורח בלתי־חוקי. אם מזמינים שיתוף פעולה מצד מחבר שמחוץ לאוניברסיטה, הפקולטה חייבת להשיג נתונים על הפרופיל המוסרי והפוליטי שלו. הדרישות שצויינו לעיל תקפות גם ביחס למחברים של טקסטים לימודיים.

מועצות העורכים, ועדות העורכים וועדות המיון תהיינה אחראיות בפני הרקטור או המשנה-לרקטור של אוניברסיטת צ'ארלס על הרמה התיאורטית והפוליטית של הספרות שתפורסם. לגבי עבודות שטרם פורסמו, או שעומדות להימסר לפרסום בהתאם לתכנית, אני מבקש לקבל הצהרה שתעיד על רמתן התיאורטית והפוליטית-אידיאולוגית. ההצהרה תהיה חתומה על־ידי יו"ר מועצת העורכים או ועדת העורכים ועל־ידי יו"ר ועדת המיון הרלוונטית.

פרופסור ד"ר ו. באלאש, C.Sc., דקן הפקולטה.